DÜŞÜNSEL

PAUL CONNERTON

Modernite Nasıl Unutturur

Türkçesi: Kübra Kelebekoğlu

SEL

MODERNİTE NASIL UNUTTURUR*

PAUL CONNERTON, Cambridge Üniversitesi Sosyal Antropoloji Bölümü'nde araştırma görevlisi, ayrıca Londra Üniversitesi Germen ve Latin Çalışmaları Enstitüsü'de Onur Üyesidir. Türkçedeki diğer kitabı: *Toplumlar Nasıl Anımsar?* (Çev. Alâeddin Şenel, Ayrıntı, 1999)

* **SEL** YAYINCILIK / DÜŞÜN**SEL**

*SEL YAYINCILIK
Piyerloti Cad. 11 / 3 Çemberlitaş - İstanbul
Tel. (0212) 516 96 85 Faks: (0212) 516 97 26

http://www.selyayincilik.com
E-mail: halklailiskiler@selyayincilik.com

*SEL YAYINCILIK: 542
DÜŞÜNSEL : 11

ISBN 978-975-570- 560-6

MODERNİTE NASIL UNUTTURUR

Paul Connerton

Türkçesi: Kübra Kelebekoğlu

Kitabın Özgün Adı:
How Modernity Forgets

© Paul Connerton, 2009
© Cambridge University Press aracılığıyla Sel Yayıncılık, 2011

Genel Yayın Yönetmeni: İrfan Sancı
Dizi Editörü: Bilge Sancı - M. Onur Doğan
Editör: M. Onur Doğan
Kapak ve teknik hazırlık: Gülay Tunç
Kapak görseli: Antoine Joseph Wiertz,
L'Inhumation précipitée (Erken Defin), 1854

Birinci Baskı: Mart 2012

Baskı ve Cilt: Yaylacık Matbaası
Fatih Sanayi Sitesi, 12/197-203
Topkapı-İstanbul, 567 80 03

İÇİNDEKİLER

1 Giriş 11
2 Mekân Belleğinin İki Türü 17
3 Unutkanlığın Zamansallıkları 47
4 Unutkanlığın Topografileri 99
5 Sonuç 125
Notlar 141

En güzel sokaklar, hatırlanabilen sokaklardır. İnsanda güçlü, kalıcı ve olumlu izlenimler bırakırlar. Bir şehri düşünürken, bu yaşadığımız şehir de olabilir, aklımıza hemen belirli bir sokak gelir, orada olmayı arzularız; işte böyle bir sokak unutulmazdır (...) Geniş sokakların bir büyüsü vardır. Oraya gitmek zorunda olduğumuz için değil, orada olmak istediğimiz için bu sokakların cazibesine yenik düşeriz. Böyle sokaklar fayda sağladıkları kadar neşe de saçarlar. Eğlencelilerdir, herkese de açıktırlar. Tanınmanızı sağladıkları kadar anonimliğe de izin verirler. Geniş sokaklar bir toplum ile tarihinin sembolleridir; toplumsal hafızayı temsil ederler.

–Allan B. Jacobs, *Great Streets*, pp. 9–11

TEŞEKKÜR

Manchester Üniversitesi'ne beni Simon Senior Araştırma Bursu ile ödüllendirdikleri için teşekkür etmek isterim. Ayrıca, Sosyal Teori Fonu Yöneticileri ile Kraliyet Edebiyat Fonu Yöneticileri'ne destekleri için teşekkür ederim. Londra Üniversitesi'nin Germen ve Latin Çalışmaları Enstitüsü ile Cambridge Üniversitesi'nin Sosyal Antropoloji Bölümü'nün sağladığı uygun koşullar sayesinde bu kitap için geliştirdiğim kimi fikirleri lisanüstü seminerlerde sınayabilme şansı elde ettim. Clare Campbell, Jo Canallela, Catherine Pickstock ve Vera Skvirskaia'ya, yardımları olmadan ulaşabilmemin çok zor olduğu kaynaklara ulaşabilmemi sağladıkları için minnettarım. Nicholas Boyle, konu dönüp dolaşıp mekân meselesine geldiği zamanlarda gösterdiği sabır ve anlayışla ne kadar sadık bir arkadaş olduğunu bir kez daha kanıtlamış oldu. Peter Burke, David Forgacs, Stephen Hugh-Jones, Michael Jackson, Iris Jean-Klein, Jo Labanyi, Michael Minden, Yael Navaro-Yashin ve Marilyn Strathern bu metnin önceki hallerini kısmen ya da tamamen okudular; yaptıkları faydalı yorumlar için hepsine minnettarım. Ayrıca, Cambridge University Press'ten iki isimsiz okuyucuya kitabın taslağını okuyup faydalı yorumlarda bulundukları için teşekkür etmek isterim. Son olarak, Bobbie Coe'ya okunaksız hiyerogliflerimi lazer kopyaya dönüştürdüğü için özel teşekkürlerimi sunarım.

Marina Voikhanskaya'ya...

Yayın Notu: Kitapta geçen Türkçe edisyonu olan eserlerden yapılan alıntıların tercümesi aksi belirtilmedikçe çevirmene aittir.

1
Giriş

Bellek konusu artık her yerde karşımıza çıkıyor. Miras (ya da Fransızca ve Almanca karşılıkları *le patrimoine* ve *die Musealisierung)*, müzecilik, etnotarih, sanayi arkeolojisi, iyileştirme çalışmaları (retrofitting), retro modası, Yahudi soykırımını temsil eden anıtlar, karşıanıt, karşı-bellek ve *lieux de mémoire* (hafıza mekânları)... Bunların hepsi ilgi alanlarının kesiştiği ortak bir kümeye işaret ediyor. Bellek; Bergson'la birlikte felsefi düşüncede, Freud'la birlikle psikanalitik düşüncede, Proust'la birlikte otobiyografik edebiyatta merkezi meselelerden biri olmaya başlayınca, eksiğiyle gediğiyle, bireysel kimlik için de önemli bir kavram olarak belirmeye başlamıştı; fakat bahsettiğim küme bu süreçlerden farklılığıyla dikkat çekiyor. Bellek yirminci yüzyılın başında psikolojide bir araştırma alanı olmuştu; yüzyılın sonunda ilgi kültürel belleğe kaydı. Şu an ise kültürel belleği incelemek, kendi çapında bir kültür sanayisi haline gelmiş durumda.

Son yıllarda belleğin böylesine değer kazanmasını, tartışmalara bu denli sık konu edilmesini nasıl açıklayabiliriz? Kuşkusuz, geçtiğimiz yüzyılda meydana gelen soykırım olaylarına verilen tepkilerin birikmesi, son zamanlarda bellek konusuna olan ilginin artmasında hayati bir rol oynamıştır; fakat bence en önemli nedenlerden biri, belki de en temel açıklaması, modernitenin *unutkanlık* gibi bir sorununun olmasıdır.

Bunu söyleyerek, kültürel amnezinin (hafıza kaybının) tekeli modernitenin elindedir demek istemiyorum; zira yazı öncesi toplumlardaki bilgi aktarımının özelliklerini inceleyen antropologlar ile klasik dönem tarihçileri, farklı toplumsal düzenlere özgü farklı yapısal unutkanlık türlerinin mevcut olduğuna dikkat çeken ilk kişilerdi. Yine, kabaca, çağdaş ufkumuza unutkanlık bulutlarının çökmüş olduğunu da iddia etmiyorum; açıkçası bu saçma bir iddia olurdu. Zaten durumun böyle olmadığını göstermek için yalnızca üç durumdan bahsetmem

yeterli olacaktır: Birincisi, 1989'un ardından Orta ve Doğu Avrupa'da ulusal bellekler yeniden sahiplenildi; ne ki, faşizm ile Stalinizmin mirası hâlâ yüzleşilmeyi bekliyor. İkincisi, etnik belleklerin onarılması, Kuzey Amerika'da 1970'lerden bu yana bireysel kimliğin hayati bir parçası olarak algılanıyor. Bu farkındalığın ilk ve en ilgi çekici işaretlerinden biri, Maxine Hong Kingston'ın *Woman Warrior*'ına (Kadın Savaşçı) ses veren yankılardı. Üçüncüsü, tarihi eserlerinin kendilerine iade edilmesini isteyen Kuzey Amerikalı Kızılderili toplulukları, kendi ulusal müzeleri için hibe bulup kendi antropologlarını sözleşmeli olarak işe aldılar ve kendi müzelerini kurdular.

Unutkanlık, çağdaş dünyanın üzerine her şeyi kaplayan bir örtü gibi inmese de; modernite öncesindeki farklı toplumsal düzenler kendilerine özgü unutkanlık biçimleri sergilemiş olsalar da; hâlâ şunu söyleyebiliriz: modernite kültürüne *özgü* kimi yapısal unutkanlık biçimleri vardır.

Birkaç düşünür daha benim bu konudaki sezgilerimi paylaşıyor. Fredric Jameson, "şu anki toplumsal sistemimizin bütününün, geçmişini muhafaza edebilme yetisini azar azar kaybetmeye başladığını" öne sürer[1]. Eric Hobsbawn'a göre ise, "geçmişin yıkımı, daha doğrusu kişinin şu anki deneyimlerini önceki nesillere bağlayan toplumsal mekanizmaların yıkımı, yirminci yüzyılın son dönemlerindeki en karakteristik, en esrarengiz olgulardan biridir. Yüzyılın sonunda yaşamış birçok genç kadın ve erkek, içinde yaşadıkları zamanın ortak geçmişi ile herhangi bir organik bağı bulunmayan bir tür daimi şimdiki zaman içerisinde büyüdüler."[2] Andreas Huyssen de "kültürümüzdeki büyük ve şaşırtıcı bir çelişki"ye dikkat çeker: "Tarihin ve tarihsel bilincin karşı konulamaz bir şekilde soluklaşmasına; politik, sosyal ve kültürel amneziye yakılan ağıta ve *posthistoire* (tarih sonrası) etrafındaki yüceltici ya da kötümser türlü çeşit söyleme son on beş yıldır emsalsiz boyutta bir bellek patlaması eşlik etmekte."[3] Jacques Le Goff ise belleğin kıymete binişini, kültürel unutkanlığa bağlayarak Huyssen'a katılmış oluyor: "Hemen hemen herkes... bir tür kolektif amneziye kapılarak belleğini yitirme korkusuyla tedirgin – bu korku, geçmiş zaman modalarına duyulan tuhaf bir ilgi ile ifade ediliyor ve nostalji tacirleri tarafından utanmazca sömürülüyor; bu yüzden de bellek kav-

ramı tüketim toplumunda çok satar hale geliyor."[4] Pierre Nora'nın 1984 ile 1992 yılları arasında yayıma hazırladığı, üç bölüm yedi ciltten oluşan kolektif eser *Les Lieux de Mémoire* üzerine yorum getiren Jony Judt, "Amerikan okul sistemi dâhil birçok okul sisteminin müfredatından tarih dersinin fiilen kalktığına bakılırsa, birçok vatandaş için ortak geçmişlerinin büyük bir kısmı *lieux d'oubli*'den –unutkanlık alanlarından- hatta belki de cahillik alanlarından meydana gelecek; çünkü pek yakında unutulacak çok az şey kalacak," der. [5] Richard Terdimon soruna daha geniş bir perspektiften yaklaşarak, "on dokuzuncu yüzyılın başından itibaren bellek kavramına dair endişelerin iki ana hastalık etrafında yoğunlaştığını söyleyebiliriz: *çok az bellek* ve *çok fazla bellek*," diye yazar.[6] Ulrich Beck unutkanlık sorununa gelecekten bir perspektifle odaklanır. Nükleer ya da kimyasal atıklar ile gıda ürünlerindeki çevreye zararlı maddelere ilişkin geleceği ilgilendiren insan ürünü riskler tartışmasında unutkanlık kelimesini hiç kullanmasa da Beck'in tartışmasının altmetninde unutkanlık mevcuttur. Çünkü varsayımlar, öngörüler ile şu an görünür olmayan tehlikeler, hatta bazen şu an kaygılanan insanların ancak çocuklarının zamanında etkili olabilecek tehlikeler söz konusu olduğunda, "risk bilincinin merkezi şimdide değil, *gelecektedir*," bunun sonucunda da "risk toplumunda geçmiş, şimdiyi şekillendirme gücünden yoksundur. Gelecek, geçmişin yerini alarak güncel deneyim ve eylemlerimizin 'nedeni' olur."[7] Son olarak, Antoine Compagnon da şu anki mekânsal hareketliliğimizin, unutkanlıkla sonuçlandığını düşünmemiz gerektiğine işaret eder; yıllardır New York ile Paris arasında mekik dokuyan Compagnon, bu iki dil ile kültüre olan tüm aidiyet hissini kaybettiğini, nerede olduğu fark etmeksizin bulunduğu şehre karşı tuhaf bir uzaklık hissettiğini itiraf ediyor: Okyanusun bir o yakasında, bir bu yakasında yaşayarak, "en yakın birkaç arkadaşının dışındaki tüm insanların isimlerini, numaralarını aniden unutuveriyorsun.Geri geldiğinde perde kalkıyor; hepsini tekrar hatırlıyorsun. Bu tuhaf unutma yetisi olmasaydı asla gerçekten herhangi bir yerde olamazdın."[8]

Ne var ki, gözlemcilerinin de belirttiği gibi, bu gözlemlerin çoğu sezgisel önermeler ve iştihamızı kabartıp bizi daha fazlasını arzular bir halde bırakıyorlar. Modernitenin unutkanlık biçimi, henüz siste-

matik bir incelemenin konusu olmadı. Açıkçası bu konu böylesine bir incelemeyi hak ediyor.

İşe modernite kavramını tanımlamakla başlamak gerekirse; modernite sözcüğü ile feodal ve atadan kalma sınırlamaları küresel ölçekte alaşağı eden kapitalist dünya pazarının oluşmasıyla birlikte toplumsal dokuda meydana gelen nesnel dönüşümü; psikolojik bakımdan da zümrelerin değişmez hiyerarşisinden aşamalı olarak kurtulunmasıyla birlikte yaşamsal fırsatların genişlemesini kastediyorum. Bu dönem, kronolojik olarak on dokuzuncu yüzyılın ortalarından başlayarak hızlanan ve günümüze dek uzanan süreci kapsar. Söz konusu süreç dünya genelinde yaşansa da unutkanlık üzerine vereceğim örnekler özgül, çoğu zaman da Birleşik Devletler ile Avrupa'dan örnekler olacak. Çünkü unutkanlığı üreten kaynakların bu örneklerde gizli olduğu varsayımından yola çıkıyorum.

Modernitenin belirli bir unutkanlık türü ile tanımlanabileceği iddiası, belirli bir hatırlama fikrine dayanır. Bu yüzden unutkanlığın anlamını açığa kavuşturmak için bu hatırlama fikrinin de betimlenmesi gerekir. Bildiğimiz gibi farklı farklı bellek türleri var; fakat içlerinde özel bir tanesi var ki, ondan ilerleyen bölümlerde de sık sık bahsedeceğim: mekân belleği.

Belleğin topografyaya bağlı olduğu çok eskilerden kalma bir anlayıştır. "Bellek sanatı" denen şey, klasik kültürde baskın olan koca bir retorik sistemi içinde konumlanmış; Orta Çağ'da yeniden doğmuş, Rönesans boyunca gelişmiş, matbaanın icadından başlayarak on sekizinci yüzyılın başlarına dek uzanan bir dönemde ise çökmeye başlamıştır.[9] Cicero, bu sanatın uygulama ilkelerini kısa ama etkili bir ifadeyle tarif etmişti: "Bellek becerisini eğitmek isteyen kişiler, kimi yerler belirlemeli ve hatırlamak istedikleri şeylerin görüntülerini zihinlerinde canlandırarak, onları belirledikleri yerlerde depolamalılardır. Böylece bu yerlerin düzeni, hatırlanmak istenen şeylerin de düzenini muhafaza edecektir." Buna göre, "bellek sanatı" "mekânsal bir yöntem" olarak tarif edilmiştir. Buradaki mekân ev, kemer, köşe, sütun ya da sütunlar arasındaki yerler gibi kolayca hatırlanabilir yerler olmalıdır. Söz konusu mekânlar gerçekten görülmüş ya da sadece hayal edilmiş yerler olabilir. Bu, gerçek ya da hayali birtakım yerler,

hatırlanmak istenen öğelerin zihinsel görüntülerinin belirli bir düzende üzerine oturtulacağı bir çeşit şebeke işlevini görür; bu yerleri zihinsel olarak tekrar ziyaret edip, içinde adım adım yürüdüğümüzde hatırlanmak istenen öğeler de hatırlanmış olur. Bütün bu sistemin önermesi ise şudur: mekânın düzeni, hatırlanması gereken şeylerin düzenini muhafaza eder.

Burada bellek sanatının iki özelliğini vurgulamak gerek. Birincisi, bellek sanatı öncelikli olarak sabit bir mekân sistemine bağlıdır. İkincisi, hatırlama işi zımnen insan bedeniyle alakalıdır; bellek eylemleri insan ölçeğinde meydana geliyormuş gibi düşünülebilir. Bu sanatın kimi uygulayıcıları, hatiplerin hatırlamak istedikleri uzun düşünce dizilerini akıllarına kazımaya çalışırlarken kendi bellek binalarının çevresinde yürüdüklerinden bahsederler.

Bence bellek sanatının bu iki özelliği, moderniteye özgü unutkanlık biçimini anlayabilmemiz için bize son derece önemli ipuçları sunuyor. Öne sürmek istediğim şey ise unutkanlığın başlıca kaynağının, toplumsal yaşamı yerellikten, insani ölçeklerden ayıran süreçlerle ilişkilendirilebilir olduğudur: insanüstü hız, akılda tutulamayacak denli büyük megakentler, emek süreciyle bağı kopmuş tüketicilik, kent mimarisinin kısa ömrü, içinde yürünebilir kentlerin ortadan kalkması... Modernitenin unutturduğu şeyler oldukça derin, geniştir; hayatın ölçüsünün insan olması, aşina olduğumuz toplumsal ilişkilerle örülmüş bir dünyada yaşayıp çalışma deneyimi... Ortak anılara dayanarak hayatın anlamı diye niteleyebileceğimiz şeylerde köklü bir değişimden söz ediyoruz. O anlam, modernitenin sunduğu yaşam alanlarında meydana gelen yapısal bir dönüşüm ile birlikte erozyona uğruyor.

2
Mekân Belleğinin İki Türü

Hatırlama eylemlerinin birçoğu belirli bir bölgeye özgüdür; fakat bu eylemlerin bölgeye özgü olma biçimleri değişkenlik gösterir. Şimdi buna örnek olarak iki durumdan bahsedeceğim.

Bu örneklerin ilki Filistinlilerin güncel deneyimlerine dayanıyor. Filistinlilerin kolektif belleğindeki başlıca olay, 1948'de vahim bir şekilde yerlerinden edilmiş olmaları, İsrail devletinin kurulmasıyla birlikte gelen işgal ve mülksüzleştirilme sürecidir. Bu süreç içerisinde yüzlerce köy yok edildi; neredeyse tüm evler, binalar yerle bir edildi ve tahrip olmuş alanlar işgalciler tarafından yeniden yapılandırıldı. Birçok belgede, öyküde, tabloda ve bellek haritasında sökülmüş ağaçlar, bir zamanlar kök salınmış topraklara duyulan özlemi ve yerinden edilmişliğin nasıl bir felaket olduğunu anlatan derin bir benzetme olarak karşımıza çıkar. Ağaçların bu simgesel rolü, gerçek hayattaki akıbetlerine dayanıyor. *Olive Trees under Occupation* [İşgal Altındaki Zeytin Ağaçları] isimli broşür, Midya köyündeki insanların 1986'da 3.300 adet zeytin ağacının sökülmesinden sonra, tıpkı bir insanın ölümüne yas tutarken yaptıkları gibi köyün girişine ve evlerine siyah bayrak astıklarını ortaya koyar. Ghassan Kanafani'nin 1987'de yazdığı "Land of Sad Oranges" [Üzgün Portakallar Yurdu] adlı öykünün anlatıcısı olan küçük çocuk, amcasının "Yahudilere terk edilmiş" portakal ağaçlarını düşündükçe üzüldüğünü görünce bir köylünün memleketteyken kendisine söyledikleri aklına gelir. Köylünün söylediğine göre, portakal ağaçları yabancı ellerin himayesine bırakılırsa, kuruyup ölür. Benzer şekilde, Amin Shtai'nin 1977 tarihli tablosunda, zeytin ağacı ile insan vücudunun birleşmesiyle oluşmuş bir figür, kefiye takmış bir Filistinli olarak resmedilir. Ağaç gövdesi ile insan gövdesinin birbirine karışmasıyla tek bir bütün (geştalt) haline gelen bu

figürün bacaklarından biri insan bacağı, ötekisi ise ağaçtandır. Harap edilmiş köylerin bellek haritalarını yeniden oluşturmaya çalışan Filistinlilerin bellek arayışlarının ana motifi ağaçlardır; aslına bakılırsa bu alanlara gelen Filistinli seyyahların hatırlama ve yas tutma eylemlerini gerçekleştirebilmeleri için ağaçlar dışında pek de bir aracı yok.

İkinci örneği ise, on dokuzuncu yüzyılın sonlarında şehirlerde yaşayan Avrupalı kadınların aktardığı travmatik agorafobi deneyimlerinden vereceğim. Agorafobi terimi, hastalıkla ilgili ilk tutarlı vaka incelemelerini de yapan Westphal tarafından 1872'de türetildi. Westphal'ın tesadüfe bakın ki hepsi erkek olan hastalarının anlaşılması zor kişisel kaygıları, burjuva kadınlarına dayatılan halka açık alanlarda dolanma yasağı gibi sosyal tabuları yeniden üretiyordu. Daha sonra yapılan agorafobi çalışmalarında ise tedavi gören hastaların çoğunluğunu kadınlar oluşturuyordu. Bu kadınlar, aşırı derecede kaygılanmalarından ötürü evlerinden çıkamamaktan, tenha bir sokaktan ya da meydandan geçememekten, kalabalık bir konser salonuna girememekten, yani herkes gibi açık alanlarda gezinememekten şikâyetçilerdi; aslına bakılırsa, on dokuzuncu yüzyılın olağan bir sıkıntısını, histerik bir azap şeklinde yaşıyorlardı. O zamanın burjuva anlayışına göre, sokaklar tehlikeli yerlerdi. Kapitalist üretim ilişkileri dâhilinde üstü örtük bir şekilde yaşanan toplumsal savaş sokaklarda su yüzüne çıkıyordu. Engels 1840'ların İngiltere'sindeki işçi sınıfının koşullarını betimlerken, işçi sınıfının koşulları ile işçi sınıfının yaşadığı sokakların koşullarının aynı olduğunu söylemişti. Manchester'daki sokakları anlatırken, aynı zamanda Londra, Dublin ve Glasgow ile Leeds, Bradford ve Edinburg'daki sokakları da anlatmıştı. Sokaklar semptomatikti; durumları başka şeylerin belirtisiydi. Kadınların yapacağı işler ev içinde sınırlı kalırken, ticaretin erkek işi olmaya başlamasından beri erkeğin sokaktaki varlığı meşruydu; oysa sokaktaki kadının çalışmak zorunda olduğu için sokağa çıktığı, kocasının aileyi tek başına geçindiremediği varsayılırdı. Bu yüzden erkekler kendilerinde sokağa tek başına çıkan kadınlara münasebetsizlik etme hakkı bulurlardı. Burjuva kadınlarının kamusal alana çıkışına karşı getirilen sınırlamalar hakkında adab-ı muaşeret kitapçıklarından çok şey öğrenebiliriz. Bayan Van Zutphen van Dedem, görgü kuralları hakkındaki kitabının bir bölümünü "kaçınılması ve en-

gellenmesi gereken şeyler"e ayırmıştır. Buna göre, kadınlar bir dizi yerden kaçınmalıydı: kenar mahalleler, banliyö trenleri, tramvaylar, üçüncü sınıf pub'lar, sinemalardaki ucuz koltuklar, sokaklardaki kalabalıklar ile kutlamalar. Bunun ötesinde, seçkin insanlar diğer insanların bedenleri ile giysilerine en ufak bir temasta bulunmaktan dahi mümkün olduğunca kaçınmalıydı; çünkü kirlenmek gibi hijyenik tehlikelerden çok daha büyük ve daimi bir tehlike vardı: kalabalık şehir merkezlerini kuşatan maneviyatı düşük insanlara temas etmek. Kısacası sokaklar kadınlar için korkutucu yerlerdi.

On dokuzuncu yüzyılın son on yılı itibariyle, kadınların halka açık yerlerde görünmesine getirilen sınırlamalar kalkmaya başladı. Kadınlar için ayrı kafeler olmasına, trenlerde kadın kompartımanları bulunmasına rağmen, bu ayrımlar da zaman içerisinde kalktı; kadınlar birçok yere daha özgürce girip çıkabilmeye başladılar. Fakat tam da Batı Avrupa şehirlerinde yaşayan kadınların hareketlerine getirilen sosyal kısıtlamalar azalmaktayken, psikiyatr dergileri kadın hastaların maruz kaldığı agorafobi vakalarıyla ilgili incelemeler yayımlamaya başladı. Burjuva kadınının güvenliğini sağlayıp statüsünü korumak maksadıyla getirilen; daha sonraları itibar, iffet ve sadakat gibi ek anlamlar kazanan bu kısıtlamalar, şimdi de sokağın potansiyel olarak şiddet barındırdığı ve olası erotik karşılaşmalara sahne olabileceği şeklindeki fanteziler biçiminde varlığını sürdürüyordu. Önceleri toplum tarafından yasaklanmış fakat daha sonraları kabul edilebilir olmuş kimi eylemler, en azından bir kısım kadın için gerçekleştirmesi hâlâ imkânsız ya da sorun yaratan eylemler olmaya devam ediyordu. Çünkü bu kadınlar, tam kamusal söylemin alanından çekildi derken daha sonraları psikiyatrların tedavi etmesi gereken bir sorun olarak yeniden ortaya çıkan fantezilere kurban gitmişti; bu fanteziler de agorafobik kaygılarda ifade buluyordu. Burjuva kadınlarının halka açık yerlerde bulunmasına ilişkin önceki kısıtlamaların gevşemekte olduğu bir dönemde sokakla kurulan agorafobik ilişki, bir yandan söz konusu kısıtlamaları histerik baskılar biçiminde yeniden üretmeye devam ederken, bir yandan da bu baskıların açıklanamaz bir kaygı haricindeki tüm varlık nedenlerini hasıraltı ediyordu. Artık açıklanamayan bu kaygı ortak bir belleğin alanıydı. Belirli bir mekânın tehdit edici ol-

duğuna ilişkin hatıralar kendine adab-ı muaşeret kitapçıklarında değil, psikiyatrik semptomlarda yer buluyordu artık. Bu iki örnek için Carol Bardenstein ile Abram de Swaan'a teşekkür borçluyum.[1] Tesadüf eseri iki örnek de travmatik anılarla ilgili; fakat örneklerde dikkat çekmek istediğim özellik bu değil. Bu iki örnek, hatırlama eyleminin belirli bir yerle ilişkili ya da o yere bağlı olarak gerçekleşebildiği konusunda oldukça farklı iki durum sunduğu için bu kitaptaki amaçlarıma hizmet ediyor. Örneklerin birbirinden farkını gösterebilmek için *anıt mekân* ile *mahal* arasında bir ayrıma gitmeyi öneriyorum.

1.

Bu ayrımı başlangıç noktası sayarsak, birçok yeri bu iki kategorinden hangisine düştüğüne bakarak incelemek mümkün olur. *Anıt mekâna* örnek olarak, yer isimleri ile kutsal yolculukları; *mahal* örneği olarak ise ev ile sokağı verebiliriz.

a)

Anıt mekânlar, yer isimleri kadar bol bulunabilir. Zira yerlerin de tıpkı insanlar gibi birer ismi olması, basit fakat evrensel bir özelliktir. Yer isimleri, yerleri yalnızca sınırlandıran, imleyen, sosyal etkileşimde konumları belirlemek ve müzakere etmek için kullanılan göstergeler değildir. Yer isimleri, anlamları Batı Apaçilerindeki kadar anlaşılır olduğunda, bilinen hikâyelerdeki olayları akla getirebilme konusunda oldukça güçlü bir etkiye sahip olur; örnek niteliğindeki davranışları çağrıştıran, bu yüzden de ahlaki bir yönü olan coğrafyaların anımsatıcıları olarak etkin bir işlev görür. Öyle ki, yalnızca yer isimlerinin bahsinin geçmesi bile bilinen bir hikâyeyi kısa ve öz bir biçimde anlatır.[2] Fakat bu gibi istisnalar dışında yer isimlerinin anlamı bulanıktır; isim olarak kondukları yerlerin geçmişini kısmen örter, tarihlerini kısmen gizler. İsimlerin gizlediği bu tarih genellikle o yer ile insanları üzerinde uygulanabilecek iktidarın derecesi hakkında ipuçları verir; muktedir gittiğinde de iktidarının kanıtı olduğu yerde kalır. Sömürgeciliğin ve işgallerin güzergâhlarını takip eden birçok İngilizce yer ismi için de durum böyledir. İskandinavların dokuzuncu yüzyılın başından itibaren İngiltere'nin büyük bir kısmını fethetmesi, eski İngiliz köy-

lerinin ele geçirilmesi ve saf İskandinav ismi taşıyan yüzlerce yeni köyün kurulması ile sonuçlanmıştı. İskandinav ismi taşıyan bu köyler *–by* son eki taşıması dolayısıyla kolaylıkla ayırt edilebilir. Onuncu yüzyılda İngiltere'nin Kuzey Batı bölgelerine yerleşmiş Norveçlilerin ise kendilerinden geriye bıraktıkları şey, yaşadıkları bölgelere verdikleri isimlerdi. Cumberland ve Westmorland'daki çok sayıda *thwaite*'lı yer ismi bunlara örnek olabilir. Büyük bir kısmı Fetih sonrasında, on ikinci ve on üçüncü yüzyılda kayıt altına alınan ormanlık arazilere verilen isimler ise hâlâ Yorkshire'dan Devon'a kadar Woodcotts, Woodmancotes ve Woodhalls'daki İngilizce yer isimleri arasında sayılmaktadır.[3] Ne yazık ki bazı yer isimlerinin duyan kişiye anımsatacak herhangi bir şeyi yok gibidir; bu tip yer isimleri, uzaklığından kaynaklanan bir güçsüzlüğün, gerçek anlamda bir yer olamamışlığın tarihini anlatırlar. Tıpkı Çin, Sibirya, Babil, Dünya'nın Sonu gibi efkâr kokan uzak yerlerin isimleri ile anılan Batı Anglia bölgeleri gibi.[4] New York gibi bazı yer isimleri ise köklerinin uzandığı memleketteki yer isimlerinin "yeni" biçimleridir. İngilizler New York ismini, diğer Avrupalı kolonicilerin de yaptığına benzer bir şekilde, Amerika, Afrika, Asya, Avustralya, Orta ve Güney Pasifik adalarındaki uzak yerlere isimler vermeye başladığı bir dönemde koymuştu.[5] Bazen de yer isimleri, birbirine zıt iki coğrafi imgelemin savaş alanıdır. Kuzey Avustralya'da bulunan Roper Valley'de Aborjin dilindeki yer isimleri, , şimdiki zamanı geçmiş zaman biçiminde üretebilen, topraktan yeni ağaçlar bitiren, yeniyi eski ile birleştiren isimlere sahip yeni insanlar dünyaya getirerek tüm kuşak farklılıklarını çökertebilen ve yeryüzünün altında yattığı düşünülen ruhani gücün yeryüzünü hiç durmadan şekillendirdiği mitsel bir zamandaki ataların faaliyetlerine atıfta bulunur. Öte yandan Roper Valley'deki İngilizce yer isimlerinin neredeyse hepsi on dokuzuncu yüzyılın sonları ile yirminci yüzyılın başlarına dayanır ve devlet tarafından görevlendirilmiş "gezginler"in faaliyetlerini belgeler niteliktedir. Roper Valley'deki İngilizce yer isimleri, bölgenin kullanımının zaman içinde nasıl değiştiğini ele veren tarihi olayların oluşturduğu bir saçılım diyagramı meydana getirir.[6] Orta Doğu ve Uzak Doğu gibi terimler de kavram repertuarımızdan hâlâ demir almamıştır. Bu terimler bugün bile hem gerçekten,

hem de mecazen Greenwich Meridyeni'ni merkez alan bir iktidar perspektifini işaret eder.

Şimdilerde yerlere isimler verilirken, isim verme işlemini gerçekleştiren kişiler, hatırlanmasını istedikleri anılar konusunda özellikle seçici davranıyorlar. Fransa'da gerçekleşen büyük 1789 Devrimi, kurucu bir niteliğe sahip olduğunun sinyallerini Paris haritasına devrimci yer isimleri kazıyarak vermişti. Henüz 22 Haziran 1790 gibi erken bir tarihte, Kurucu Meclis Paris'in kırk sekiz bölgesine uygun adlar verilmesi sorunu üzerinde durmuş, devrimciler ise Paris'teki yirmi altı meydandan on altısının, on iki köprüden de beşinin ismini kullanımdan kaldırma yoluna gitmişti. Voltaire, Rousseau, Mirabeau, Buffon, Helvétius, Lafayette ve Franklin isimleri 1791 ile 1792 yılları arasında bir saygı ifadesi olarak Paris'in sokak haritasına işlendi. Bu durumu, 1792 ile 1794 arasında isim değiştirme dalgasının giderek yükselmesi izledi; monarşi ile kiliseden yadigâr isimler devrimci isimlerle değiştirildi. Place Louis XV, Place de la Révolution; Pont Notre-Dame, Pont de la Raison oldu. Artık amaçlanan şey, Tarih'in başlangıç noktasını Devrim'in temsil etmesiydi; hatırlanması gereken tek şey vardı, o da Gelecek'te ulaşılması gereken amaçlar, İnsan Hakları, Birlik, Hukuk ve San Culottes idealleri ve dolayısıyla bunlara yaraşır yer isimleriydi. Daha sonraları Napolyon, yer isimlerinin ihraç edilmesi modasına son verdi; kendisi, şimdiki zamanın yüceltilmesi gerekiyorsa, geçmişin de aynı anda hatırlanması gerektiğini, böylece ulusal meşrutiyet için gerekli olan soy kütüğünün devreye sokulabileceğini gördü; bu yüzden *Ancien Régime*'in çok öncesine, yani XIII. Louis öncesi döneme dayanan, 'tarihi' yer isimlerini tercih etti. Ne ki, Napolyon'un imparatorluğunun en görünür yanı, Paris haritasının Napolyon'un subaylarının ve girdiği savaşların isimleri (Rues d'Austerlitz, d'Iena, d'Ulm) tarafından işgal edilmiş olmasıydı. XVIII. Louis, Paris'teki 49 adet sokak, iskele ve köprüye devrimden önce verilmiş olan isimlerin yeniden kullanılmasını emretmiş olmasına rağmen, Napolyon'un şehre miras bıraktığı 200 adet yeni sokak, ken- disinin ismini ve başarılarını yüceltmeye devam etti. Bugüne kadar başkentin sembolik coğrafyası, Sen nehrini doğu/sol ve batı/sağ olarak iki karşıt konum oluşturacak şekilde diklemesine ikiye bölmüştür. Sol yakada

1791'den beri Voltaire, Rousseau, Hugo ve Jaurès gibi büyük adamların sivil mabetleri olan Panthéon bulunurken, sağ yakada Napolyon'un Place Vendôme'daki heykeli ile l'Etoile'deki Arc de Triomphe bulunur. 10 Mayıs 1981'de, François Mitterand seçimlerdeki zaferini Place de la Bastille'de kutlarken, 30 Mayıs 1968'de Charles de Gaulle'ün destekçileri Champs Élysées'de gösteri düzenlediler.[7]

Şehir topografyasında olduğu gibi doğada da, örneğin Papua Yeni Gine'de, yer isimleri dilsel sembollerle dolu bir anımsatıcıdır.[8] Burada biyografileri dâhil etmeksizin yerlerden söz etmek imkânsızdır; yer isimleri tarih, olaylar, kişiler ve sosyal faaliyetler hakkında engin bir çağrışım dizisini bünyesinde barındırır. Tarihi anlatılar mekânsal olarak kurgulanıp zamansal düzen olaylarla bağlantılı bölgelerin sıralanışı olarak şekillendirildiğinde, anlatılar da kesinlik kazanmış olur. Wamiralılar için her taşın, her ağacın, zemindeki her çukurun bir ismi, bir hikâyesi vardır. Wamiralılar taşlarla işaretlenmiş arazideki belirli yerlerle kurdukları çağrışımlar yoluyla kimliklerini kazanır, kimi haklar elde ederler. Foililer için yer isimleri, tarihi ya da mitolojik olayları içeren stenografilerdir; kişilerin kimi yerleri eşsiz ve önemli kılan tarihi eylemlerini anımsatan bir sistem işlevi görür. İşitsel yolla elde edilen bilgilerin, görsel yolla elde edilen bilgilerden ziyadesiyle fazla olduğu bir bölgede yaşayan Kalulililer içinse, keskin bir işitme duyusuna sahip olmak, bölgesel uyum için çok büyük bir öneme sahiptir. Suyun duyumsal önceliği, Kalulililerin isim verme pratiklerinde açıkça görülür: farklı suyollarını birbirine bağlayan ya da zeminin eğimindeki değişiklikleri belirten doğal oluşumlar (örneğin, iki nehrin buluştuğu bir nokta ya da bir şelale), arazi ve su formlarının düzeninden yararlanarak sınırları, bölgeye özgü hakları ve balık tutma alanlarını belirler. Olaylar ve sosyal ilişkilerle alakalı anıları canlandıran haritalar ise duygusal ve anımsatıcı güçlerini bir dizi yer isminden alan şarkı ve ağıtlarla çizilir.

b)

Yer isimleri dediğimizde, aklımıza bir sürü işaret ile uzamsal sabitlik gelir; fakat anıt mekânlar aynı zamanda daha girift kodlarla biçimlendirilebilir ve daha kısa süreli uzamsal hareket yapılarıyla ilişkilendi-

rilebilir. Örneğin, birçok törensel faaliyet kivalar, meydanlar, büyükevler,* tapınaklar ve kiliseler gibi tamamen kurallarla örülü yerlerde, belirli biçimde hareket etmesi gereken bedenler tarafından yerine getirilir. Belirli bir eşik geçilirken sergilenmesi gereken belirli bedensel hareketler; evlilik, evlat edinme, atanma ve cenaze törenlerindeki önemli edimlerdendir. Bu törenlerden sık sık geçiş törenleri olarak bahsederiz; böyle bahsettiğimiz için de söz konusu eylemi artzamanlı bir ilerleme, hayatın bir aşamasından diğerine zamansal bir geçiş meselesi olarak düşünmeye meyilliyizdir; fakat bunu zamansal bir geçiş *olarak* algılayabilmek bizim için zordur. Biz bu zamansal geçiş fikrini, yer algımız sayesinde kavrayabiliriz. Bu tür geçiş törenlerini ayrılma, eşik ve bütünleşmeden oluşan üç katmanlı bir süreç olarak incelemeye başlayan van Gennnep, konuya uzamsal bir bakış açısı getirmişti.[9] Van Gennep, toplumsal alandaki ritüelleştirilmiş geçişleri anlayabilmemiz için gerekli olan çerçeveyi "bölgesel geçişler"in sağladığını vurgular; bir sosyal konumdan diğerine geçişin, bir köye veya eve girişle, bir odadan diğerine geçmeyle ya da sokakları ve meydanları geçmeyle özdeşleştirildiğini tekrar tekrar görürüz; bu özdeşleştirme bölgesel geçişler üzerine kuruludur. Bu da bir gruptan diğerine geçişin neden bu kadar sık bir şekilde kapılardan geçişle ifade edildiğini açıklıyor. Kapı, normal bir ev için, yabancı dünya ile evin içindeki dünya arasındaki sınırdır; bir tapınak içinse din dışındaki dünya ile kutsal dünya arasındaki sınırı oluşturur. Çok önemli geçişlerin özgül mekânı olan eşiği anımsatan, bir yerden başka bir yere doğru yapılan bu hareketlerle durmadan karşılaşırız; eşiği geçmek, yeni bir dünya ile kaynaşmaktır. Eşik, *herhangi bir* yer değil, *böylesine* özel, benzeri bulunamayan bir yerdir; bu yüzden de geçiş törenlerine tartışmasız bir destek sağlar.

Özellikle kutsal yolculuklarda eşik kavramı ile eşikte olma durumunun büyük bir yeri vardır. Kutsal yerlere yapılan bu uzun yolculuklar eskiden aylar, hatta yıllar sürerdi. Kutsal yerler günümüzde hâlâ çok sayıda insan tarafından ziyaret edilmelerine rağmen, bu yerlere

* Longhouse: Kuzey Amerika Yerlileri gibi pek çok eski toplulukta ortak barınak olarak çoğunlukla uzunlamasına ve tek odalı olarak inşa edilen evler)

yapılan yolculuk gündelik hayatın geniş sosyo-kültürel süreçlerine eskisi kadar dâhil değildir; oysaki Orta Çağ'da Avrupa ve Asya'da durum böyleydi. Burada iki örnekten bahsetmem yeterli olacaktır: Orta Çağ döneminde İngiltere'de sürekli ziyaret edilen en az yetmiş dört, Reform öncesi İskoçya'da ise otuz iki kutsal merkez vardı. Bu türden kutsal yolculuk sistemlerinin gelişip gündelik hayatın daha geniş süreçleriyle bütünleşebilmesi için gerekli olan en uygun koşullar, çoğunlukla tarıma dayalı, zanaatçılık yönünden de epey ilerlemiş, feodal ya da patrimonyal bir yönetime sahip, kent ile kırın birbirinden kesin çizgilerle ayrıldığı fakat modern endüstrinin yalnızca sınırlı ölçüde geliştiği toplumlarda bulunurdu. Bu koşullar altında kutsal yolculuklar hayatın kutuplaşmış düzeninde bir kutbu temsil ederdi. Köyde, kasabada ya da şehirde yerleşik olarak sürdürülen gündelik hayat bir kutupta; daha seyrek olarak kutsal yolculukla birlikte yaşanmaya başlanan göçebe hayat öteki kutuptaydı.[10]

Kutsal yolculuklar, daha geniş coğrafi bir tahayyül içinde temsil edilen bellek destekleyici yerlerde, yani kutsal merkezlerin içinde yapılabilir. V. Sixtus, 1585 ile 1590 yılları arasındaki papalığı sırasında Roma'yı kutsal bir merkeze dönüştürmeye koyulmuştu; yeni Roma beş yıl içinde inşa edildi. Görünüşe göre V. Sixtus'un arzusu tüm Roma'yı tek bir kutsal mabet haline getirmekti. Bir dizi yeni yol bağlantısıyla, kutsal yolculuğun bir günü içinde ziyaret edilmesi gereken başlıca yedi kilise ile türbe birbirine bağlanmalıydı. Ana sokakların oluşturduğu bir ağ tüm Roma'yı çaprazlamasına kesiyordu. Yapılması planlanan yolların üzerinde bulunan bütün binalar yıkılmıştı. Yolların oluşturduğu ağ, Trinità del Monti kilisesi ile Sta Maria Maggiore, San Giovanni di Laterano, Sta Croce in Gerusalemme ve San Lorenzo fuori le Mura bazilikalarını birbirine bağlıyordu. Roma'nın yeniden yapılandırılması, tamamen V. Sixtus'un girişimlerinin ürünleri değildi. Meydanda birleşen üç yol zaten mevcuttu; bunların kesişiminde bulunan iki adet kubbeli kilise ise 1660'a kadar inşa edilmiş değildi. Bu üç yolun görüş alanının kesiştiği noktaya bir obelisk dikmek Sixtus'un fikriydi. Bu obelisk, yol ağında oluşturulmuş kavşakları belirten obelisklerden oluşan sistemin bir parçasıydı. Bu obelisk sisteminin amacı ise hacıların bir kiliseden diğerine yollarını daha kolay bulabilmesini

sağlamaktı. Kolonlar ile obeliskler işaret direkleri olarak kullanılıyordu. Hacıların yaptığı uzun yolculuğun ereği Roma'ydı; bu işaretler de Roma'ya akın eden hacılara yol gösteriyordu. V. Sixtus'un papalığından çok önceleri de hacılardan oluşan geniş kalabalıklar Roma'ya geliyordu. 1450 yılında, Ponte Sant'Angelo köprüsünden geçerek St Peter'a varmak isteyen hacılar öyle bir izdiham yaratmıştı ki çok sayıda insan köprüden nehre düşerek boğuldu. On altıncı yüzyılın sonlarına doğru ise Roma'ya gelen hacıların sayısında artışlar oldu: Sta Trinità, 1575 yılında 174.467 hacıyı ağırladı; 1600'de ise 210.000 civarında hacının ilgisini çeker olmuştu. O zamana kadar bu kutsal yolculukların anlamı çok katmanlı bir hal almıştı. İlk anlam katmanı, Roma'daki başlıca kiliseler ile türbelere doğru yapılan kutsal yolculuğu bitirebilmekti. Buna ek olarak, on altıncı yüzyılın sonlarına doğru inşa edilmiş yeni Roma'ya dair merakları giderebilmekti. Beş yıl, dört ay gibi kısa bir süre içerisinde, Sixtus'un girişimi Roma'nın kentsel kumaşını öylesine değiştirmişti ki Sixtus'un ölümünden sonra Roma'ya dönen bir rahip şehri zar zor tanıyabildiğini; binaların, sokakların, çeşmelerin, su kemerlerinin, obelisklerin, yani her şeyin yeni gibi göründüğünü yazmıştı. Bu iki katmanın karşısında bir üçüncüsü vardı: Hıristiyanlık öncesi Roma. Hıristiyan hacılar, klasik Roma'dan kalmış harikulade harabeleri de ziyaret ederlerdi. On ikinci yüzyılda kaleme alınmış, daha sonraki birkaç yüzyılda ise eklenmiş ve çıkarılmış kimi bölümlerle birlikte yeniden basılmış *Mirabilia Urbis Romae* adlı, Roma'ya özel popüler hac kılavuzunda da bu harabelere yer verilmişti. Roma'da gezinmek, bir açık hava müzesinde gezinmek gibiydi. Roma on altıncı yüzyılın sonlarına kadar yeniden yapılandırılmış bir kutsal merkez haline gelmişti. Henry James, uzun yıllar sonra, tarihin sınırsız bir üstdüşümü, çakışma noktası olarak bahsedecekti Roma'dan.

Kutsal yolculuklar ya uzamsal yasaklar ya da uzamsal hükümler tarafından şekillendirilir. Modern Avustralya Aborjinlerinden Warlpiriler, tavaf etmek dediğimiz şeyden bahsederken, bir yeri "dolanmak" ifadesini kullanır. Ana akım İslam'da kutsal yolculuk için kullanılan "hac" terimi ise anlamı "dolanmak" olan eski bir Semitik kök h-c'den gelir muhtemelen. Her iki deyiş de kutsal yolculuktaki uzamsal bir ala-

nın içinde yapılan kurallı bedensel harekete gönderme yapsa da "dolanmak" ifadesi bu iki örnekte aslında tamamen farklı anlamlara sahiptir: birinde bir yasak, ötekinde ise bir hüküm olarak anlam kazanır. Modern Avusturya Aborjinlerinin uzamsal tabularında da olduğu gibi, yasaklar, görülmemesi ve bu yüzden de gayet uzakta kalması gereken bir yeri tavaf etmek biçiminde karşımıza çıkabilir. Kaçınılması gereken bir şey görülebiliyorsa, demek ki o şeye çok yakın bir yerde bulunuluyordur. Kişi, bir yeri tavaf ederek, o yeri adeta olumsuz kılar; zira söz konusu yere gitmiş olmaz, bu yerin bir kısmı kişinin görüş alanının çok ötesinde kalır. Bir dışlama hareketiyle özel bir tür uzamsal form, dışlanarak sınırları belirlenen bir yer üretilmiş olur.[11] Kutsal yolculukların daha sık rastlanan özelliği ise yerçekiminin kutsal merkezi olarak tanımlanabilecek yere yaklaşmayı gerektiren uzamsal hükümlerdir. Burada hacı, merkezdeki mabede doğru hareket ettiğinden güzergâh daha da kutsallaştırılır.[12] Örneğin Kudüs'e yapılan bir hac yolculuğunda, hacı esasen dini olmayan kilometrelerce sıradan yolu öznel bir tövbekârlık hissi ile kat eder; fakat yolculuğun son aşamalarında neredeyse her coğrafi özellik, her adım kişiyi duygulandıran yoğun bir sembol halini alır. Hacının kutsallık anlayışı hiçbir zaman kişisel değildir; fakat yolculuk, kendi manyetik alanının merkezine doğru ilerledikçe kutsallık anlayışı daha da az kişisel bir hal alır. Hacı amacına yaklaştıkça, daha da nesneleştirilecek, ortak temsiller neredeyse tüm çevreyi kuşatacak, dolduracaktır. Burada söz konusu olan şey, etki altına alınmanın yarattığı kaygıya değil, ihsana yaklaşmaktır.

Kutsal yolculuk örneği, mekân meselesini bedensel hareketlerden soyutlamanın ne kadar hatalı olacağını gösteriyor. Söz konusu ister uzamsal yasaklar, isterse uzamsal hükümler olsun, her iki durumda da olup biten şey, kişilerin bedensel hareketler ile fiziksel yerler arasındaki etkileşimden sembolik bağlar üretmesidir. İngilizcede kutsal yolculuk için kullanılan "pilgrimage" (hacı olmak) terimi böyle bir bağlantı kurabilmede yanıltıcı olabilir. Örneğin kutsal yolculuklar için Sanskritçede kullanılan "yatra" kelimesi, "ilerleme", "gitme" gibi anlamlara sahiptir. Aslına bakılırsa "nehir geçitlerine gitme" anlamına gelen "tirthayatra" kelimesi daha sık kullanılıp kutsal merkezlerin nehir geçitlerinde bulunduğunu belirtir. Pali dilinde ise "dışarı gitmek"

anlamında, Sanskritçe aynı anlama gelen "pravrajya" kelimesiyle de ilişkili olan "pabbajja" kelimesi kullanılır; bu kelime, sabit ev hayatını bırakıp, gezgin bir sofu olarak bir evsizin hayatını yaşamaya başlamak anlamına gelir. Bu dil kullanımları, uzamsal bir alanın içinde yapılan bir dizi hareketin içerdiği mantığı, soyut "pilgrimage" kelimesinde ima olunan şeyleştirmeden daha uygun bir biçimde ifade ediyor.[13] Henri Lefebvre, genel olarak sosyal mekânlardan bahsederken, "mekânın temel ikiliği"ni "hareketin temeli" ve "hareketin alanı" olarak belirler.[14] Hareketin temeli ile "enerjilerin türeyip enerjilerin yönlendiği yerler"i kastederken, hareketin alanıyla da belirli bir bölgeyi değil, hareketi yapan kişinin devingen uzamsal alanını kasteder: yakın çevresine dokunarak erişebilen yerleşik bir bedende konumlanmış, bu bedenin ses genişliğine, akustik uzaklığına ve görsel ufkuna kadar genişleyebilen bir alan. Beden uzamsal bir alandır; kutsal yolculuğu gerçekleştiren kişi de yolculuğun her aşamasında yerleşiktir. Burada yerleşik olma durumu çoğunlukla mekânlardan ziyade hareket halinde olan kişiye atfedilir. Kutsal yolculuklar, uzamsal sınırların zemin üzerinde belirlenmiş, kısmen kalıcı ama her zaman için sabit olmayan biçimler olduğunu göstererek bize mekân meselesini bedensel hareket meselesinden soyutlamamamız gerektiğini öğretiyor. Kutsal yolculukların bu detaylandırılmış ilkesinden yola çıkarak, yer isimlendirme işlemine özgü sınırları belli yeni bir ilke ortaya atabilmeliyiz: yer işaretleri, uzamsal ve zamansal olarak yerleşik kişilerin hareketlerinden asla soyutlanamaz.

2.

Şimdi de odak noktamızı bir bellek yeri olan anıt mekândan, kültürel belleğin yeri olan mahale kaydırabiliriz.

a)

Mahal çok değişik ölçülerdeki büyüklükleri kapsayabilir. Örnek olarak evi düşünelim. Etrafımızın çevrelenmiş olduğu hissi bir odada, evde, vadide ya da bir ufkun sınırları içindeyken daima bizimledir. Mimarlar, içerisi ile dışarısı arasındaki bir sınır ve ön eksen ile arka eksen doğrultusunda kurularak varoluşun yönünü düzenleyen en önemli

noktalarla, yani mümkün olan en az koordinatla evlerde bir iç dünya inşa ederler. Bir koordinatlar dizisi ve bir bellek aracı olarak evlerin işlerliği hareketsizlik derecesine bağlıdır. Taşınabilir evler bile taşınabilirlik özelliğini göstermeyecekleri bir biçimde tasarlanır; verandalar, avlular ya da bahçeler evlerin taşınabilirliklerini çevresi için anlaşılmaz kılarken ağaçlar da onları hareketsiz kılmaya katkı sağlar.[15] Ev bir muhtıra haline gelir: en önemli günlerde kullanılan en değerli nesnelerin en üstteki raflara konduğu, yenisi ucuza alınabilecek gündelik eşyaların ise el altında bulunduğu dolaplar, bu iç yerleşimleriyle gündelik hayatın sürüp giden gereklilikleri hatırlatan bir muhtıradır. Ev ailedeki ayrıcalıklar, doğum sırası gibi şeylerle uyumlu bir şekilde oluşan masa etrafındaki oturma düzeni ile mekânın içine işlenmiş kıdem sıralamalarını hatırlatan bir muhtıradır. Ev düzenlemelerin yapıldığı, bilginin yayıldığı, dışarıdaki insanlar ile olaylar hakkında değerlendirmelerin yapılıp paylaşıldığı ortak yenen yemeklere ayrılan zamanlar sayesinde birbirinin içine geçen bireysel hayat hikâyelerini hatırlatan bir muhtıradır.[16]

Bu yüzden ev, içinde bir grup insanın yaşadığı bir bina değildir yalnızca. Ev, duvarlar ve sınırlardan inşa edilmiş maddi bir düzenden, bir barınaktan veya uzamsal olarak düzenlenmiş faaliyetlerden çok daha fazlasını temin eder. Bunlarından ötesinde, hatta üstünde ev bir temsil aracıdır; bu itibarla anımsatıcı bir sistem olarak etkili bir şekilde okunabilir. Birçok antropolog bu noktada anlaşır. Ev, evren ile toplum yapısının görünümlerini sunan bir kitaba;[17] yazının icat edilmediği bir toplumda düşünceleri somutlaştırabilmek için eldeki en iyi biçimlerden biri olduğundan ve yazının yokluğunda ev yalnızca belirli sınıflandırma prensiplerini değil, aynı zamanda böylesi bir sınıflandırmanın değerini de resmettiğinden toplumsal bir metne[18] benzetilir. Ayrıca evin, içinde ikamet edenlere evren yapısının bir modelini sunduğu düşünülür; çünkü ev, boyutu ile inşa edildiği maddi parçaların ne olduğu fark etmeksizin tüm ilişkileri yansıtabilir.[19] Evler, çeşitli türdeki toplumsal birim ile kategoriler için oluşturulmuş metaforik kültürel temsillere, yani uzamsal metinlere de benzetilir. Öyle ki, kişiler gündelik uzamsal pratikleri vasıtasıyla anlam üretip, farklı iktidar ilişkileri meydana getirirler.[20] İnsanlar kendi uygulamalarıyla şekillendirebildikleri

somut düzenlere evrenin düzenini aktarabilir. Örneğin, Kolombiya'daki Para-Piranalar iki kapı arasında çizgisel bir eril-dişil eksene sahip büyükevler inşa ediyor; buradaki faaliyetler de çevrenin aile hayatını, merkezin ise ortak mesleki hayatı temsil ettiği eşmerkezli bir yapı çerçevesinde düzenleniyor.[21] Benzer şekilde Fiji evleri de Fiji hiyerarşisi ile etiğinin bir haritası gibidir; "evin doğu uca kadar uzanıp denizi gören yan yüzü asil taraf olarak isimlendirilirken, ev deniz kıyısına dikeyse, asil taraf evin deniz ucuna kadar uzanan kısmıydı."[22]

Evler anımsatıcı bir yapıya sahipse, bu yalnızca onların durağan bir temsil aracı olmalarından kaynaklanmıyor. Evin yaşamöyküsü ile bedenin yaşamöyküsünün iç içe geçtiği daha devingen durumlar da mevcut.[23] Hem evin, hem de bedenin ortak olarak barındırdığı bir özellik var: ikisinin de varlığını sorgusuz sualsiz kabul ederiz. Nasıl ki kaza geçirene, hastalanana ya da yaşlanana kadar bedenimizin varlığını kanıksamaya meyilliysek taşınma, aile kavgası, yangın, savaş ya da yoksulluk gibi bize evin hayatımızdaki önemini hatırlatacak olağandışı durumlara maruz kalana kadar evimizin varlığını da öyle kanıksarız. Evimiz ile bedenimizin yaşamöyküsünün grafiksel olarak ifade edildiği başka bir an daha mevcut: benliğin -ki bu benlik bedensel bir benliktir- eve yansıması, batılı çocukların iki pencere ile bir kapı içeren ev çizimlerinde açıkça göze çarpar. Buradaki iki pencere ile bir kapıyı, iki göz ve bir ağız olarak yorumlayabiliriz. Evdeki mobilyalar da bize ev ile bedenin ortak tarihini hatırlatır. Evlerin iç kısmında toplanmış eşyalar önceki deneyimlere ulaşım sağlar. Rochberg-Halton'ın günümüz Şikago'sunda yaptığı bir çalışma, kişinin sosyo-ekonomik durumunu, yaşını ve cinsiyetini belirten "maddi hatıralar"ın değil de sevilen kişilerle, akrabalarla ya da yaşamdaki önemli olaylarla ilgili hatıralar barındıran eşyaların evlerde asıl değer verilen nesneler olduğunu ortaya çıkardı. Tüketim toplumunun aşırı duyusal yüklemesinin dışında kalabilecek bir benlik algısı yaratan şeyler fotoğraf, piyano, saat ya da sandalye gibi nesnelerdir.[24] Böyle nesnelerin eve gelişigüzel bir şekilde dağıtılması da olası değildir; hatta benimsenmiş, unutulmamış ve yeniden tecrübe edilmiş dış dünyaya ait hatıralar, evin tam da merkezinde bulunur. Meksika kır evlerinin avlularında bulunan çeşmeler çoğu zaman hatırlanmaya değer hatıra-

lara ait nesnelerle çevrilen merkezi bir nokta oluşturur. Buna benzer bir şekilde, Kuzey Amerika'daki kır evlerinde de ocağın etrafı bu tip nesneler ile çevrelenir. Aile hazinelerinin evlerin merkezine yakın olması, onlara erişim ve süreklilik hissi kazandıran nitelikler sağlar. Yine de ocağı yalnızca sembolik bir merkez olarak düşünmemeliyiz; ocak, dönüşümlerin mekânı olarak bir anlam katmanına daha sahiptir. Evler yalnızca durağan yapılar değildir; içinden geçenleri sürekli olarak dönüştürür. Zira eve giren farklı öğelerin, hısım akrabanın, et ve sebzelerin birbirine karıştığı yer ocaktır; bu yüzden ocak hem maddeten, hem de mecazen söz konusu dönüşümlerin meydana geldiği yerdir. Buna ek olarak, başka bir paralellik daha kurulabilir. Zafimaniry evleri, içinde yaşayan insanlarla birlikte vücut bulup genişler; çünkü evin inşası bir çiftin evlenmeye karar vermesiyle başlayıp çiftin ilk çocuğu doğduktan sonra anca tamamlanır. Makassareseler de ev inşa etmeyi, ancak çocuğun dünyaya gelmesiyle sonlanan bir süreç olan doğuma benzetirler. Böylelikle inşaat, bakım, tadilat, genişletme gibi mimari süreçler çoğu kez bu evlerde yaşayan insanların hayatlarındaki önemli olaylarla çakışır. Bu yüzden, evin yaşamöyküsü ile ev içinde yaşayan bedenlerin yaşamöyküsü arasında, evdekilerin farkında olmaması imkânsız kimi örtüşme ile yankılar mevcuttur.[25]

Bazı evler özellikle geniş ve girifttir. Tıpkı Yeni Zelanda, Kuzey Ada'daki Maorilerin 1850 ile 1930 yılları arasında inşa ettiği, Roger Neich'ın da hakkında fotoğraflı belgelerle desteklenen detaylı bir çalışma hazırladığı toplantı evleri gibi. Bu tür toplantı evleri, on dokuzuncu yüzyılın başları ile Avrupa öncesi dönemde inşa edilmiş geniş yapılar olan soylu evlerinin gelişmiş halleriydi. Toplulukların böylesine büyük binalar inşa etmesindeki amaç ise kendi atalarını bu binaların anlam ve büyüklüğüyle somutlaştırarak onları diğer tüm toplulukların atalarından üstün bir konuma getirmek, rakip toplulukların onurlarını bu yolla zedelemekti.

Bu tür evler, bellek mahalleridir; yalnızca şimdiki zamana ya da inşa edildiği zaman dilimine değil, bir yandan geçmişe uzanan, bir yandan da uzandığı geçmişi şimdiye sürükleyen daha geniş bir zaman dilimine aittir. Maoriler için bir eve girmek, o eve yalnızca fiziksel olarak girmek değil; atalarının karnına girmek, ecdatlarının onları ku-

şatan varlıklarıyla kendilerinden geçmek demektir. Zira evlerinin tepesinde, atalarından kalma kaburga kemiklerini temsil eden, ihtişamlı bir şekilde döşenmiş çatı kirişleri bulunur. Bu kaburga kemikleri, ailenin en büyük çocuğu tarafından sürdürüldüğü düşünülen ana soy çizgisinin kalıtım devamlılığını somutlaştıran bir omurgaya, yani çatı kirişine bağlanır.

Böylesine törensel bir evin bir bellek mekânı olduğu üzerinde o kadar çok durduk ki, sanki ev artık mahal olma özelliğini kaybetti ve bunun yerine anıt mekân kategorisine girmesi daha uygunmuş gibi göründü, değil mi? Alfred Gell tarafından yapılmış dâhice bir analiz durumun öyle olmadığını gösteriyor. Gell, gerçekten çok büyük ve karmaşık bir yapı olan Maori toplantı evlerinin bir eylemlilik göstergesi olduğunu belirtir. Bu eylemlilik, atalardan kalma, kolektif ve aslında politik tona sahip bir eylemliliktir. Maori toplantı evlerinin de bir göstergesi olduğu bu "atalardan kalma eylemlilik" gelecek odaklı olduğundan, ataların bedenleri/evleri, Gell'in de yazdığı gibi, "merhumdan kalma bir ceset ya da anıt değildir". Elbette bu evler topluluğa adını veren atanın bedeninin bariz bir şekilde kavramlaştırılmasıdır; fakat Gell'in de söylediği gibi, "söz konusu ata, adını verdiği evde o kadar da sık 'anılmaz', çünkü bu formda yeniden eski konumuna gelmiştir." Karmaşıklık sınırlarını çokça zorlasa da Maori toplantı evleri hâlâ bir bellek mekânıdır.

b)

Mahale diğer bir örnek olarak şehir sokaklarını düşünebiliriz. Sokaklar, kontrol altında tutulması zor alanlar olduğundan, büyük çaplı çekişmeler için olası bir sahadır; her an bir politik alana dönüşebilir. 1830 yılındaki Temmuz Devrimi sırasında Paris sokaklarını dört bin barikat süslemişti;[26] Rusya'daki Nevski Meydanı devrim öncesi dönemde toplumsal ve politik güçlerin kendiliğinden belirebildiği bir tür serbest bölgeydi;[27] Doğu-Orta Avrupa'da ise 1989 yılındaki gösteriler özellikle sokaklarda cereyan etmişti. Şehir sokakları bir meydan okuma alanı olmadığı zamanlarda bile gezilebilir olma özelliği sayesinde endişe veren karşılaşmalara, rahatsız edici anılara mekân olabilir. On dokuzuncu yüzyılın ortasında, lümpen proletaryanın çoğu sabit

bir işyeri olmaksızın seyyar satıcılık yaparak gelirlerini biraz olsun arttırabiliyordu. 1851 yılında Londra'da yiyecek ve içecek satan seyyar satıcıların sayısı üç bin ile beş bin arasındaydı; bu seyyar satıcılar, berduşları, tahliye edilmiş hapishane gediklilerini, dolandırıcıları, yankesicileri, çöp toplayıcılarını, seyyar tamircileri ve dilencileri içeren daha karışık bir grubun yalnızca bir parçasını oluşturuyordu. Bu gruba Marx "oraya buraya saçılıp dağıtılmış, sayısı belirsiz, bütünlüklü bir kitle" derken, Mayhew "göçebe" ya da "avare" kabileler der.[28] Bellek ile kimi tecrübelerin genel yapıları arasında oldukça sıkı bir bağ vardır. On dokuzuncu yüzyıldaki şehir sokaklarının göçebe topografyası, çağdaş teorisyenleri kışkırtarak konu hakkında geniş yorumlar yapmalarına neden oldu. Çünkü bu sokaklar tecrübeleri bazı yalıtılmış kategorilere tahsis edebilmemizi ve bir tecrübenin dramatik, ötekinin komik, idilik ya da hicvi olduğunu söyleyebilmemizi mümkün kılan önceki sınırları belirsizleştirdi. Bu belirsizliğin sebebi, sokaktaki bir şeyin diğer bir şeye olan gerçek anlamdaki yakınlığıydı. Komedi, dram, idil ve hiciv arasındaki türsel farklılıkların parçalandığı Dickens romanları da bu türden bulanıklıklara verilebilecek en güzel örneklerdir. On dokuzuncu yüzyıldaki şehir sokaklarında diğer türden çekişmeler elbette ki son derece baskı altındaydı. Modernite teorisyenleri (örneğin, Baudelaire, Benjamin ve Simmel) özellikle erkeklerin sokağın kamusal alanı dâhilindeki tecrübelerine sıkça değindiler. Ancak ihmal ettikleri – tabii bu yalnızca bir ihmalse – bir nokta vardı: kadınların özel alana kapatılmış olduğunu kabul etmişseler de fazla üstünde durmamışlardı. Bazıları için sokaktaki kamusal alanı özelleştirerek evindeymiş gibi hissetmek, kalabalığı incelemek, gezinmek, öylesine durmak ve sokağı gözlemlemek mümkün olabiliyordu. Tıpkı Baudelaire'in yaptığı gibi... Galerisindeki yağlı boya tablo bir burjuva için ne kadar büyüleyiciyse, sokaktaki dükkân tabelaları da Baudelaire için o kadar büyüleyici niteliklerdeki duvar süslemeleriydi. Dickens da Cenevre Gölü'nde olduğu zamanlarda, sokaklarındaki ışıklar sayesinde geceleri gezinebildiği kilometrelerce sokağı olan Cenova'yı özlemle anardı. Sokaklarda bu şekilde gezinen erkekler flâneur (aylak), kadınlar ise sürtük olurdu. Zola, *Meyhane* romanındaki Gervaise karakterinde, işçi sınıfından bir kadının bulvarları nasıl algıladığını can-

landırmaya çalışır. Bulvarların görkemiyle yüz yüze gelen Gervaise, kendini ucuz ve ezik hisseder; buralarda içi rahat bir şekilde var olamaz, bulvarları gündelik hatıralarının bir parçası yapamaz. Kendisi de sokakta bulunan diğer insanların hatıralarında bir yer edinemez.[29]

Şehir sokaklarında ikamet edenler de sokakları bir işgal ordusu tarafından zapt edildiğinde kendilerini ucuzlamış, ezilmiş hissettiklerine dair hatıralara sahiplerdir. Tıpkı 1940 ile 1944 yılları arasında Paris-lilerin edindikleri hatıralar gibi... Robert Doisneau zamanında, Roger Parry ile Roger Schall işgal altındaki Paris'in birkaç çarpıcı fotoğrafını, Paris'in en görkemli sokaklarındaki Alman askerlerinin görüntüleri ile üzerinde gotik harflerle yazılmış yazıların bulunduğu yol tabelalarından oluşan yığınların görüntülerini çektiler. Bu tabelalar var olan baskının işaretleriydi; görüntüler sayesinde de bütünüyle unutulmaz kılındı.

Belirli bir tür politik alan olarak var olmalarının yanı sıra, sokakların en iyi yanlarından biri de hatırlanabilme özellikleridir. Kendi yaşadığınız şehri ya da başka herhangi bir şehri düşündüğünüzde, çoğunlukla o şehrin üzerinizde güçlü bir etki bırakmış olan bir sokağı aklınıza gelir. Bu sokak kolay hatırlanır; çünkü şehri ya da ilçeyi kafanızda düzene sokmanıza yardımcı olup bir sınır oluşturarak size nerede olduğunuzu bildirir. Tıpkı Viyana'daki Ringstrasse gibi... Belki de Roma'daki Via dei Giubbonari ve Kopenhag'daki Strøget gibi, bir omurga işlevi gördüğü, çevresindeki bölge için merkezi bir öğe olup başı sonu keskin bir biçimde belli adeta uzamsal bir anlatı olduğu için kolay hatırlanıyor olabilir bu sokak. Ya da St. Petersburg'daki Nevsky Prospekt veya Roma'daki Piazza del Popolo'dan ayrılan, ortalarında Via del Corso'nun bulunduğu üç sokak gibi, şehirde bir odak noktası işlevi gördüğü için hatırlanabilir bir sokaktır. Bir şehri düşündüğümüzde aklımıza tek bir sokak değil de hatırda kalır özel bir biçimde öbeklenmiş bazı sokaklar da gelebilir. New Orleans'daki French Quarter, Amsterdam'daki kanal sistemi ya da Bologna'daki, yerelde "sundurmalı sokaklar" olarak bilinen revaklı sokaklar gibi... Hepsinden öte, bir sokağı ya da sokakları hatırlanabilir kılan şey şehre bir geştalt (bütünlük) kazandırma, düzen getirme ve şehir için bir odak noktası oluşturabilme özellikleridir.[30]

Ancak, sokakları bu şekilde düşünmek, onları dural bir gözlemcinin bakış açısından görmek, tek bir görüş noktasından çekilen bir görüntü ya da harita üzerinde seçilebilen bir şekil olarak tasavvur etmek gibidir. Bu tasavvurda ise sokakları ve orada edinilen tecrübeleri hatırlanabilir kılan şeyin, yalnızca oraya özgü bir geştalt olduğu değil, aynı zamanda orayı özümseyebilmek için ayak uydurmamız gereken belirli bir sürat olduğu hesaba katılmaz. Her güzel sokak insanları yürüyüş yapmaları için kendine çeker. Şehirlerde, taşıtlardan uzakta insanların değişen hızlarda gezinebilip sakin sakin yürüyüş yapabilmelerine de olanak tanıyan, ne çok kalabalık, ne de ıssız bir yermiş hissi veren bir güzergâh mutlaka olur. Mesela, Barselona'da gezinti yeri olarak tahsis edilmiş kenarlarında sıralı ağaçlar olan geniş Las Ramblas Caddesi... Bu caddede yapılan yürüyüşün hem biçiminin, hem de hızının ayarlanabilmesi için yolun ortasındaki kısım yayaların kullanımına ayrılmıştır. Ya da Paris'teki Saint-Michel bulvarını düşünelim. Burada da gündüz hızlı yürümek zordur; zira dükkânların önünde bulunan kitap tezgâhları ile askılardaki kıyafetler dikkati üzerine çekerek yürüyüşü yavaşlatır. Güzel bir sokak boyunca yürürken temponuzu yavaşlatacak küçük bir çarşı, park ya da bir meydan gibi bir mola yerine rast gelmek oldukça muhtemeldir. Özellikle dar ya da uzun caddelerde, durma yerleri ile sabit noktalar vardır. Banklar bile – ki Las Ramblas, Strøget ve Saint-Michel bulvarında da bolca bulunur – insanların sokakta kalarak bir topluluk oluşturmasına yardımcı bir unsurdur.

Sokakların oluşturduğu kavşakların önemini de asla küçümsememeliyiz. Sokak kavşakları bazen hoş, bazen de biraz can sıkıcı karşılaşmalara sebep olan tasnif araçları olarak işlev görür. Bu tür birçok mahalli temasla şehir sokakları zaman içinde canlılık kazanır. Manavdan tavsiye isteyebilir, bir bira içmek için bara uğrayabilir ya da uzun süredir görmediğiniz birine rastlayıp alakadar olduğunuz konulardan laflayabilirsiniz. Tek tek bakıldığında bunlar önemsiz olaylardır; fakat bu olayların bütünü hiç de önemsiz değildir. Kişisel bağlılıklar gerektirmeyen ve çoğu tesadüfî olan bu mahalli temasların bütünü ortak bir güven ağı örer. Uzamsal bir metafor olan ağ, yerel ölçekte meydana gelen birçok küçük olayın doğrudan sonucu hakkında konuşulurken gelişigüzel bir şekilde seçilmemiştir; çünkü burada uzamsal düzenle-

meler neden oluşturan bir aktördür. İnsanların izlediği güzergâhların kesişmesi ve daha sonra yeniden kesişmesi, sokak kavşaklarının arasındaki mesafeye bağlıdır. Jane Jacobs konuyla alakalı mühim bir noktaya dikkat çeker: sokak kavşakları birbirinden çok uzağa yapıldığında, mahalle olma hissini oluşturan şey ortadan kalkar, yani insanların izlediği yollar birbiriyle çakışmaz. İki cadde arasına inşa edilen blok apartmanların oluşturduğu genişlik yüzünden insanlar birbirlerinden o kadar uzak kalıyorlar ki şehirdeki yollardan karmaşık havuzlar oluşturabilmelerine izin verilmiyor. Bu geniş bloklar, insanları otomatik olarak ancak nadiren kesişen güzergâhlara yönlendirir, böylece coğrafi açıdan birbirine çok yakın görünen farklı güzergâhların, harita üzerinde incelendiğinde birbirine erişimlerinin etkin bir biçimde engellenmiş olduğu görülür. Venedik ile Kaliforniya'daki Irvine şehri arasındaki farkı düşünelim, örneğin.[31] Venedik'te Büyük Kanal boyunca yaklaşık her yirmi üç metrede bir kesişen yürüyüş yolları ile kanallar mevcutken, Irvine'da iş sahası dâhilindeki büyük bir cadde boyunca her iki yüz bir metrede bir, birden fazla kamusal kavşak bulabilmek olası değildir. Venedik insanların bir topluluk oluşturabilmelerine olanak sağlarken, Irvine'da topluluk olmanın yarattığı hissi duyabilmek çok zordur. Sokakların yerleşim planlarında bulunan kavşakların sıklığı şehir yaşamının kalitesi ile katılımcılar tarafından hatırlanış şeklini hayati bir biçimde etkiler. Sokaklardan oluşan ağlar, biraz da sokak kavşaklarının tüm bir ağ içine yerleştiriliş şekli sayesinde kolayca hatırlanabilir toplumsal metinler olarak tanımlayabileceğimiz bir hale gelir. Şehir sokakları, sokak kavşağı açısından ne kadar zenginse; birbirilerine o kadar sıkı bağlarla bağlı sokaklardan oluşan ağlar da anlamsal olarak o kadar "yoğun" olacaktır. Sokak kavşaklarını yeterince önemsememek, şehrin belleğini yeterince önemsememek demektir.

Hepsinden öte, şehirlerin sokak yerleşim planları kesinlikle esnek düzenlemeler değildir. Tek tek evlerden farklı olarak, şehrin konut sistemi büyük ölçüde kalıcıdır. Bir konut bölgesindeki evler zaman içerisinde kendi ölçekleri dâhilinde değişmeye meyillidir, fakat konut bölgesinin kendisi yüzyıllarca olduğu yerde kalabilir. Bu konuda hukuki bağlar ile mülkiyet hakları değişim söz konusu olduğunda görünmez bir dizi engel dayatır. En basitinden, bir sokağı genişletmek

için sokağın en azından bir yanı boyunca dizili olan evleri yıkmak gerekir. Bombalamalar şehirdeki kimi binaları saf dışı bırakmışsa dahi, planlamacılar planı yeniden yapmak zorundadır. Şehir planlaması değişime, kendisini oluşturan bileşenlerden çok daha fazla dirençlidir. Hukuki bir yapının sürekliliği ya da kalıtımsal bir ağın sürekliliği üzerinde nasıl çalışılabilirse, bir şehrin ana yerleşiminin sürekliliği ve sokak planlaması üzerinde de öyle çalışılabilir. Rossi'nin günümüzün Paris'ini, XIV. Louis, XV. Louis, I. Napolyon ve Baron Haussmann zamanındaki farklı Paris'leri tek bir görüntüde yeniden oluşturarak elde edebileceğimiz birleşik bir fotoğrafa benzettiği gözleminde, bu morfolojik süreklilik kavramı dile getirilir.[32] Söz konusu morfolojik süreklilik kavramı, Conzen'in sanayi devrindeki İngiliz şehirlerinin morfolojisini konu alan çalışması için güdüleyeci bir unsur;[33] Lavedan'ın şehircilik tarihini yazmasını ateşleyen tetik;[34] Poète'nin Paris'in doğumundan on ikinci yüzyıla kadarki hayatını konu alan muazzam çalışması için ise temel değeri olan bir kavramdır.[35] Poète'ye göre, şehrin planı niteliksel açıdan değişikliğe uğramasına rağmen, planın özü ortadan kalkmaz; şehirler başlangıçtaki yerleşim düzenlerini koruyarak kendi gelişim eksenlerinde kalmaya meyillilerdir. Haussmann, geniş cadde ve bulvarlarla, kamu binalarıyla, parklarla, meydanlarla ve kanalizasyon ağıyla Paris'te kalıcı bir etki bıraktı. Haussmann zamanında 1870'de düzenlenen sokaklar, şehre neredeyse bir yüzyıl boyunca hizmet ettikten sonra ancak İkinci Dünya Savaşı'nı takip eden büyük otomobil akını nedeniyle tıkanmaya başladı. Arabalardan atların çıkarılmasına, gaz lambalarının elektrik lambalarıyla değiştirilmesine, şehre Eyfel Kulesi ile Sacré-Coeue Bazilikası eklenmesine rağmen, Haussmann'ın 1870 yılındaki Paris'i, 1950'lerde Paris'i bilen herkese tanıdık gelecektir.[36]

3.

a)

Kültürel belleğin taşıyıcılarından biri olarak değerlendirildiğinde, anıtı mekânı mahalden ayıran şey nedir? Bu soruya verilebilecek cevabın

önemli bir kısmı, anıtın kültürel unutkanlık süreciyle olan farklı ilişkisine dayanıyor.

Anıt mekânların birçoğu kuşkusuz ki güçlü bellek merkezleridir; fakat etkileri bu cümlede kastedilenden daha belirsizdir. Çünkü buradaki yâd etmek arzusunu doğuran şey, kültürel amnezinin yarattığı korku ile tehdittir.

Ne zaman ki mekanik yeniden üretim çağı nesnelerin giderek daha da hızlı bir şekilde eskimesine neden oldu, işte o zaman birçok Avrupalı, enerjisini daha önce benzerine rastlanmamış bir anıt tutkusuna vakfetmeye, benzersiz ölçeklerde halka açık müzeler kurmaya başladı. Avrupa ülkeleri birbiri ardına, eskiden kalma anıtların korumaya alınacağını temin eden yeni yasalar düzenlerken,[37] modernitenin yaratıcı yıkımına av olmuş ne varsa, kurtarılıp toplanıyor, müzelerde muhafaza ediliyordu.[38] Buna çok benzer bir şekilde, ülkeler artık hatırlara kazınan bir tarihin inşa edildiği görkemli yerler olmadıklarını sezdiklerinde, kendilerine dönerek kendi anıtlarını geliştirirler. Avrupa'nın 1918'de harap olmasından; Avrupa hegemonyasının sonuna işaret eden 1945'deki yanıltıcı zaferden; Britanya'nın 1959, Fransa'nın ise 1962 yılında dünya sahnesindeki rollerinin son bulmasından sonra, büyük bir güçken daha sonraları olsa olsa orta karar bir otoriteye sahip olmanın getirdiği kendinden şüphe etme duygusu Britanya'da nostalji politikalarına, Fransa'da ise ulusal düzlemde kendini yeniden tanımlama çabalarına neden oldu. Nora'nın *Lieux de mémoire* projesi de başlı başına bir anıt olarak bu çabaların bir parçasıydı.[39]

Piranesi'nin 1756'da hazırladığı dört ciltlik *Antichità Romane* adlı çalışmasının önsözünde açıkladığı gibi, klasik Roma'nın mekânsal görkemini bir kez daha ortaya koymak gibi büyük bir tasarı, Roma'nın bir enkaz yığının parçaları gibi dağılıp gittiğini fark ettiğinde düşmüştü aklına.[40] Piranesi ilk defa o zaman antik Roma bina kalıntılarının ekili tarlalarda ya da bahçelerde zamanın yıkıcı etkisi nedeniyle harap olduğunu ya da modern binalara malzeme olsunlar diye açgözlü sahipleri tarafından satılarak tahrip edildiğini görüp bu kalıntıları gravürler halinde sonsuza dek muhafaza etmeye karar verdi. Bazen de bir zamanlar etkileyici ya da itici olan uzamsal bir simge, tam da yıkıldığı anda bir anıta dönüşebilir; tıpkı yıkıldıktan hemen sonra Berlin Du-

varı'nın başına geldiği gibi. Yok olmak üzere olan bu imlecin parçalarından alabilmek için binlerce insan toplanmıştı. Duvarın parçaları, yıkımda yok edilen şeyin gelecekte hatırlanmasını sağlayacak bir uyarıcı işlevi göreceğinden, insanlar bu parçalardan edinmek istedi; böylece bu Soğuk Savaş simgesi bir anıt haline gelmiş oldu.[41] Yahudi Soykırımı için anıtlar dikme konusundaki teşvik, soykırımdan sağ kurtulmuş, olayı gerçekten hatırlayan son insanların da ortadan kaybolacağı günün yaklaştığını üstü kapalı bir şekilde doğruluyor; böylece anıtlaştırma ile bir şeyin geçici olduğu hissedilen o an arasındaki sıkı bağ yeniden su yüzüne çıkmış oluyor. Ne de olsa yanmış insan etinin kokusunu hatırlayabilen yalnızca onlar kaldı; İspanyol yazar Jorge Semprun'un da dediği gibi, "hiç kimsenin bu kokuyu bilfiil hatırlayamayacağı günler yaklaşıyor; yanmış insan etinin kokusu ilerde yalnızca bir sözcük öbeği, edebi bir gönderme ya da öylesine bir koku türü olacak".[42]

Anıtlar ile unutkanlık arasındaki ilişki karşılıklıdır: unutma tehlikesi anıtların inşa edilmesine, anıtlar ise unutkanlığa yol açar. Hatırlanmak istenen şeyi bir anıt biçimine sokmak hatırlama yükümlülüğünden kurtulmak içinse; bunun sebebi, anıtların yalnızca bazı şeylerin hatırlanmasına izin verirken, bir çeşit ayrımcılıkla diğerlerinin de unutulmasına neden olmasıdır. Anıtlar, geçmişi hatırlamamızı sağladığı kadar onu saklar da. Bu durum savaş anıtlarında açıkça görülebilir. Savaş anıtları insanların nasıl yaşadığını gizler: askerlerin açıkça gösterildiği anıtlardaki asker tasvirleri, özellikle şiddet ve saldırganlık eylemlerini reddetmek için tasarlanır. Savaş anıtları insanların nasıl öldüğünü gizler: kan, havada uçuşan vücut parçaları, aylarca gömülmeden kalan cesetler... Bunların hiçbiri anıtlara dâhil edilmez. Savaş anıtları savaş kazalarını gizler: geçmişte yapılanları yapılması zorunlu şeylermiş gibi göstererek avunma ihtiyacı insanları mantıksız olan çoğu şeyi bir mantığa oturtmaya sevk eder. Savaş anıtları ayrıca insanların nasıl hayatta kalabildiklerini de gizler. Oysa Birinci Dünya Savaşı insanların nasıl hayatta kalabildiklerini gözler önüne sermişti: Uluslararası Çalışma Örgütü 1923 yılında; Almanya, Avusturya, Britanya ve Fransa sokaklarının, bu ülkelerin ordularında görev yapmış on milyon kadar askerle dolacağını tahmin etmişti. İhtiyaç duydukları malzeme yardımını güç

bela alabilen milyonlarca aile savaşta yaralananların bakımını üstlendi. Bu durum ödüllendirilmediği gibi, bir de görmezlikten gelindi. Savaşta ölenler her yıl anıldı; sakatlar ise mümkün olduğunca unutulmaya çalışıldı.[43] Savaş gazileri ile savaş dulları sürekli unutulurdu, çünkü bu insanlar yanlış türden bir belleği yaşatıyorlardı. Ne var ki, kabul edilemez şeyleri, kendimize kabul edilebilir bir biçimde açıklamak söz konusu olduğunda sonuna kadar hilekârızdır. 1920'ler ile 1930'larda Almanya ile Orta Avrupa'da zinde, genç, sağlıklı ve atletik bedenlerin disipline edilmiş gösterilerinden meydana gelen devasa jimnastik performansları çok revaçtaydı. Bu performanslar aynı zamanda savaştan sakat dönmüş on milyon askerin Avrupa sokaklarını istila ettiği, uzuvlarını kaybetmiş bu adamların çoğunun kronik depresyona maruz kalıp alkolizme boyun eğdiği, hayatta kalabilmek için kimi zaman sokaklarda dilenip çoğu zaman da günlerini intiharla sonlandırdığı gerçeğinin kelimenin tam anlamıyla *herkes tarafından yadsınması* anlamına geliyordu. Bu insanların içinde bulundukları durumu düşünmek bir yana, onları fark etmek bile fazlasıyla rahatsız ediciydi. Sokaktakilerin ise her gün kendi koşullarıyla yüzleşmekten başka seçenekleri yoktu. Diğerleri içinse bu insanları görmek nahoş değil; sindirilemez bir gerçekti. Her yıl savaş anıtlarının çevresinde marş makamında söylenen büyülü sözler – "asla unutmayacağız" – sokaklardaki insanlar için geçerli değildi.

b)

Buna karşın, bellekle çok daha *çapraşık* bağları olan mahali, bu denli etkili bir kültürel bellek taşıyıcısı yapan şey nedir?

Cevabın bir kısmı, özellikle tarihsel olarak belirli bir kültür türünü, yani mekanik yeniden üretim çağından önceki dünyayı kapsıyor. Her şeyin tek tek yapıldığı *el yapımı* bir dünya yavaş bir dünyaydı. On dokuzuncu yüzyılın öncesinde doğa ile şehrin ne kadar yavaş bir süreç içerisinde şekillendiğini kavrayabilmek için kendimizi böylesine el yapımı bir dünya içinde hayal etmeliyiz. Büyük Avrupa şehirlerinde, katedral ile şehir duvarlarının nesiller boyunca süren inşası şehir tarihindeki en önemli olaylar olarak görülürdü. Nasıl ki evler aile biyografilerinin bir parçasıdır, şehre büyük bir bina inşa edilmesi de

şehirlilerin ortak biyografisinin bir parçasıydı. Örneğin, inşasına 1180 yılında başlanan Köln'ün üçüncü şehir duvarı 1210 yılında tamamlanmıştı.[44] Viyana'nın 1529'da ilk kez kuşatılması ile 1683'de son kez kuşatılması arasında, istihkâm duvarları ara verilmeksizin güçlendiriliyordu.[45] Siyasi iktidarın bir ispatı olarak inşa edilen, 8.500 metre uzunluğunda, neredeyse 40 metre yüksekliğindeki altıncı Florentine duvarının, 73 kulesi ve 15 istihkâm kapısıyla birlikte 1284 ile 1333 yılları arasında tamamlanması yaklaşık elli yıl almıştı.[46] Hemen hemen her katedral şehri, katedral inşasının tamamlanması için elli yıl, belki de daha fazla beklemiştir. Bu muazzam inşa projeleri onlarca yıl; yüzlerce mason, taşçı ve oymacının faaliyetlerinin odak noktası olurdu. Milanolular bugün bile katedrallerine "la fabbrica del dôm" diyorlar; bu ifadeyle kilisenin boyutu ile inşasındaki güçlüğü, çok uzun süre devam eden bir inşa *süreci* fikrini anlatmaya çalışıyorlar. İngilizcedeki "building" sözcüğü, el yapımı bir dünyadaki nihai bir *ürün*ün belleğini kapsadığı kadar, *devam etmekte olan geçici bir faaliyet* olarak inşa etme eyleminin belleğini de kapsar.

Fakat mahalin bir kültürel bellek taşıyıcısı olarak etkisi, tüm farklı tarihsel bağlamlar için geçerlidir.

Kısmen de olsa bunun nedeni mekânın *kodlama* gücüdür. Burada göstergebilimsel analize fazlasıyla müsait olan kasti kodlama ile oturmuş bir geleneğin yaptığı kodlama arasında bir ayrım yapmamız gerek. İkinci durumda şifreleri inceleyebiliriz, fakat baktığımız şeyi meydana getirmiş olanlar, onu şifreli bir şekilde meydana getirmiş olsalar da aslında alışılageldikleri pratiklerin izini sürmüşlerdir. Tıpkı birçok İngiliz köyündeki evlerin inşa ediliş şeklinde olduğu gibi... Benzer başka bir örnek vermek gerekirse, on dokuzuncu yüzyılda Birleşik Devletler'de iş bölgeleri birbirlerinden ayrılırdı. Aradığınız şey tekstilse, tekstil bölgesine gidip oralarda dolanırdınız; fakat bu bölgelere ayırma durumu zamanla büyüyen uzamsal bir düzenleme biçimiydi; Milton Keynes gibi planlı bir durum değildi.

Binaları kodlama konusu ise aslına bakılırsa çok farklı bir süreçtir. O zaman kesin surette diyebiliriz ki[47] insanlar belirli bir biçimde bina inşa ediyorlar çünkü belirli bir biçimde düşünüyorlar; belirli bir biçimde düşünüyorlar çünkü belirli bir biçimde bina inşa ediyorlar. Ku-

rulu mekânlar ile kültürel normlar birbirlerine bağlıdır; çünkü ikisi de kimin kiminle, nasıl, ne zaman, nerede ve hangi koşullarda iletişime geçtiğinin göstergesidir. Bazen daha önce karşılaştığımız ama kafamızda pek "yer etmemiş" birilerini gördüğümüzde, dönüp tekrar bakarız. Genellikle bunun sebebi, onlara rastladığımız mevcut ortamın onlarla normalde karşılaştığımız bir yer olmamasıdır; ilk başta onları tanımakta zorlanırız çünkü içinde bulunulan o an için "yersiz" bir yerde bulunuyorlardır. Söz konusu karşılaşma anında, alışkanlık gereği onlara atfettiğimiz, böylece topografik olarak kodlamış olduğumuz alanın dışında karşımıza çıkıvermişlerdir. Topografik kodlar ile yerleşim biçimleri birbiriyle alakalıdır; ortak odalar, yemek odaları, oturma odaları ve çalışma salonları buna örnek olabilir. Diğer bir açıdan, belli bazı mimari düzenlemeler şaşmaz bir şekilde belirli bina türleri gerektirirler. Örneğin; kiliseler, tren garları, hastaneler, restoranlar... Dilsel ifadeler de bazen hem alana, hem de alanın kullanım amacına gönderme yapar. Örneğin, mahkeme ve koro sözcükleri hem bir alana, hem de bir kuruma işaret eder. Kamusal/özel, dini/laik, kanuni/cezai gibi soyut dil karşıtlıklarını ise ancak maddi uzamlarda kavrayabiliriz. Topografya bir retorik, güzelce testten geçirilmiş söylemsel bir formüller dizisidir.

Ancak, bir retorik olarak topografyayı *tanımak* ile bir retorik olarak topografyayı *bilmek* arasında dağlar kadar fark vardır. Birinin şehirdeki bir yapıdan haberdar olması, bir başkasının aynı yapıyı tecrübe etmesinden daima farklı olacaktır. Zira yalnızca şehirdeki belirli bir binadan, sokaktan ya da bölgeden geçmiş olanlara tanıdık gelebilecek bir tecrübe türü mevcuttur. Bir tek onlar bu tecrübeyi edinebilmiştir. Bir yapıyı "tecrübe etmek", onu benimsemek, kendinin kılmak demektir. Elbette ki bu, yapıyı tecrübe eden kişinin onun sahibi olduğu, onu mülk edindiği anlamına gelmiyor; fakat kişi yapıyı kendisinin devam etmekte olan hayatıyla birleştirdiği, hayatına kattığı için onu kendinin kılıyor. Piyanistlerin piyanosuna hâkim olması, benim kendi bedenimin uzuvlarına ya da evime hâkim olmam gibi yaşadığım şehrin de yollarına, coğrafi özelliklerine ve bölgelerine hâkimimdir. Bir uzvumu kaybettiğim için artık kendi bedenimin uzuvlarına hâkim olamamam ya da bir piyanistin görme duyusu zayıfladığı için piyanosuna

artık hâkim olamaması aşırı derecede üzücü, acı veren bir felakettir. Tıpkı artık evime ya da yaşadığım şehirdeki yollara, coğrafi özelliklere ve bölgelere hâkim olamamamın yaratacağı felaket gibi... Bu tür bir alışkanlığın kırılması her benliği sarsardı. Çünkü alışmış olduğum yerler, Merleau-Ponty'nin de dediği gibi, alışkanlıktan gelen bir bilgiye sahip olan bedenim tarafından benimsenmiştir. Bedenin alışkanlıktan gelen bu bilgi, bize nesneler uzamında bir konum sağlamaz; fakat nesnelerin, alışkanlık gereği yaptığımız hareketlerden meydana gelen bedensel dünyamıza katılmasıyla bize bir yerleşmişlik hissi verir.

Bir retorik olarak topografyayı bu anlamda bilmek hem kültürel, hem de birden çok duyuyla ilişkili bir durumdur. Kültüreldir; çünkü yalnızca kendimizi toplumdan yalıtıp düşüncelere daldığımız anlarda bulunduğumuz yerle ilişki kurmayız; çoğunlukla diğer insanlarla birlikteyken, onlarla birlikte bir şey yaparken bulunduğumuz yerle ilişki kurmuş oluruz. Birden çok duyuyla ilişkili bir durumdur; çünkü Steven Feld'in güzel ifadesini ödünç alacak olursak, biz yerleri duyumsarken, duyularımızın yerleşir ve yerler anlam kazanırken, duyular yer kazanır.[48] Bir yerin duyumsanması görsel, işitsel ve kokusal anıların birbirleriyle olan karmaşık etkileşimine bağlıdır. Örneğin, tropikal yağmur ormanlarında yaşayan Kalulililer için ses merkezi bir konumdadır. Mekânın sesi yansıtma özelliğine dair Bosavi kültürüne özgü algı akustik bir duyarlık ve bilgi üretmiştir. Nasıl ki Gotik katedrallerde bulunan yaşam alanlarından kalma anılar, bu özel mimari formunun mümkün kılabileceği akustik zenginleştirme olmasaydı kolayca hatıra getirilemezdi;[49] on dokuzuncu yüzyılın girift bir şekilde planlanmış hapishanelerinin de akustikten kasıtlı olarak mahrum bırakılması, hapishanelerin temel özelliklerindendi. Hücre duvarlarının inşası için titiz ve kapsamlı bir inceleme yapılmış, bu duvarların mümkün olduğunca ses geçirmeyecek bir şekilde inşa edilmesi amaçlanmıştı.[50] Sadizm, insanların sesten mahrumiyetine yol açtı.

Belirli türdeki mekânların bellekleri belirli eğilimleri besler. Büyük şehirlerdeki hayatın genel atmosferini yansıtabilecek etkileşim türlerinden bahsederken, çok çeşitli ve yoğun olduğu kadar, isimsiz ve anlık karşılaşmalardan da bahsedebiliriz. Fakat "hayatın genel atmosferi" ifadesinde gizlenmiş mekânı atlamamalı, bu ifadeyi kullanmak

yerine birtakım uzamsal ortamların adını açıkça anmalıyız. Örneğin, beklentiler ufkunun ortaya çıktığı, bu ufukta tam da bu türden – çok çeşitli ve yoğun olduğu kadar isimsiz ve anlık – karşılaşmaların düzenli olarak cereyan ettiği yerler olan tren garları... Modern mimariden de iş hanlarından, alışveriş ve kongre merkezlerinden oluşan bir "kutu" mimarisi olarak bahsedebiliriz; fakat bizim daha ziyade, söz konusu kutu kutu işlevsel binaların yakın çevre ile herhangi bir ilişki kuramaması konusunda belirgin bir özelliğe sahip olmasının nedenleri hakkında düşünmemiz gerekir. Bu binalar, inşa edilmiş topografyamızı kuşatan daha geniş ekolojiye karşı insanları ilgisiz kalmaya alıştırmış, böyle bir ekolojinin varlığına dair farkındalık ile saygıyı yok etmiştir. Ya da benzer şekilde, bir reklam kati surette işlevsel olursa, süs niyetine hiçbir fazlalık taşımazsa, artık işlevini yerine getiremeyecektir. Reklamcılık tarihi de son yüz yıldır daha işlevsel olandan daha dekoratif olana, açık ve dar olandan imalı ve gösterişli olana doğru bir yörünge izledi. Böyle ürünlerin artık çok daha fazla nüfuz edebildiği kimi yaşam alanları, reklamların amacı genişledikçe ihtiyaç fazlası üretme gibi genel bir eğilim, görsel ve dekoratif gösteriş konusunda ise yaygın bir beklenti doğuruyor -ki bu gösteriş diğer ürünlere de uzanarak hayatın doğal bir biçimi haline geliyor. Belirli türdeki mekânların neden olduğu kültürel bellekler işte bu gibi yollarla belirli kültürel eğilimleri yeniden üretiyor.

Diğer bir deyişle, bir mahale ilişkin tecrübemizi bir anıt mekâna ilişkin tecrübemizden ayıran belli maddi bir gerçeklik ve bu maddi gerçekliği *kanıksama hali* vardır. Anıt mekân daha ziyade sanat eserleriyle bazı ortak yanları vardır. Sanat eserlerinin, örneğin bir tablonun ya da heykelin, iyi kötü emek isteyen ve doğrudan bize yöneltilmiş bir mesaj olduğunu farz ederek mesajı algılayabilmemiz için ilgimizi ona odaklamamız, ona yoğunlaşmamız, hatta dalıp gitmemiz gerektiğini düşünürüz. Güzel bir tabloya öylesine bir göz atmakla, tablonun safi varoluşunu yan bir bakışla yalnızca geçici bir süreliğine kavramakla asla tabloya gereken değeri vermiş olmayız. Aynı şekilde, tamamen ilgisiz kaldığımız bir savaş anıtı da işlevini yerine getirmiş olmaz. Doğrusunu söylemek gerekirse birçok savaş anıtı da işlevini yerine getirmiyor. Musil'in bir zamanlar söylediği gibi, hiçbir şey bir

anıttan daha görünmez değildir. Oysa bir mahali, dikkatimiz onda değilken bile *farkında olmadan* tecrübe etmiş oluruz. Bir mahal hakkında düşündüğümüzün farkında olsak bile, onu bakabilmemiz ya da dinleyebilmemiz mümkün olan diğer nesneleri düşündüğümüz gibi değil; farkında olmasak da bize tanıdık olan bir şeyi düşündüğümüz gibi düşünürüz. İçinde yaşamamız, dolanmamız için hep oradadır. Biz onu görmezden gelsek bile, o hep vardır. Onu hayatın bir gerçeği, sıradan bir olgusu olarak kabul ederiz.

İşte mahalin gücü de burada saklıdır. Tüm bu sebeplerden ötürü mahal bir bellek taşıyıcısı olarak anıt mekândan daha önemlidir; çünkü anıtın inşasına genellikle herhangi bir şeyi abideleştirme arzusunun getirdiği bilinçle ya da ifşa olmamış bir unutma korkusuyla başlanır.

3
Unutkanlığın Zamansallıkları

Birçok modern maddi pratiğin kültürel unutkanlık süreciyle bağı vardır. Bu pratiklerin süreç içerisinde nasıl işlediğini inceleyebilmek için dört farklı zamansallık kategorisini birbirinden ayırmamız gerek. Burada zamansallık derken kişinin zaman deneyimini yapılandırmada çok önemli bir yeri olan düzenlenip kurumsallaştırılmış zaman çizelgelerinden bahsediyorum. Birbirinden ayırt etmek istediğim zamansallık kategorileri: emek sürecinde zaman, tüketimde zaman, kariyer yapılarında zaman, enformasyon ve medya üretiminde zaman. Her bir kategoriyi açımlarken, özel bir zamansallık türü olan modern zamansallığın, kendisine uygun düşen bir kültürel unutkanlık biçimini ve tarihin kısaltılmış bir halini zorunlu kıldığını ileri süreceğim. Bunun dışında, ortaya iki doğal sonuç daha çıkacaktır. Birincisi, her bir zamansallık kategorisi birbirinin içine geçmiş zamansallıkların akışını daha da hızlandırmak üzere diğer zamansallık kategorilerini güçlendirir; yani sistematik bir kültürel unutkanlık biçimi üreten şey bunların toplam etkisidir. İkincisi, zamansallıklardan hiçbiri onları oluşturan kendilerine özgü mekânsal boyutlar kavranmadan anlaşılamaz.

1.

Modern dünya devasa bir emek sürecinin ürünüdür; buna rağmen modernitenin unutturduğu ilk şey o emek sürecinin kendisi olur. Bu söylediğim şey bir açıdan kafa karıştırıcı, hatta ters görünecektir. Zira, çalışma süresi kapitalist dönemde geçmişteki dönemlerden çok daha fazla görünür kılınmıştı; eldeki zamanı en verimli şekilde kullanmak, insan aktivitelerinin ve teknolojik aletlerin en önemli ilkesi haline gelmişti. Zamanı verimli kullanmak insanların en önemli ilkesi oldu; çünkü zaman disiplini demek, insanların zaman konusunda sürekli olarak sıkıştırılması demek. Zamanı verimli kullanmak teknolojik alet-

lerin en önemli ilkesi oldu; çünkü makineler, yalnızca zaman darlığına uyum sağlayabildiklerinde ekonomik olarak "hayatta kalabilirler". Netice itibariyle, bilişim odaklı teknolojilerde makineler insan algısını kat kat aşan hızlara ulaşabilir hale geldi. O halde, kapitalist ile işçinin çalışma süresinin tam kontrolü konusunda bariz olarak karşıt kutuplarda yer aldığı kapitalist toplum yapısı içinde, toplumsal ilişkilerin belirli biçimleri oldukça şeffaftır. Buna karşın bulanık hale gelen, dönüştürücü emek süreci için asli olan zaman biçimidir.[1] Marx'a göre, tüm toplumsal üretim biçimleri için temel olan tek bir kavram, toplumsal hayatın tarihüstü tek bir koşulu vardır: insan emeği. Emek, insanın varoluşunun koşuludur ve insan ile doğa arasındaki –Marx'ın deyişiyle– "metabolizma"da arabuluculuk eder. Marx, bu düşüncelerin emeğin zamansallığı açısından temelde ne ifade ettiğine *Grundrisse*'de şöyle açıklar: insan emeğini harekete geçiren bir maksadının olmasıdır ve bu durum ona yön kazandırır. Marx: "emek, yaşayan ve şekillendiren bir ateştir; şeylerin zamanla oluşumu olduğu kadar, dönüşümü ve zamansallığıdır," der.[2]

Bu üstü kapalı yoğun sözlerin açımlanması gerekiyor; bu açımlamayı şu şekilde yapabiliriz: İnsana ait bazı yaratıcı yetiler, ardında hiçbir somut iz bırakmazken, bıraksa bile bu izler derhal ortadan kaybolurken (örneğin ev işi ya da yemek yapmak), diğer yaratıcı yetiler ortaya bir nesne çıkardığından görülebilir kalıntılar bırakır. Bu tür durumlarda, üretici insan üretilmiş nesneye yaratma gücünü katar. Örneğin bir palto, insanın yaratma yetisi sayesinde üretilmiş bir nesnedir; bizi ısıtmak, böylece yeniden yaratmak gibi işlevlerini yerine getirmek için vardır. Üretici insanın üretilmiş nesneye ne kattığı nesneden nesneye göre değişse de kişi her koşulda nesneye yaratma gücünü katıyor olacaktır. İmal edilmiş bir sürü nesneyle her gün karşı karşıya geliriz; bunlar genellikle üzerinde kişisel bir imza taşımaz, bu yüzden nesnenin üreticisini bilemez ya da anlayamayız. Fakat Elaine Scarry'nin de ifade ettiği gibi, söz konusu nesne genel insan imzası denilebilecek bir şey taşır.[3] Paltoyu ya da paltonun bir kısmını üreten kişinin ismi paltonun üstünde yazılı değilse bile, dikiş yerinde ya da yakanın arkasında üretici kişinin ait olduğu şirketin isminin yazdığı bir etiket olur. Böyle bir etiket bulamasak bile, bu paltoyu birinin ya da birilerinin ürettiğini di-

kişler ile yakadan anlayabiliriz. Ressamların bitirdikleri tablolara *kişisel* imzalarını atmalarının gelenek haline gelmesi, 'kişisel' yaratma eylemi ile sayısız kez kopyalanabilir, imal edilmiş nesneler dünyasına ait 'kişiliksiz' yaratma eylemi arasındaki açıkça meydanda olmayan, örtülü, yalnızca sezilebilen karşıtlıktan kaynaklanır.

İmal edilmiş nesnelerle her gün karşı karşıya geliriz, fakat hiçbirinde insan yaratıcılığına dayandıklarına işaret eden dikiş ya da kesim izleri olmadığından, bu nesnelerin kökenlerine karşı oldukça ilgisiz kalırız. Her gün tabak, araba, gazete, sokak lambası, şehir parkı gibi imal edilmiş nesnelerden oluşan alanlarda dolaşırken, bu nesnelerin insan yapımı olduğunun her an bilincinde değilizdir; ama bir resim sergisinde dolaşırken bunun kesinlikle bilincinde oluruz. Nesnelere yalnızca "nesnel" bir varoluş atfettiğimiz ölçüde onları yanlış algılarız. Bir nesne, üreticisinin elinden kurtulur kurtulmaz, Marx'ın "hayalet nesnelliği" dediği şeye bürünür; o andan itibaren de kendi yaşamını sürmeye başlar. İlk bakışta sıradan, bir zamanlar kendi kendine yetiyormuş gibi görünen meta soyut bir kavrama dönüşür. Fakat üstüne düşündüğümüz zaman bu soyut kavramı şaşırtıcı bulmaya başlarız. Sonsuz sayıdaki nesne sürekli genişleyen bir şehre tıkıştırıldığında ise algımızın yanlışlığı katlanarak artacaktır. Art bölgelerle bağlantısı olmayan bir şehir düşünülemez. Art bölgelerin şehirde meydana getirdiği, mekânda bir düğüm noktası oluşturan pazarlar, bir yandan çok geniş bir çeşitlilik ile karmaşıklıktaki alım-satım ilişkilerini büyütürken, bir yandan da söz konusu ilişkileri tam da yaratılış sürecindeyken gözlerden saklar. Şehirde yaşıyorsak görmediğimiz, tanımadığımız, belki de varlığını tasavvur etmediğimiz insanlarla ve yerlerle bağlantısı olan büyük bir pazarda mal tüketip hizmet satın alıyoruz demektir.

Kapitalist toplumsal ilişkilerin kimi yanları *çalışma süresi* üzerinde süregelen kontrol mücadelesinde olduğu gibi şeffafken, diğer yanları, özellikle de *bir bütün olarak emek sürecinin zamansallığı* bulanıktır. Emek sürecinin bu bulanıklığından, şeyleşme diye bahsetmek adettendir. Şeyleşme, bir fetişizm türüdür. Fetişizm ise insan yetilerine 'şeyler'in, yani teknolojik icatların, yasaların, şu an "doğal", bu yüzden de "bağlayıcı" görünen retorik adetlerin genel niteliklerinin atfedilmesi ve insanın yaratıcı yetilerinin kalıntısının dahi artık doğru

düzgün anlaşılamamasıdır. Şeyleşme, doğa yasalarına benzetilebilecek kendi bağımsız yasalarıyla işler görünen bir mekanizmanın yanıltıcı bir nesnelliği olup özel bir tür toplumsal formasyon temelinde yükselir: iş sürecinin artı değerle, yani kâr denen kurumdaki sömürüyle yapılandırılması. İnsan emeğinin temel dönüştürücü pratiği diyebileceğimiz *artzamanlı emek süreci*, değişim değerinin *yanıltıcı eşzamanlılığı* olarak algılanıyor; emek süreci belirsizleşiyor. Lukacs, *Tarih ve Sınıf Bilinci* adlı kitabındaki şeyleşmeyle ilgili muhteşem makalesinde, kapitalist üretim sürecinin tam da kendisini üreten *süreci unutmak üzerine kurulu olduğunu* ileri sürer.[4] Yanlış tanıma üzerine düzenlenmiş bir yapı olan kapitalist üretim süreci, kendisini inşa edip, var olmasını sürdüren geçmiş süreçlerin hatırlanmasını engeller. Lukacs, Marx'ın çalışmalarını temel alarak bu bulanıklığa sebep olan örtüye nüfuz etmeye çalışıp, "genellikle 'meta biçimi' denen şeyin tam olarak bilincine varılmasının üzerindeki izleri" deşifre etmeye çalışır. Lukacs temelde, metalar yapılandırılmış bir üretim süreci dâhilinde üretilirken, bu sürecin hassas detaylarının *unutulduğunu* iddia eder. Diğer bir deyişle, meta biçiminin nasıl yaratıldığı, bu toplum yapısı içinde mamul nesneleri ortaya çıkaran insan edimi kültürel amnezinin kurbanı olur. Üretim süreci bulanıklaştırıldığından, nasıl bu tür bir toplum üretildiğine dair kimi önemli hatıralar bilinçdışına itilir; en önemlisi de metaların üretimi bilinç için ulaşılamaz bir hale gelir.

Marx ile onu izleyen Lukacs, Benjamin, Horkheimer ve Adorno meta biçimlerinin şaşırtıcı bir şekilde soyutlanması konusundan sık sık bahsetmişlerse de söz konusu fenomeni çözümlemeye çalışırken kullandıkları dilin de çoğu zaman soyut bir tarzı olduğu inkâr edilemez. Bu, kendilerine has bir dil şımarıklığından ziyade, uğraştıkları sorunun çetin zorlukları, göreceli çıkmazları olduğunun bir kanıtıdır. Şimdi biz bu üslubu kısmen sarsıp, kendileri bahsetmeseler de koydukları teşhis sonucu bizim karşı karşıya kaldığımız, teşhis konulan durumu da bilhassa açığa vuran bir semptom üzerinde düşünelim. Polisiye kurmaca türünden bahsedeceğim. Klasik polisiye hikâyelerin, 1890 ile 1935 yılları arasında doruk noktasına ulaşması elbette ki bir tesadüf değil; çünkü polisiye hikâyeler, kapitalist toplum yapılarının ayırt edici özelliği olan artan bir bulanıklığın belirtisi olarak okunabi-

lir. Franco Moretti'nin de işaret ettiği gibi, polisiye hikâyelerin esas meselesi, toplumsal bir alandaki ilk bakışta anlamsız gibi görünen ipuçlarını araştırmaktır.[5] Holmes Watson'a sürekli olarak der ki: "Görüyorsun ama gözlemlemiyorsun." Eğer Watson hakkıyla gözlemleyebilseydi, işlenen suçun sebebinin her zaman para olduğunu anlamakla kalmaz, kendisini sonunda suçun failine götürebilecek kimi ipuçlarını da okuyabilirdi. Çünkü yalnızca söz konusu failin bırakmış olabileceği, onu ele verecek tamamıyla kişisel bir şeyin izlerini başarıyla takip edebilecekti. Tuhaf olan bir şey hemen hemen her zaman bir ipucudur. Holmes'un *Boscombe Vadisinin Esrarı*'nda Watson'a dediği gibi: "Bir suç ne kadar sıradan, ne kadar basmakalıpsa, suçu aydınlatmak da o kadar zordur." *Bir Kimlik Vakası*'nda ise meseleyi şu sözlerle daha da ileri taşır: "Bir daktilo, neredeyse birinin el yazısı kadar çok kişisel özellik barındırır." Polisiye kurmacanın amacı, hikâyenin başına dönebilmek için söz konusu ipuçlarını deşifre etmektir. Polisiye hikâyelerinin örtük okuru olay örgüsünü takip etmeye, failin kâr elde etmek arzusuyla edindiği motivasyonu bulup çıkarmaya, fakat – burası önemli – bunu daima bir döngü dâhilinde yapmaya teşvik edilir; böylece örtük okur sürekli olarak hırsızlıklarla, dolandırıcılıklarla ve sahte beyanlarla karşı karşıya gelecektir. Polisiye kurmacada para daima itici güçtür; fakat bu kurmaca türü, *üretim* konusunda, bir başka deyişle, emek süreci, yani emek gücü ile ücret arasında yapılan ve toplumsal refahın gerçek kaynağı olan o haksız takas konusunda sessiz kalır.[6] Suçun kendine has kaynağının peşinde koşan başarılı bir araştırmacı, bu arayışta ipuçlarını birleştirmek gerektiğinde bir bellek virtüözü olan dedektif, paranın emek sürecindeki *gerçek kaynağının* daima unutulduğu bir edebi tür içinde işlev görür. Bu yüzden polisiye türü kapitalist toplum yapılarının ayırt edici özelliklerinden olan bu bulanıklık durumunun emaresidir.

Bununla birlikte, emek sürecini bu bulanıklıktan kurtarma sorununun mekân meselesinde olduğundan daha etkili bir biçimde ortaya konduğunu da nadiren görürüz. Tek bir yer ile o yerin tarihi bile söz konusu bulanıklığı kusursuzca görünür kılabiliyor: Şikago'nun on dokuzuncu yüzyıldaki gelişimi. William Cronon, Şikago tarihi üzerine hazırladığı muhteşem çalışmasında şehrin gelişimini gözler önüne

serer.[7] Şikago, doğu ile batıyı tek bir sistemde birbirine bağlayan bir bağlantı noktası olduğundan, on dokuzuncu yüzyılda dünyadaki en büyük demiryolu merkeziydi. Büyük Göller'in güneyinde kalan doğudaki demiryolları, Şikago'da batı garlarına ulaşırken, şehrin değişik yerlerinden gelen batıdaki demiryolları ise yine Şikago'da doğu garlarına ulaşmış olurdu. Şikago demiryolunda çalışan bir analistin de bir zamanlar dediği gibi, batıdaki yollar Şikago'dan *çıkacak*, doğudaki yollar ise Şikago'ya *varacak* biçimde yapılmıştı. Şikago, batıya doğru akan mal akışının doğuya doğru akan doğal kaynak akışını tamamladığı bir düğüm noktasıydı. Kırsalda yaşayan insanlar Şikago'ya tahıl, kereste ve besi hayvanı gönderir, karşılığında ise kendi topraklarının ve emeklerinin ürünüyle sonsuz çeşitlilikte mamul mal alırlardı. Bu mamul mallar Şikago toptancıları tarafından toplanarak, şehrin batıya doğru uzanan hinterlandı boyunca köy ile kasabalardaki müşterilerine dağıtılırdı. Şikago sokakları, farklı ekosistem ürünlerinin bir araya getirilip takas edildiği yerlerdi.

Peki, bulanıklık bu işin neresinde? Bundan daha şeffaf ne olabilirdi ki? Bir malla alakalı ilginizi çekebilecek önemli tüm bilgiler posta yoluyla yapılan alışverişler için düzenlenen kataloglarda tek tek sıralanırdı; işte bu kataloglarda metropol ile hinterlandını oluşturan çevre arasındaki bağlar, borç ve kredi akışı, ayrıca bir bütün olarak dağıtım yapısı hakkında birçok şey okuyabilirdik elbette. Fakat bu ürün kataloglarının nasıl düzenlendiğine daha yakından bakalım. Her bir ürün, müşterinin almayı düşünebileceği on binlerce parçadan yalnızca biri olarak kataloğun sayfalarında yer alırdı. Ürünü belirleyen müşteri onun nereden geldiğini, kim tarafından, nasıl üretildiğini, ya da üretildiği yer için ne anlam ifade ettiğini merak etmezdi. Müşteri, ilgilendiği ürünün Ward ya da Sears'dan geldiğini çok açık bir şekilde görebiliyordu; farazi olarak sorduğumuz diğer soruların yanıtı ise Şikago'da kalakalırdı. Her yöne uzanabilen ekonomik ve ekolojik bağlantıların oluşturduğu ağ üstüne uzun uzadıya düşünme zahmetine katlanılmadan, bir Montgomery Ward kataloğuna göz atılarak ürün satın alınabilirdi. Toptan ve perakende satış ilişkilerinin oluşturduğu uzun zincirin halkalarından bir bir geçen ürünün hangi doğal köklerden ortaya çıktığı ya da ortaya çıkarıldığı; ürünü yaratmış olan emek

sürecindeki insan tarihi giderek gözlerden kaybolurdu. Mal akışını sağlayan ilişkiler ağı görünmez kılınıyordu.

Ya da diğer bir deyişle, unutuluyordu. Doğal ekosistemler, Şikago'nun şehir pazarıyla olan bağını güçlendirdikçe, şehrin yoğunluğundan çok daha uzakta kalır olmuştu. Şikago, hem şehir ile kırsal arasında gittikçe yakınlaşan ilişkiyi besledi, hem de bu ilişkinin kendisini mümkün kılan doğal sisteme olan borcu gizledi. Yani Şikago, tam da kendisinin kurduğu bağlantıları gizliyordu. Tahıl tarlalarda, kereste ormanlarda, et meralarda üretiliyordu; şehrin pazarları yoğunlaşıp onu besleyen hinterlant genişledikçe, şehirde alınıp satılan şeylerin esas kökenlerini unutmak kolaylaşıyordu. Şikago'daki ticaret ile bu ticaretin muhtemel kökleri arasındaki bağlantıları karartmak kolaylaştıkça, şehrin, onu çevreleyen doğal hayat sayesinde var olabildiğini unutmak sıradanlaşıyordu.

İmal edilip satılan objeleri üreten emeği görünmez kılan metalaştırma ya da metaların fetişleştirilmesi durumunun, bir "unutkanlık" meselesi olduğunu duymak rahatsızlık yaratabilir. Bu süreci tanımlayabilmek için kullanılmış olan diğer kavramlar "yanlış bilinç" ya da "yanlış tanıma" kavramlarıdır; "fetişleştirme" de iddialı bir kavram elbette. Aynı şekilde, basitçe "cehalet"ten ya da bir "mistifikasyon" sürecinden de bahsedebiliriz; Braudel de Orta Çağ'ın sonlarına doğru büyüyen ticaretin, göreceli cehalet süreçleri yarattığını göstermiştir. Fakat bence unutkanlık kavramını bir kenara atmamak gerek. Zira buradaki unutkanlık düşüncesi, yalnızca bireyin gündelik yollarla yapabileceği bir şeyi değil, toplumların, hatta uygarlıkların da tecrübe edebileceği bir durumu kapsar. Bu yüzden, unutkanlık kavramını toplumsal ölçekte düşünmek, beraberinde iki adet varsayım getirecektir: ilki, kolektif temsillerin tüm yetkin katılımcılar için meselenin geneli hakkında kimi bilgiler taşıdığı; ikincisi, bilgilerin giderek kaybolmuş olmasıdır.

Diğer teorisyenlerin yanında, Raymond Williams ile John Barrell'in de vurguladığı gibi, şehir ile kırsal arasında görünmez kılınan bağlantılar, şehri kendi türüne özgü bir mekân olarak yapılandırdığı gibi, kırsal bölgeleri de kendi türüne özgü bir mekân olarak gizler. "Kırsal bölge"yle kastettiğimiz yer kısmen tenha arazilerden oluşur.

Geleneksel anlamdaki "kırsal bölge"yi belirleyenler, gerçekten bu arazilerde yaşayıp çalışan insanlar değil; arazi sahipleri, arazi düzenleyicileri, sanayiciler ve sanatçılar gibi kırsal bölgelerin dışında yaşayıp çalışan ve adetten kırsalın dilini konuşan, insanlardır. Kırsal bölge kavramını icat edenler onlardır. Dikkatlice incelediğimizde görürüz ki bu insanların kırsal bölge kavramını basmakalıp şeklinde kullanmaları, bu kavramda aksi durumda gizlenebilecek olan bir anlam belirsizliğini açığa vurur; bu da "içerideki" ile "dışarıdaki" arasında bir ayrışma yaratıp bu ayrışmanın da devamlılığını sağlar. Kırsallık düşüncesi, insani emek süreci gerçeğinin yadsındığını (bu yadsıma yönelimi kabul görmemiş de olabilir) ima eder. Kırsalın görsel, resimsel özelliklerinin vurgulanması, kırsallık kavramına ayrıcalıklı bir görüş alanı değil; "dışarıdaki"nin bakış açısını destekleyen kısıtlı bir görüş alanı kazandırır. Bunu yaparken, arazinin "içersindeki" ile "dışarsındaki", yani kırsal bölgeyle "doğrudan" ilişki kuranlar ile değişim değeri bazında "dolaylı olarak" ilişki kuranlar arasında var olan köklü ayrımı güçlü tutar. İçeridekiler, yani yöre sakinleri için kırsal arazi çoğunlukla traktörler ile gürültülü makinelerin yardımıyla çiftçilik yaparak geçimlerini sağladıkları yerdir. Onlar için "doğa" tarıma harcadıkları emeğin fiziki altyapısıdır. Satıcılar ve pazarla gerekli bağlantıları sürdürebilmek için harcadıkları para ile kat ettikleri uzun mesafeler içeridekiler açısından "doğa"larından uzaklaşmaktır. Dışarıdakiler, yani çoğunlukla medya ile sanat dünyasındaki profesyoneller için kırsal bölgeler, "doğa"ya ilişkin romantik çağrışımlarla dolu bir yerdir; para kazandıkları mesleki dünyadan kaçınca sığınabilecekleri bir alan sunar doğa; kazandıkları para da onlara bu inziva alanlarına çekilebilme olanağı tanır. Dışarıdaki bu insanlar kırsalı romantik bir inziva yeri olarak "okuyabiliyorlarsa", (Williams ile Barrell'ın karşı argümanlarıyla da belirttiği gibi, kırsalın bu şekilde mistifikasyona uğraması, elbette ki İngilizlerin kırsala karşı tutumlarının tarihçesinde özellikle belirgindir) bunu ancak, kırsalı aynı anda hem görerek, hem de yanlış algılayarak yapabilirler. Zira çiftçiler, tarımsal faaliyetler, bölgedeki emek sürecindeki günlük ve yıllık angarya işler dışarıdakilerin bakış açısından tamamen silinmiştir. Emek süreci bir kez daha unutulmuştur.[8]

Buradaki yer kavramını ulus-devletlerin topraklarının tümünü kapsayabilmek için şehirden ülkeye genişletebiliriz; böylece karşımıza bir kez daha unutkanlık süreci çıkacaktır. 1882'de Sorbonne'da verilen "Ulus nedir?" başlıklı bir derste, Ernst Renan bir ulusun en önemli özelliklerinden biri olarak üyelerinin anonimliğini vurgulamıştı. Ulus, üyelerinin diğer üyeleri tanımaksızın bütünüyle özdeşleştiği geniş bir insan topluluğudur; kendi oluşumunu önceleyen gruplarla olan bağları da giderek zayıflama ve silikleşme eğilimindedir. Renan'ın savına göre, Fransa insanlığa bu ulusallık ilkesini; yani bir ulusun hanedan sayesinde değil, kendi başına var olabildiğini öğretmişti. Daha yakın zamanda, Eugen Weber Fransa'daki kültürel birliğin, Renan'ın 1880'lerde varsaydığından daha zayıf olduğunu ortaya koymuştu.[9] Weber, bir dizi örneğin arasında, 1836'da istatistikî bilgilere dayanılarak yazılmış öncü bir makaleden bahseder. Makalenin sonunda yer alan gözleme göre, Fransa'da, Saint-Malo'dan Cenevre'ye uzanan ve şu an bize tanıdık gelebilecek hayali bir hattın ayırdığı iki ayrı ulus vardı. Hattın kuzeyinde daha az köylü bulunurdu; bu köylüler daha uzun, daha iyi beslenen, daha iyi eğitim almış, daha iyi barınma olanaklarına sahip ve askere alınması görece kolay olan köylülerdi. Hattın güneyindeki köylüler ise daha kısa, daha kötü beslenen, barınma koşulları daha kötü olan ve zorunlu askerliği zor kabul eden köylülerdi. Bu, Fransa'nın gelişemeyip fakir kalmış kırsal bölgeleri ile kırsal ya da değil, modernite değerlerinin bir dereceye kadar nüfuz edebildiği diğer bölgeleri arasındaki coğrafi sınırdı; Fransa'nın uyumlu bir ulusal birlik oluşturabilmesi için bu sınırın yok edilmesi gerekliydi. Eugen Weber'in belirttiğine göre, 1880 civarı ile 1910 civarı arasında, Fransa'da öyle köklü değişimler meydana geldi ki Üçüncü Cumhuriyet'in ilk yılları, geleneksel Fransa'dan modern Fransa'ya geçişte diğer dönemler kadar, hatta birçok dönemden daha önemliydi. Weber özellikle üç konudaki değişimi diğerlerinden ayrı tutar. Fransız köylüler askerlik hizmetine alışmıştı. Fransız eğitim sistemi, o zamana kadar eğitim görmemiş olan milyonlarca insana baskın kültürün dilini ve değerlerini öğretmişti. Bunlara yurtseverlik de dâhildi. Son olarak, kara yolları ile demir yolları o zamana kadar uzak sayılan bölgelerin modern pazarlarla daha kolay bağlantı kurabilmesini sağlamıştı.

Sonuç itibariyle, 1910 Fransa'sının bölgeleri 1836'da olduğundan çok daha fazla birbirine benziyordu. Eugen Weber bu tespitiyle, hem Ernst Renan'ın sürecin tarihsel zamanlamasıyla ilgili iddiasında kimi değişiklikler yapıyor, hem de onun temel anlayışını destekleyecek güçlü kanıtlar öne sürmüş oluyor. Renan, kolektif bir amnezinin, ortaklaşa tecrübe edilecek bir unutkanlığın şu an ulus dediğimiz şey için en azından hatırlanması gereken ortak anılar kadar vazgeçilmez olduğunu ileri sürmüş; "Unutkanlık, hatta ileri gidecek olursam, tarihsel yanılgı bir ulusun ortaya çıkabilmesi için elzemdir," demişti.[10] Eugen Weber ise Renan'ın savında da olan bir şeyi daha açık bir şekilde görebilmemizi sağladı. Weber'in altını çizdiği nedenler arasında, o zamana kadar ulaşılması imkânsız bölgeleri modern dünyanın pazarlarına bağlayan kara yolları ve demir yollarıyla oluşturulan yeni ulaşım ağlarının önemini asla küçümsememeliyiz. Köylüler, Fransız vatandaşlarına dönüştürülürken, Fransız vatandaşı olduklarını öğrenebilmek için köylü olduklarını kısmen unutmaları gerekiyordu; bu unutma sürecinin önemli bir kısmı ise, emek sürecinin birçok getirisi sayesinde başarıyla tamamlandı.

Başka bir deyişle, Şikago, Fransa ya da kırsal bölgeler gibi yerlerden bahsederken, buraların uzun emek süreçlerinin ürünleri olduğunu unutma tehlikesiyle her zaman karşı karşıyayız. Söz konusu yerlerin kimlikleri daima oluşum sürecindedir. Bir yerin kimliği, insanların bu yer hakkında anlattığı hikâyelerde; daha temelde ise bu hikâyelerin emek süreçleri içerisinde ilk başta nasıl oluştuğunda saklıdır. Yerlerden bahsettiğimiz her an, kabul etsek de etmesek de bu yerlerin şimdiki zamanını var etmiş süreçlerin rekabet halindeki hikâyelerinden bahsetmiş oluruz. Bu yüzden, ne zaman bir yerin kimliğinden bahsetsek, orayı kendi tarihinden soyutlayarak söz konusu yere yanlış bir "öz" atfetme riskini almış oluruz.[11]

Bir yeri kendi tarihinden bu şekilde soyutlamak alışkanlık gereği yapılan, gittikçe de görünmezlik kazanan bir hareket; zira bir yeri haritada nokta ya da alan olarak gösterip "bu yer şurada konumlanmıştır" ya da "şu alanı kaplıyor" dediğimizde, doğal olarak o yeri uzamsal ifadelerle düşünmüş oluruz. Kahve granülleri kahve makinesindeki filtreden geçerek nasıl süzülüyorsa, yer algımız da bu uzamsal harita-

landırmanın filtresinden öyle geçer. Fakat bir yeri otomatikman haritada temsil edildiği şekliyle düşünürsek yine bir unutma sürecinde sıkışıp kalmış oluruz. Çünkü tarihsel sürece baktığımızda, bir *yerin uzamsal olarak haritalandırılması* için harcanan emek, o yerin oluşturulması için harcanan emekten sonra gelir. İkinci sırada gelen bu emek, yine bir silinme ile unutulma süreci içerir. Bunun nasıl meydana geldiğini, de Certeau'nün de dikkat çektiği üzere, *güzergâh* ile *harita* arasındaki ayrımı gözden kaçırmazsak anlayabiliriz.[12] Güzergâhlar, başlangıç noktası ile varış noktası olan belirli bir rotayı ya da rotaları temsil edip, bir yerden başka bir yere nasıl gidileceğini belirtirler. Haritalar ise bir bölgeyi başlangıç ve varış noktalarıyla tamamen alakasız bir şekilde temsil ederler. Floransalılar, Batlamyus sisteminin, sanat eserlerinde olması gerektiğini düşündükleri geometrik uyum ilkesine benzer bir ilkeyle coğrafi bilgiler elde edebilecekleri kartografik bir araç olduğunu keşfettikten sonra, dağınık halde bulunan yerleri, değişmez matematiksel koordinatlar sayesinde birbirleriyle tamamen sabit bir şekilde ilişkilendirerek kâğıt üzerinde temsil edebildiler. Böylece yerler arasındaki orantılı mesafeler görünür kılınmıştı. İzlenilecek *rotayı* değil de eldeki coğrafi bilgilerin *durumunu* temsil eden haritalarda, bu haritaların hazırlanmasına ön ayak olan seyahat faaliyetlerinin artık referans olarak alınmaması, modern bilimsel söylemin doğumuyla anılan bir döneme, yani on beşinci ile on altıncı yüzyıl arasında denk gelir. Önceki güzergâhlar ortadan kalksa da bu birden bire olmamıştı. Zira tasvir diyebileceğimiz ilk modern haritalar bünyesinde çoğu kez birbirine zıt iki temsil düzenini barındıran melez yapılardı.[13] Gemi, hayvan gibi anlatısal figürlerin çoğalması, haritaların oluşturulmasında önkoşul olan seyahatlerin göstergeleriydi hâlâ. Denizde giderken çizilmiş yelkenli bir gemi, kıyı şeritlerinin harita üzerinde gösterilmesini mümkün kılmış bir deniz seyahatinin belirtisiydi; yapılan seyahat ile keşfin hatırasına işaret eden bir simge olarak orada dururdu. Fakat bu *hatıra simgeleri* gittikçe ortadan kayboldu; haritalarda, üretilebilmeleri için gereken zorlu deneyimleri temsil eden figürler kullanılmaz oldu. Soyut, homojen ve evrensel olan yeni kartografik uzamda, haritacılığı tam olarak tanımlayan şey güzergâhların silinmiş – unutulmuş – olmasıdır.

Mekânın üretilebilmesi için gereken emek sürecini unutma eğilimi çok yaygındır. Böylesine bir unutkanlık, "yerin gücü" ya da "mekânın ruhu" gibi çok sık kullanılan bazı deyişlerde açıkça görülebilir. Fetişizm burada tekrar karşımıza çıkar; çünkü bu deyişleri kullanarak, yerlerin - şehirlerin, mahallelerin, semtlerin, bölgelerin – onları yaratanlardan bağımsız nedensel güçlere sahip olduğunu ima ederiz. Ne ki, yerler asla sabit uzamsal varlıklar değil; değişim içindeki toplumsal süreçlerdir. David Harvey'in de vurguladığı gibi, sormamız gereken asıl soru, emek süreçleri dâhilinde birlikte hareket eden öznelerin mekânlara ne şekillerde, ne sebeplerle ve nasıl bir mantıkla bu kadar uzun süreli ekonomik ve duygusal yatırımlar yaptıkları, böylece bu mekânları kurumsallaşmış iktidar ve belirli bir kültürel algının mahalleri haline nasıl getirdikleridir.

Marx ve ondan sonra gelen diğer teorisyenler fetişizm ya da şeyleşme üzerine yazdıkları yazılarda unutkanlık süreçlerinden teknik terimlerle bahsetmişlerdir. Koydukları bu kültürel teşhisi açıklayabilmek için mecazi bir dile başvurduklarında yararlandıkları metaforlar, çoğunlukla görsel algıyla alakalı deyişlerden gelir. Örneğin; bulanıklık, perdelenme, gizlilik, şeffaflıktan yoksunluk ve deşifre etme güçlüklerinden bahsederler. Bu teorisyenlerin görsel imgeleme öncelik vermeleri büyük bir ihtimalle görme duyusunun diğer tüm duyular arasında farklı bir yere sahip olduğu düşüncesinden; görme duyusunun klasik Yunan filozofları tarafından çok önce dile getirilen, daha sonra da farklı nesillerden birçok batılı düşünür tarafından vurgulanan asilliğine duyulan inançtan gelir. Tüm bu filozoflar faaliyetlerini, şeylerin doğasını mümkün olabilecek en doğru şekilde anlayabilme gayretiyle ona ayna tutan ve canhıraş bir şekilde bu aynayı temizleyen birinin yaptıklarına benzetirler.[14] Ne kadar işlevsel olursa olsun yanlış ya da çarpık bilginin, mecazen görsel algının bir yetersizliği olarak anlaşılabileceğini varsayma eğilimi bu *idée maîtresse*'den kaynaklanırdı. Görsel algıdaki böyle bir duyu yetersizliğinin, yanlış algılamanın kendisi için bir kapsamlama olduğu düşünülürdü sessizce. Bununla birlikte, Marx ve ondan sonra gelen teorisyenler çok kere unutkanlıktan da bahsettiler. Unutmak fiilini, teknik söz dağarcığına fetişizm ya da şeyleşme olarak geçmiş terimler ile eşanlamlı kullanırlar; yetersiz görme gücü etrafında

şekillenmiş metaforik dile gelince, bu alternatif dil kullanımı ile bu dili kullanırken ne ifade etmek istediklerinin tamamıyla farkındaydılar. Bu yüzden, metanın esrarengiz bir hale geldiğini, çünkü onun nasıl üretildiğinin unutulduğunu yazdılar; elde edilen kârın kökeninin, insan emeğinden elde edilen artı değer olduğunu söylediler; insanın mamul malları üreten eylemliliğinin unutulduğu gerçeği üstünde ısrarla durdular; şehir pazarlarının yoğunlaşıp genişledikçe, buralarda alınıp satılan şeylerin nihai kökenin daha kolay unutulduğuna dikkat çektiler. Bu nedenle, çoğunlukla şeyleşme ya da metaların fetişleştirilmesi olarak teşhis edilen süreci, bir unutma süreci olarak yeniden tanımlamak hiç de mantıksız değildir. Aslına bakılırsa, Adorno meseleyi kısa ama öz bir biçimde açıklıyor: "Şeyleşme sürecinin tamamı bir unutma sürecidir."[15]

2.

Tüketimin zamansallığı kültürel unutkanlığı güçlendirir. Tüketim amaçlı nesneler satın almak hediye takasından ziyade, meta değişimine ortak olmaktır. Marx, meta değişimini nesnelerin şeyleştirilmiş bir şekilde algılanmasına yol açan oldukça etkili bir kültürel unutkanlık biçimi olarak görür. Meta değişim pratiğinin tarihsel olarak şeffaflıktan bulanıklığa doğru evirildiğini düşünen Marx'ın meta değişimi üzerine yaptığı analizlerde kimi noktaları atlamıştır; örneğin, hem meta değişiminin, hem de hediye takasının kodlanmış olduğunu göz ardı eder. İster birbiri ardına yapılan zincirleme bir eylem, ister belirli aktörler tarafından yapılan stratejik bir eylem bütünü olarak düşünülsün, hediye takasında şeffaflık yoktur. Her iki durumda da hediye takası bir çeşit zorunluluklar sistemi olarak kodlanmalıdır. Bununla birlikte, meta değişimi ile hediye takasının etkileri, hatırlama ve unutma eylemlerine yol açabilecek sonuçlar açısından bakıldığında birbirinden son derece farklıdır. Hediye takasında işlev gören kodlama biçimi, bir çeşit kültürel anımsamaya neden olurken, meta değişiminde işlev gören kodlama biçimi ise bir çeşit kültürel unutkanlık meydana getirir.

Hediye takası kültürel belleği güçlendirir; çünkü ilk kez Mauss'un dile getirdiği üzere, hediye takası üç zorunluluğa dayanır: verme zorunluluğu, kabul etme zorunluluğu ve karşılıklı olması zorunluluğu.

Bazı kültürlerde, hediye vermeyi reddetmek ya da birini bir yere davet etmemek savaş ilan etmekle eşdeğerdir; kabile şefleri damadı, kızı ve vefat eden yakınları için Potlaç düzenlemek zorundadır. Bu yüzden, bütün Hayda ve Kakiult soylularının "yüz" algısı, Çinli yazarların ya da memurların yüz algısıyla aynıdır: bir anlatıya göre, hiç Potlaç düzenlememiş büyük bir mitolojik kabile şefinin "çürümüş bir yüzü" vardır. İnsanları Potlaç'a davet etme zorunluluğu ise Potlaç'ın kapsamı aileyi, kabileyi ya da boyu aştığı zaman özellikle belirgin olur. Gelebilecek, gelmek isteyebilecek kişileri, aslına bakılırsa civarda bulunan herkesi Potlaç şenliğine davet etmek gerekir. Sırada ise kabul etme zorunluluğu vardır: bazı kültürlerde kabileler ya da haneler onlara sunulan hediyeleri, ticaret yapma ile ittifak kurma tekliflerini kabul etmek zorundadır. Kimsenin hediyeleri reddetme hakkı olmadığı gibi, Potlaç şenliklerine katılmama hakkı da yoktur; çünkü şenliğe katılmamak mütekabiliyet zorunluluğundan korkulduğunu gösterecektir. Yemeğe davet edilen kişi daveti kabul etmiş ise bu davetin beraberinde kimi yükümlülükler getireceğini biliyordur. Bu yükümlülükler kabullenilir; çünkü daveti yapan kişi karşılık konusunda kendine güveniyordur. Karşılıksız kalan bir hediye, özellikle hediyeyi karşılık verme düşüncesinden yoksun bir şekilde kabul eden kişiyi küçük düşürür; bu yüzden hediye takası, alan kişi ile veren kişinin onurunu da kapsayan zorunlu bir karşılıklı ilişki sisteminin parçasıdır. Mauss, ticari bir ilişkiye girmeden de kişilerin kendi çıkarlarını kültürel bir sisteme dâhil edebildiği bu hediye takası mekanizmasını keşfettiğinde, Adam Smith'in metalaşmış görünmez el kavramına da sert bir cevap geliştirmiş oldu: hediye döngüsü kişileri yapısal mübadelelere katılmaya teşvik ederek, ortada bir pazar döngüsü olmadığı durumlarda bile işlerliğini sürdürdüğü için pazar döngüsünü tamamlar.

Verme, alma ve karşılıklı yapma oluşan bu üç katmanlı yükümlülük, söz konusu yükümlülükleri yerine getirmek için sergilenen davranışlarla daha da sağlamlaşan bir bellek zinciri meydana getirir. Yükümlülükleri yerine getirme biçimi, hem mübadele sistemi perspektifinden, hem de sistem içinde eylemde bulunan aktörün bakış açısından gözlemlenebilir; her iki yol da bize hediye takasının belleği nasıl güçlendirdiğini gösterecektir.

Hediye takasını bir sistem olarak gördüğümüzde, Malinowski'nin de yaptığı gibi, Kula mübadelelerinin meydana getirdiği döngünün altını çizmek gerekir. Trobriand adasının önde gelenleri, kendilerine bağımlı olanlara ya da bağımlı olmasını istediklerine normalde karşılıklı olarak alınıp verilmesi beklenen Kula nesneleri, kolluklar ile kolyeler verirler. Malinowski, on dört kadar takımadanın Kula sistemine dâhil olduğunu ve takımadaların bir çember oluşturduğunu keşfetmişti. Genelde kolyelerin mübadelesi saat yönünde ilerlerken, kollukların mübadelesi saat yönünün tersine ilerliyordu. Her tür mübadele nesnesi bu çemberi, çoğunlukla Kula döngüsüne dâhil olan adalar arasında yapılan mübadele sayısına bağlı olarak iki ya da on yıl arasında değişen bir zaman aralığında tamamlardı.

Öte yandan, Kula sistemini, bu sistemden istifade ederek dünyevi şöhret kazanmayı amaçlayan aktörlerin bakış açısından da inceleyebiliriz. Böyle bir incelemede, Kula mücevherlerinin iki kişi arasındaki karşılıklı yükümlülüklerden oluşan bir zincir meydana getirerek oluşturduğu güzergâhı, böyle aktörlerin ise bu güzergâhı yönlendirebilmek için yaptığı planlar ile programların altını çizmek gerekir. Genelde bu güzergâhlar daha önce yapılmış mübadeleler tarafından belirlenmiştir: bir kişi hediye verir, çünkü hediye almıştır ya da karşısındakini, istediği bir şeyi kendisine vermek zorunda bırakmak istemiştir, ya da oldukça değerli bir hediyeyi müstakbel alıcı yerine başka bir alıcıya yönlendirir, çünkü ilk partnerin, diğer partnere oranla daha değersiz olduğunu fark etmiştir ve bu güzergâh değişimini nedeniyle daha değerli bir hediye elde edeceğini düşünmüştür. Bazen de kişi yepyeni bir güzergâh başlatacak kadar cesur davranabilir; böyle bir durumda, yeni güzergâhı başlatan kişi, kendi grubundaki herkesin bu olayı izleyip konuşacağının daima farkındadır. Saygınlık konusunda yarıştığı bir rakibi varsa - ki büyük ihtimalle vardır - olayları onun da gözlemlediğini ve işlerin ters gitmesinden son derece memnun kalacağını bilir. Tüm bu mübadeleler *hatırlanacaktır*.

Kısacası, Kula sisteminde olanları, ister sistemin bakış açısından, ister aktörün bakış açısından gözlemleyelim, her iki durumda da farkına varacağımız şey, hediye takasının kültürel bir bellek üretme konusunda etkisinin büyük olduğudur. Kültürel belleği destekleyen bu

etki meta değişimini içeren bir sistemde bulunmaz. Dahası, meta değişiminin gayet uzun vadeli bir tarihsel eğilim boyunca gittikçe belirginleşen özelliklerinden birine odaklandığımızda, hediye takasının zorunlu kıldığı hatırlama eyleminin ortadan kalkmış olması gözümüze çarpacaktır. Zira meta değişimi sisteminde, *metaların estetikleştirilmesi* süreci tüketimin zamansallığını gittikçe daha çok şekillendirilir.

Tüketimin zamansallığı kültürün dayattığı unutkanlığı sağlamlaştırır. Bu da bütün dikkati doğrudan algı mekanizmasına daha da fazla odaklayarak, meta değişimine içkin olan şeyleşme sürecinin, doğrudan algı mekanizmasına ulaşabilmesini her zamankinden daha zor bir hale getirir. Tüketimin zamansallığı, her şeyden önce metaların estetikleştirilmesiyle damgalanmıştır.

Sanayi kapitalizmi, şu an içinde sudaki balıklar gibi içinde yüzdüğümüz metanın estetikleştirilmesi sürecini elbette ki birdenbire başlatmadı. Guy Debord, 1967 tarihli *Gösteri Toplumu* adlı kitabında, "çağdaş üretim koşullarının egemen olduğu toplumlarda hayatın tümü kendisini dev bir seyirlikler birikimi olarak ortaya koyar,"[16] der; fakat bu çağdaş koşullar on dokuzuncu yüzyılın başında yaşayan bir girişimcinin keskin gözlerinde bir parıltıya yol açamazdı. Adam Smith'in 1776 tarihli *Ulusların Zenginliği* adlı kitabında, metayı asla estetik bir olgu olarak düşünmez; meta sadece, sorgusuz sualsiz kabul edilen bir dağıtım yapısına, diğer bir deyişle arz talep kurallarına tabi tutulan bir mübadele biçimi gibi görülür. Meta değişimi, paranın el değiştirebilmesine yarayan bir kanaldır. Smith, meta değişimini kan dolaşımına benzettiğinde ya da her metanın pazar fiyatının yerçekimine benzer bir kuvvetle mütemadiyen doğal fiyatına doğru çekildiğini söylediğinde, meta değişimine doğa kanunlarının işleyişine benzer bir tarif atfetmiş olur. Ayrıca Smith, metaların işinin imal edilir edilmez bittiğini düşünür; örnek olarak gösterdiği –mesela, iğne gibi– metalar bile, Smith'in metaları estetik bir hale çevrelenmiş bir şekilde görmediğini netleştiriyor.

Üreticiler ile satıcıların, metaların kullanım değerine yaptıkları vurgu yavaşça değişim değerine doğru kayınca, teşhis koyucular da önemli bir kavram düzenlemesine gitti. Marx üretim ile temsil arasında karşıt bir ilişki olduğunu varsayardı; üretim güçleri ile üretim

ilişkilerini gerçeğin mekânı olarak, temsili ise – örneğin, dini ya da kanuni savlar biçiminde veya klasik politik ekonomi biçimindeki temsili – söz konusu üretim ilişkilerini gizleyen söylemsel bir örtü olarak görürdü. Marx, bu iki terim arasındaki ayrımın mantık temellerini oluşturabilmek için analitik becerisini sonuna kadar kullandı. Fakat on dokuzuncu yüzyılın sonlarına doğru, sergileme olgusundan etkilenmiş birkaç Alman iktisatçı, üretim ile temsil kavramlarının yanına arabulucu bir terim önermeye teşvik edildiler; metaların "Ausstellungswert"ı (sergi değeri) dedikleri şeyle, *temsilin üretici kapasitesini* işaret etme niyetindeydiler. Bu ifadeyle, metaların kullanım değerleri haricinde görünüm biçimleri sayesinde de katma değer kazandığının altını çizmek istediler.[17] 1968 Mayıs'ında yazılmış "meta insanların afyonudur" şeklindeki kısa ama öz bir Sitüasyonist duvar yazısında da göze çarpan metaların estetikleştirilmesi yönündeki bu gelişmeler, söz konusu kavramsal hamleyi tasdik etmiş; reklamcılığın metaları mitleştirip, onları bir fetiş haline getirerek meta fetişizminin saklı yanlarını gizlemek yerine daha da açık ettiğini göstermiştir. Reklamcılık, "bir" metanın sergilenmesinden ziyade, "meta fetişizmi"nin sergilenmesi halini alır. Diğer bir deyişle, Marx'ın meta fetişizmi, daha yüksek bir mistifikasyon katına çıkmıştır. Daha yakın bir dönemde meydana gelmiş bu tarihsel gelişmenin en açık örnekleri, *dolaylı* reklamcılığın oyunbaz uygulamaları sayesinde ortaya çıktı: bu türden bir reklamcılık anlayışında, sunulan metanın gizli saklı göstergebilimsel imaları, seyirciye meydan okuyup onu büyülü bir tuzağa sürüklemek amacıyla alaycı bir tavırla kasten gözler önüne serilir. Halen "temsil" ile "gerçeklik" arasındaki bağı takip etmeye, ona tutunmaya teşvik edilen seyirci, aslına bakılırsa bir yandan da sürekli bir biçimde "temsil" ile "gerçeklik" terimlerinin gerçekten de hâlâ iki farklı kavram alanına ait olup olmadığını sorgulamaya itilir.

Metaların *kullanım* değerine yapılan vurgu, on dokuzuncu yüzyıldaki fuarlar sayesinde giderek *değişim* değerine kaydı. 1851'de Kristal Saray'daki kısıtlı fuar alanına sınırlı sayıda mamul mal yerleştirilmesine rağmen, benzeri görülmemiş bir miktarda artık mal beklentisi uyanınca, daha o zamanlar metanın biçimini estetize etmek düşünülmüştü. Fakat bir gösteri toplumu olarak bizim alışageldiğimiz şey, o ku-

şatılmış fuar alanında henüz ilkel bir evredeydi. Bu durum özellikle de serginin katalogunda gün yüzüne çıkar; burada ilgi doğrudan nesnelerin *kullanım değerine* odaklanmıştır.[18] Katalog, dünyanın her yerinde sanayiyi ayakta tutan geniş bir ham madde yelpazesinden seçilmiş örnekler içerirdi; sözgelimi, mobilyalarda kullanılan farklı ağaç türlerinin hepsi ticari isimleri, Latince isimleri, habitatları ve muhtemel kullanım alanlarıyla birlikte sıralanmıştı. Bu; üreticileri, tüccarları, bilim insanlarını ve zanaatkârları ilgilendikleri nesnenin kullanımları hakkında birbirleriyle konuşabilecekleri sabit bir ortak dilde buluşturmuştu. Durum, ağaç türlerine benzer bir şekilde, borular, tekerlekler, kablolar, çiviler, vidalar, baltalar ve tuğlalar gibi pek çok başka kategoriden kullanımlık mamul nesneler için de aynıydı. Metaların kullanım değerine yapılan bu vurgu 1867, 1878 ve 1889 yıllarında düzenlenen fuarlarda pekişmişti. 1867'deki fuar; tüm devirlerden aletlerin sergilendiği bir İş Tarihi bölümünün yanı sıra, aletler, makine aksamı ve üretiminin çeşitli aşamalarındaki ürünlerin sunumuyla dolu bir Sanayi Sarayı niteliğindeydi. 1878'deki fuar, elektrik ve fotoğrafçılıkla ilgili bilimsel keşifleri öne çıkarıyordu. 1889'daki fuar ise, çatısı boydan boya kemerli, 120 metre uzunluğundaki salonunda, ziyaretçilerin asma bir platform üzerinde yürüdükleri sırada dönen tekerleklerin, çarkların, çınlayan çekiçlerin görüntüleri ile seslerine tanık olup şaşırabilecekleri bir Makine Galerisi içeriyordu.

Daha 1900'lere gelmeden, metaların değişim değeri üstünlüğü ele geçirmiş, metalar estetize edilmiş bir şekilde sergilenmeye başlanmıştı. Kraliçe Viktoria'nın 1887'deki jübilesinde, yüzyıllardır yönetenlerin devletin sahibi olduğunu sembolize eden törenlere gönderme yapan "spectacle" (merasim, seyirlik) kelimesi, artık bir bölgenin sınırlarının, sanayinin ürettiği tahakküm göstergeleri tarafından çizildiğini işaret eden yepyeni anlamıyla kullanılabiliyordu.[19] 1900'de düzenlenen Paris fuarında, maddi arzular ile yaratıcı arzuların mutlak birleşimine örnek olarak, 1852'de Paris'te açılmış ilk departmanlı mağaza olan Bom Marché'yi hatırlatması dolayısıyla Hint sergisi gösterilebilirdi. Umberto Eco 1967'de Montreal Fuarı'nı ziyaret ettiğinde paketleme, ürünün kendisinden daha önemli bir hale gelmiş, metaların estetize edilme süreçleri tamamen oturmuştu. Nesnelerin birincil işlevi

(yani en açık ve temel anlamları) ile ikincil işlevi (yani zihinsel ve semantik çağrışımlarının onları bir göstergeler sistemi olarak şekillendirmesi) arasındaki dalgalanmanın yaygınlığını fark eden Eco, çağdaş sergilerde ülkelerin artık "bakın ne üretiyorum" değil, "bakın, ürettiğimi sunma konusunda ne kadar da akıllı davranıyorum" dedikleri sonucuna varmıştı.[20]

Nesneler, on dokuzuncu yüzyıldaki fuarlarda, *kuşatılmış* bir halde estetize ediliyordu. Bu seyirliklerden sorumlu olanlar, egolarını tatmin edebilmek için gittikçe daha da önem kazandıklarını gösterecek detaylı listeler ile istatistikler düzenlemeden edemediler. Fuarlar büyümeyi sürdürdükçe, gül eğrisinin alanı da genişliyordu. 1851'deki Büyük Fuar, 34 ülkeden 13.937 katılımcı ve 6.039.195 ziyaretçiyle gerçekleştirilmiş, çağdaşlarına kıyasla devasa büyüklükte bir fuardı; fakat Paris'teki 166 metrekarelik Champ de Mars'da düzenlenen ve boyutları çarpıcı bir oranda arttırılmış 1867 Evrensel Fuarı kısa bir süre sonra Büyük Fuar'ı geride bırakmıştı. Evrensel Fuarına ise 9.982.625 ziyaretçisi ve 195 metrekarelik alanıyla 1876 Uluslararası Philadelphia Fuarı üstün gelmişti. Philadelphia Fuarını ise, 1904'te Michigan Gölü'nün kıyısında düzenlenen, 21.477.212 ziyaretçiyi 580 metrelik fuar alanına çekmiş Şikago Kolombiya Fuarı gölgede bırakmıştı. Bu tür bir oyunda yapılabilecek en iyi şey diğerlerine üstün gelmektir; toplamda 9.000.000'u bulan katılımcı ile görevlisi, büyüklüğünün cazibesine kapılıp gelen 48.000.000 kadar ziyaretçisiyle 1900'de Paris Evrensel Fuarı'nın da yaptığı buydu. Birçok ziyaretçi, fuar alanı ile Paris'in geri kalanını birbirinden ayırt etmekte çok zorlandıklarını belirtmişlerdi.[21]

Aslında konu tam da buydu: 1900 Paris Fuarı, metaların sergilenme değerinin artık fuar için ayrılmış bir mekân içerisinde, Hyde Park ya da Champs de Mars'la kuşatılamadığı tarihsel bir anı simgeler. Uluslararası fuarların değerleri, söz konusu sınırları aşarak departmanlı mağazaların, alışveriş merkezlerinin, zincir mağazaların, sinemaların, posta yoluyla çalışan mağazaların, reklam panolarının, gazete, dergi, radyo ve televizyonlardaki bitmek tükenmek bilmez reklamların seyirliğine *nüfuz etmiş*; özel yaşam ile kolektif yaşamı, uçsuz bucaksızmış gibi görünen meta yığınlarının oluşturduğu, kaçınılması

asla mümkün olmayan bir görüntüye, insanların ürünle doğal olarak etkileşime geçtikleri tüm toplumu kuşatan bir ortama dönüştürmüştür. 1900'deki büyüklüğün 2000'deki milenyum kutlamalarında bile tekrarlanması düşünülemezdi. Yüzyıl dönümünün Paris'i yutmuş devasa fuar alanında kutlanmış olmasını, bir yüzyıl sonra televizyon ekranının minyatürleştirilmiş alanı izledi. Seyirliğin göstergebilimini mükemmelleştirmiş bir toplumda, her yerde var olmuş bu göstergebilimin kökenleri artık on dokuzuncu yüzyılın seçkin fuar alanlarında benzeri görülmemiş bir entelektüel titizlikle inceleniyordu.[22] Yirminci yüzyılın ortalarına gelindiğinde, Henri Lefebvre bu göstergebilimin "sergilerin tüketiminde, tüketimin sergilenmesinde, tüketimin sergilenmesinin tüketilmesinde, göstergelerin tüketiminde ve tüketimin göstergelerinde" bulunan kolektif bir hezeyan duygusuyla yüklü bir kod olduğunu saptayabilmişti.[23] Bununla paralel olarak, Guy Debord, 1967 tarihli *Gösteri Toplumu* adlı kitabında "çağdaş üretim koşullarının egemen olduğu toplumlarda hayatın tümü kendisini dev bir seyirlikler birikimi olarak ortaya koyar" derken; metayı, kapitalist toplumlarda tüm temsillerin odak noktası, "sürekli çalışan bir göstergebilim makinesinde" kendini "son derece olumlu, tartışılmaz ve ulaşılmaz bir şey" olarak sunan, böylece "tüm bakışı ve bilinci kendinde toplayan" bir "görüntü tekeli" olarak görmüştür.[24]

Bu bakımdan, müsriflikten kaçınılmasını sağlamak için tüketim alışkanlıklarını düzenlemeyi amaçlayan ilkel yasalar ile çağdaş moda anlayışı arasında çarpıcı bir karşıtlık vardır. Tüketim alışkanlıklarını düzenleyen bu ilkel yasa ile tabuların en önemli özelliği katı olmasıdır; ayrıca toplumsal tabakalar ile hiyerarşinin yarattığı ayrımcılıklara da tabiidir. Jean Baudrillard ile Pierre Bourdieu'nün de gösterdiği gibi, çağdaş batıdaki moda anlayışı da toplumsal hareketliliği kısıtlamada, incelikli bir biçimde yapılan ayrımcılıkların ile toplumsal tabakaların hatlarını çizmede çokça etkilidir. Fakat moda, sınırsız erişim yanılsaması yaratması, tüketiciler arasında bir demokrasi olduğunu ve tüketim nesnelerinin demokratik bir şekilde paylaşıldığını varsaymasıyla, tüketim alışkanlıklarını düzenlemeyi amaçlayan söz konusu yasalardan farklıdır; bu da ürünlerin hızlıca tüketilmesini gerektirir.[25] Çağdaş bir toplumda kişilerin tüketici olarak talepleri, "uygunluk" ölçütü ile

düzenlenir. Bu da aslında, doğrudan yasalarla düzenlenmiş kısıtlı tüketim sistemlerindeki değişimin seyrek olmasının tersine, tüketim maddelerin devir oranının yüksek olması gerektiği manasına gelir. Tüketim yasalarının değişmezliği ilkel tüketicileri nasıl kısıtladıysa, modanın hızı da modern tüketicileri öyle kısıtlar.

Sabit, sorgulanamayan hükümlerin eski gücünü yitirdiği bir çağda, hayattaki anlık özelliklerin oyun sahası genişliyor, geçmişten kopmuş olmak ise dikkati şimdiki zamana odaklıyor. Kişilerin içsel ritmi, izlenimlerin değişebilmesi için molaların her zamankinden daha kısa sürmesini zorunlu kılıyor, sigaralar purolardan daha hızlı içilebiliyor; daha hızlı olan bu tempo, karşı konulamaz bir şekilde zaman sınırlarını, başlangıçları ve bitişleri, gelişleri ve gidişleri zorluyor. Moda ise bu eğilime çok daha dar zaman aralıklarıyla cevap verir, çünkü moda olan bir şeyin her yere nüfuz etmesi, moda olmanın anlamını temelden sarsar. Geçmiş ile gelecek arasındaki daima geçici olan eşiğe tüneyen moda, en azından zirvedeki yerinin keyfini çıkardığı süre boyunca, şimdiki zamanın güçlü bir şekilde hissedilmesini sağlar. Bir şey şu an moda olduğu için, modadır; "modayı takip eden biri" olabilmek için gardırobumuzu sürekli olarak yenileyerek "zamanın gerisinde kalmamamız" gerekir. Moda olacak bir kitap yazabilmek için iki sene sonra piyasanın nerede olacağını anlamaya çalışıp, o yeri hedeflememiz gerekir. Moda olan şey ne kadar hızlı ortaya çıkmışsa, o kadar hızlı ortadan kaybolur; zira moda olan şeyin kısa ömürlü cazibesi, ölümünün tohumlarını da eker. Modanın birçok kısa ömürlü küçük ürünün ölümünü hızlandırdığı bir çağda, kişiler gelecekte gerçekleşeceği kesin bir şeyden bahsetmekte güçlük çekiyorlar: kendi ölümlerinden. Modadaki yenilik aşkı ile ölüm üzerine konuşma tabusu arasında ters bir orantı vardır.

Georg Simmel, moda üzerine yazdığı dâhice yazısında modanın serpildiği üç farklı sosyal çevre belirlemiştir.[26] İlki, toplumsal tabakalar arasında dikey olarak hareket edebilen orta sınıftır; ölümün kaçınılmaz olduğu bilgisi, orta sınıf için, CV'lerinin yörüngesine yapılmış sert bir müdahale, daha iyi bir ölüm ilanı için yapılması gerekli faaliyetlere teşviktir. Hep fırsat kollamaya eğilimli olduğu için çalkantılı bir zaman ritminin tahakkümü altında olan orta sınıfın başarı

anları bile hâlihazırda yüksek olan standartlarını devam ettirememesi durumunda karşılaşacağı muhtemel düşüşten duyduğu ince endişe tarafından gölgelenir. Hayat yolunda ilerleme hızları orta sınıf insanlarını diğerlerinin önüne koyduğundan, tıpkı aynaya bakarken gördükleri gibi modada da kendi duygusal devinimlerinin temposunu görürler. Modanın geliştiği diğer bir sosyal çevre 'kibar fahişeler'dir. Kibar fahişelerin (demi-monde'nin) eğilimleri, kendilerinin tam tersi konumunda olan dikey hareketliliğe sahip sınıfın beğenisinin, geriye daima arzulanabilecek şeyler bıraktığına dair kapalı bir gerçekliği bariz bir biçimde ortaya koyar. Herhangi bir yere kök salmalarına izin vermeyen yaşam şekilleri yüzünden toplumun dışına itilmiş kibar fahişeler, meşrulaştırılmış sabit tüm koşullar karşısında örtük bir içerleme duygusu taşırlar. Onlar daha önce diğer seçenek olarak görülmüş ne varsa korkmadan kucaklarken, söz konusu içerleme duygusu onları yıkma güdüsünün – moda dâhilindeki – estetik bir biçimine iter. Modanın geliştiği son sosyal çevre ise metropoldür: çabucak değişen izlenimler ile ilişkilerin sadakate izin vermeyen hızı; bir kişinin diğerine olan fiziksel yakınlığı sonucunda ortaya çıkan toplumsal rezervin kodu; önceleri düşük tabakada olanların dikey hareketlilik dâhilinde hızlıca yol alması, metropol insanlarını modanın hızlı değişimlerine ayak uydurmak zorunda bırakıyor.

Moda kendi değerini hem belirler, hem de düşürür. Bu yönden, moda kendini yüceltirken otomatikman değersizleştiren "yeni" kategorisinin simgesidir.[27] On dokuzuncu ve yirminci yüzyılların meta kültüründe diğer tüm kelimelerden önce gelebilecek bir kelime varsa, o da "yeni" kelimesidir. Bilgi teknolojilerinin hücumunu takip eden yıllarda kullanılan "post" önekinin yerini, İkinci Dünya Savaşı ile 1973'deki petrol krizi arasındaki dönemde "yeni" sıfatı almıştı: Yeni Realizm, Yeni Dalga, Yeni Eleştiri, Yeni Roman, Yeni Mutfak ve Yeni Felsefe. Daha on dokuzuncu yüzyılda Paul Valéry devrim fikrinin, "yeni"lerin çoğalmasıyla birlikte tanık olduğumuz bu tılsımlı tehditkârlığın eş zamanlı olarak kendini değersizleştireceğini öngörmüştü: bu yüzden devrim, şiddetli ıslahat fikrinden çabucak sıyrılarak, hâlihazırda mevcut olan düzen her neyse onun alaşağı edilmesini dileyen bir ifade haline geldi.[28] Düşman, belirli bir rakip değil de yakın geçmiş

olunca, asıl önemli olan şey değişimin kendisi olur; değişim yalnızca değişim için, yalnızca yeninin kurulması için yapılır ki bu durum artık politik zeminini kaybederek basit bir reddetme dürtüsü haline gelir. Valéry'nin anlayışını destekleyen Adorno, bu "yeni" kategorisinin, tarihsel olarak gerçekten yeni olan ile yeni gibi görünen ya da gösterilen arasında herhangi bir ayrım yapabilmemiz için işlevsiz kaldığı sonucuna varır. Adorno bir çıkarım daha yaparak hızlanma sürecinin, yeni estetiğinin kapitalist toplumdaki değişim tahakkümü ve pazarın sanat üzerindeki baskınlığına boyun eğmesinin kaçınılmaz sonucu olduğunu belirtir.[29]

Maddi malların satış süresi konusundaki sınırlar göz önünde bulundurulunca, kapitalistler mal üretiminden hizmet üretimine geçtiler. Adları yalnızca rastlantı eseri "dayanıklı tüketim malları" olmayan bıçak, çatal, otomobil ve bulaşık makinesi gibi birçok malın ömrü hatırı sayılır derecede uzundur. Sinema, rock konseri, sağlık kulüpleri gibi hizmet ve organizasyonların ömürleri ise çok daha kısadır.[30] Hizmet sunumuna geçilmesi ve gündelik tüketim nesnelerinin üretilmesiyle birlikte sermayenin devir süresi hızlanır. Bir ürünün ilk kez tasarlanmasından demode olduğu son aşamaya kadar geçen süre – pazarlamada "ürün yaşam döngüsü" olarak geçen zaman aralığı – kısalır. Uzun vadeli planlama önemini yitirir, pazardaki modalardan faydalanabilme becerisi önem kazanır. Şirketler yenilik getirme konusunda çok daha hızlı hareket eder. Reklamlar gelişir. Zamanın ayrıntılı denetimi çalışma zamanı yerine tüketim zamanına yoğunlaşır. Sanayiciliğin altın çağında, çalışma yaşamı insanların çok fazla çaba harcamasını gerektirirdi; şimdi ise öz-disiplinli kişilerin özelliği olan dakiklik, iş yaşamında yer almak isteyen her bireyde mevcut farz ediliyor. Artık insanların çalışarak geçirdiği zamana odaklanmaya gerek yok; asıl incelenmesi ve denetim altına alınması gereken, tüketim ürünlerinin yaşam evrelerini içeren zaman çizelgesi. Zaman denetimi, disipline değil, arzulara odaklanır.[31] Üretilenin tüketileceğini kesinleştirmek amacıyla metalara anlam yükleyerek, onları arzulanabilir kılarak talep yaratılmalıdır. Sanayileşmenin daha erken bir aşamasında, işteki zaman disiplininin içselleştirilmesi zorunluyken, günümüzdeki aşamada tüketimin zaman çizelgesinin içselleştirilmesi

gerekli görülüyor. Çalışma süresi denetim altında tutulurken, iyi yağlanmış bir makine durumunda olmayı arzulayan insanlara ihtiyaç vardı. Şimdi ise her gördüğünü isteyen bir çocuk durumunda olmaya hevesli insanlara ihtiyaç var. Metalar üretildikçe, arzular onların tuzağına düşürülüyor. Arzuları metaların tuzağına düşürebilmek ve metaların hızlı bir şekilde satılabilmesini sağlamak için tüketim nesnelerini kendi içlerinde sıraya dizerek, düzenli aralıklarla onların tanıtımını yapabilecek bir medya sistemine ihtiyaç vardır. Arzulanabilir nesnelerin sıralandığı listeler hızla çoğalır. Duyulma, görülme ya da okunma ihtimali yüksek olan bilgiler, satın alma eylemi için müşteriye verilen bilgilerdir yalnızca. Bir radyo istasyonun, satan albümleri çaldığı sürece dinleyicisi olur. Ürünlere erişimin anında sağlanabilmesi ise garanti edilmelidir. Yaklaşık elli milyon Amerikalı çalışan ile onların çocukları, eski çalışma disiplininin daha pürüzsüz bir biçimini önkoşul olarak barındıran tüketimin bu yeni zaman disiplinini başarıyla içselleştirmiştir. Çalışanların refahı, banliyölerdeki yüzlerce geniş evden, görkemli alışveriş merkezlerinden ve lüks araçların artışından anlaşılıyor. Kazançlarını yatırdıkları şeyleri oranladığımızda, tüketime ayrılan paranın her zaman yüksek, birikim için ayrılan paranın ise her zaman düşük olduğunu görürüz; kredi kartlarına yapılan borçların yüzde 18'inin özel tasarım giysiler alabilmek için yapılması ise sıradan bir durum haline geldi bile.[32] Borç alınarak yapılan alışveriş bir bağımlılık haline geliyor. Ürünlere erişimin anında sağlanabilmesi ise garanti.

Anında erişim arzusu tüm teknolojik alet ile hizmetlerde de kendini gösterir: mikrodalga fırınlar, elektronik postalar, faks makineleri, bir saatte yıkanabilen fotoğraflar, yirmi dört saat boyunca açık marketler... Amerikalıların yarısının fast food'a bağımlı olduğu, obeziteyle ilgili açıklanan son istatistikler tarafından açıkça doğrulanmıştır. Popüler müzik listeleri, bir şarkının değerinin diğer şarkıların varlığına bağlı olduğunu, zira ortaya çıkan diğer şarkılardan daha fazla kâr elde edebilme ihtimali doğduğu anda, var olanların hızla değersizleşeceğini ilan etmektedir. Bir ürünün değeri, dolaşıma girmeyi bekleyen yeni ürünler için yapılan mali baskıların daha yoğun olabilmesini sağlar.[33] Klasik müzikte müziksel işitmenin doğası, öngörülemeyenin ortadan

kalktığı derecede değişir. Müzik eserinin teknik anlamda yeniden üretildiği süreçte, ses mühendisliğinin marifetleri sayesinde çalınan eserdeki hataların, duraksamaların ve gürültülerin çıkarılmasıyla, eserin biçimsel olarak yeniden yapılandırılması, teknik açıdan mükemmelliğe yaklaşması mümkündür. Bunun karşılığında, müziği icra edenin yeni kabiliyetler geliştirebilmesi, örneğin doğru ses efektleriyle mükemmel hale gelebilecek kaydı elde edebilmek için parçayı sayısız kez yeniden yorumlayabilmesi gerektirir. Şimdilerde Jacques Attali'nin kısa cümle virtüözleri dediği müzisyenler ortaya çıkmaktadır.[34] Müzik eserlerinin kaydedilişindeki gibi, kitap basımında da tarihin kısaltıldığı süreçler gitgide daha çok göze çarpıyor. Kitaplar artık son derece hızlı bir şekilde baskıya girip çıkıyor. Önceleri, satılmayan kitapların yaklaşık on iki tanesi, onlara acilen ihtiyaç duyan akademisyenlere ulaştırılabilmesi için "satılacak kitaplar listesi"nde birkaç yıl boyunca tutulurdu. Şimdilerde ise kitaplar kısa bir süre tam fiyatla pazarlanmalarının hemen ardından "artık" ilan edilip indirimli fiyatlarla yığın halinde satılıyor. Bu aşamadan arta kalanlar ise kâğıt hamuru haline getiriliyor. Bu, önceleri satılacak kitaplar listelerinde bulunan matbu yayınların fiziksel varlığının meydana getirdiği kültürü bertaraf edebilmenin etkili bir yoludur.[35] Tüm bu pratikler gösteriyor ki kullanım mali mübadele hızının alenen dışavurumu, çoğu kez de sergilenmesidir.

Tüketim ürünleri, artan hızın oluşturduğu baskıya uyum sağlar. Bu hızlanma, bir çeşit yabancılaşma etkisi doğurur: geçmiş yabancı bir ülkedir, ama şimdiki zaman da giderek öyle olur. Alvin Toffer, 1970 yılında batı toplumlarındaki çok sayıda insanı, değişimin hızına ayak uyduramadıkları için yabancı kaldıkları bir ekonomik, teknolojik ve toplumsal kültür içinde yaşamaya zorlayan bir çeşit "gelecek şoku"ndan bahsetmişti;[36] şimdi ise Alexander Kluge, şimdiki zamanın geri kalan tüm zaman dilimlerine olan saldırısından bahsediyor.[37] Çünkü günümüzün gelişmiş tüketici kapitalizmi, geçmiş ve geleceği ne kadar bastırırsa, çağdaş öznelere o kadar az istikrar ve kimlik sağlar – elbette ki bu, çağdaş öznenin durmadan kimlik hakkında konuşmasının sebeplerinden biridir. Bir kitle tüketimi kültüründe üstünlük sağlayabilmek, pazara yeni çıkmış bir tüketim maddesini başkaları

almadan önce ele geçirmek demektir; tıpkı fiziksel yeterliğin sporda fark yaratması gibi, tüketme eylemindeki ufak zaman farklılıkları da sosyal ayrımlar ortaya çıkarır. Bireylerin tüketim tercihlerine öncelik veren serbest piyasa yalnızca kişiler ile tüketim maddeleri arasındaki ilişkinin değil, tüm ilişkilerin koşullu ve iptal edilebilir olduğunu ima eder. Bireyler kendilerini bir grubun üyesi olarak adlandırdığında ise önemli olan şey, grubun bir bütün olarak bir yıl ya da bir ay önceki halinden ne kadar farklı olduğudur. Çocukluk dönemi de tüketimin zamansallığına eklenmiştir. İki dünya savaşı arasındaki dönemde Benjamin, teknolojinin özellikle modadaki ani değişimlerle örneklendirebileceğimiz hızlanmış temposunu yorumlarken demişti ki, "bellek dünyaları kendini artık daha hızlı yeniliyor," bu yüzden "hızla yenilenen bu bellek dünyalarına karşı, çok daha hızlı bir şekilde tamamen farklı bir bellek dünyası kurulmalı."[38] Önceki nesillerin çocukluk hayallerine anlam veren şey, yetiştirildikleri geleneksel dini değerlerken, "çocukların günümüzdeki yetiştirilme süreci, basitçe çocukların zihin dağıtmasına indirgeniyor;" çünkü nesnelerin tek bir nesil süresince köklü bir biçimde şekil değiştirdiği bir dünyada, ebeveynler çocuklarına nasihat veremez oldular, çocuklarsa gittikçe kendi başının çaresine bakmak zorunda kaldılar. Benjamin ileri görüşlüymüş; çocukluk artık tüketimin zamansallığına daha güvenli bir şekilde kitlenmiş durumda. Şimdilerde çocuklar, bir tüketici olarak ticareti öğreniyor, zira müzik albümleri satın almak onların başlıca faaliyeti. Çocuklar artık fabrikalarda yardımcı eleman olarak çalışmak zorunda değil; artık müzik endüstrisi albümler için talep oluştururken, çocuk emeğini müziğin tüketimini sağlamakta kullanılıyor. Bu adeta bizim çalışmamızla meydana gelen yeni bir müzik türü. Bu yüzden, çocuklar bu çok mühim faaliyet için eğitim alıp dilek listeleri oluşturuyorlar; böylece, demodelik kavramı konusunda da erkenden eğitilmiş olup yeni olanın büyüsüne kapılırlar, Andreas Huyssen'in de güzelce ifade ettiği gibi, bu büyülenme yeni olanın ortaya çıkar çıkmaz demode olacağı önbilgisini de içerir.[39] Bir toplumda gittikçe artan bir hızda kâr ve tüketim odaklı yeniliklerin ortaya çıkması, yakın zamanda demode olacak daha birçok nesne üretilmesine yol açtığından, daha çok şeyin çöpe gitmesini sağlayabilmek de elzemdir. Kâr ve tüketim odaklı yenilik-

lerin hızla devasa boyutlarda demode ürünler üretmesinde hayati bir rolü olan unutkanlık, pazarın iyi işleyebilmesi için olmazsa olmaz bir bileşendir.

3.

Çağdaş kültürel bellek moderniteye özgü bireysel kariyer yapıları sonucunda daha da çok aşınıyor. Bu bakımdan, günümüzdeki koşulların kümelenişi ile kapitalizm öncesi toplumsal formasyonlara hâkim tipik koşulları karşılaştırmak zihin açıcı olacaktır.

Kapitalizm öncesi toplumlarda kolektif hatırlama eylemleri pratik beceriler elde edebilmek için gerekli teknik bilgeye duyulan özel bir düşkünlük sayesinde gelişirdi. Söz konusu ister Afrika ile Asya'daki nalbantlar, ister Batı'da on yedinci yüzyıla kadar varlığını sürdürmüş meslek odaları olsun, ticaret sırlarının korunması çıraklık yetileri kazanabilmek ve bir zanaatın sosyal yapısını devam ettirebilmekteki en önemli şeydir.[40] Çıraklık yetileri zanaatkârlıkta gözlemleme yoluyla öğrenilir. Çocuklar işlerin nasıl yapıldığını tekerlekçiyi, nalbantı ya da dokumacıyı iş başında gözlemleyerek öğrenirler; oğlanlar ormanda avlanan dedelerini izlerken kızlar da yemek yapan, örgü ören, ot toplayan ve bahçeyle uğraşan ninelerini izlerler. Zanaatkârlar yetişkinler arasındaki iletişim bağını oluşturur; esnaf ise köy halkı ile köyün ötesindeki dünya arasında aracı işlevi görür. Tüccar ile alıcı arasındaki ilişki, dillendirmeye gerek duyulmayan adetlere uygun olarak yürütülür; yazılı olmayan bu kurallar, hatırlama eylemlerine rehberlik ederek onlara grubun müşterek belleklerinde arasında sabit bir yer kazandırır. Zira tüccar ile alıcı nezaketsizlikten kaçınmak istiyorsa, tüccarın alıcıya bir şey satma konusunda, alıcının ise bir şeyi alma konusunda aşırı ısrardan kaçınması gerekir. Taraflar alışveriş işlemini insancıl bir şekilde hızlandırıp karşılıklı bir memnuniyetle sonuçlandırmak istiyorlarsa, açıkça belirtilmese dahi bunun için bile belirli bir zamanın geçmesi gerektiğini anlamaları gerekir. Bu alışveriş işlemleri sırasında dedikodu için zamana ihtiyaç vardır; alıcılar ile satıcılar arasındaki karşılaşmalara ayaküstü yapılan muhabbetler eşlik etmelidir. Çıraklık yetilerinin kazanımı, zanaatkâr ile esnaf rolleri arasında bağ kurulması, alıcılar ile satıcılar arasındaki işlemler... Tüm bunlar

zaman alır ve geçen bu zamanla birlikte grubun kolektif olarak hatırladığı şeyler çökelir, yerleşir. Burada, sosyal etkileşimin daha içten olduğu, kaybedilmiş ve az çok romantize edilmiş bir dünyanın zihnimizde yeniden canlanması söz konusu. Güncel istekleri yorumlayıp savunabilmek için kolektif belleğin böyle yeniden canlandırılması genellikle tarihsel çarpıklığa yol açar. Köylüler, ortaklaşa bir şekilde, şimdiki zamandan yakınabileceğimiz ideolojik bir zemin işlevi gören *hatırlanabilen bir köy* ile *hatırlanabilen bir ekonomi* yarattılar. Yine de bu, günümüzdeki kariyer yapısının gerektirdikleriyle şekillenmeyen bir sosyal dünyanın görece *yavaş* olduğunu yansıtıyor.

Sanayiye dayalı kapitalist toplumsal yapılarda zaman daha "akılcı"dır. Kapitalizm öncesi formasyonlardaki zaman çizelgeleri kendine has rutinler ile ayarlamalara sahipken, kapitalist formasyonlar bunlara kesinlik, dakiklik, güvenilirlik, katılık, sabitlik ve sağlam bir düzen eklemiştir.[41] Zaman çizelgelerinin bu ileri düzeydeki akılcılığı, bürokratik prosedürler ile akademik takvimlerde de aşikâr olduğu üzere, özellikle kariyer programlarının katı bir şekilde birbirini izleyen yapısında kolayca fark edilir. Sanayiye dayalı kapitalizmin istihdam sisteminde, on dokuzuncu yüzyıl boyunca ortaya çıkmış standart tam gün çalışma zamanın son derece katı bir şekilde düzenlenmesiyle devamlılık sağlar. İş sözleşmeleri, saat başına ödenen ücret karşılığında çalışılan normal mesai saatleri ve iş yerinde belirli bir yerde çalışılması zamanın böylesine ayarlanabilmesini garanti altına alır. Aile ücreti kurumsallaştırılması, – bir erkeğin maaşının ailesini geçindirebilmesine yetecek kadar olmasını gerektiren kurumsal ilke – mesleki yapının imalat ekonomisine özgü bir şekilde, toplumsal cinsiyete göre şekillenmesine katkıda bulunan erkek egemen bir "emek aristokrasisi"nin ve imalata dayalı güçlü sendikaların oluşmasıyla yakından ilgilidir. Şimdilerde ergenlik dönemi olduğu düşünülen yaşlarda başlayıp, o zamanlarda ihtiyarlık dönemi olduğu düşünülen yaşlara dek süren uzun bir tarihsel aşamayı kapsayan bu ömür boyu tam gün çalışma sistemi, 1970'lere kadar sanayi tesislerindeki emek gücünü düzenleyip, ondan faydalanabilmek için zamanı örgütlemekte kullanılan bir modeldi; bu çalışma modeli, kişilerin biyografik yaşam çizgilerini de örgütlerdi.[42] Kişilerin standart biyografileri hukuken tanımlanmış ka-

tegorilere göre yorumlanır, sanayi kurumları da bu kategorilere göre hareket ederdi. Bireylerin standart biyografilerinin anatomisi, hukuken tanımlanmış standart işveren-işçi ilişkisi tarafından şekillenirdi.

Bu standart durumun gücünü, tam da bu duruma aykırı, unutulması imkânsız bir süreç gözler önüne serdi. Standart bireysel biyografilere dayanak sağlayıp, onları şekillendiren standart işveren-işçi ilişkisi kapitalizm tarihinin en travmatik anında parçalanmaya başladı; dayanak da çöktü. O zamanlarda yaşamış birçok kadın ile erkeğin iki savaş arası dönemde tecrübe ettikleri en önemli ekonomik süreç 1929'dan 1933'e dek süren dehşet verici ekonomik durgunluktu. İşgüçleri ücret karşılığında satın alınan insanlar, kimsenin tahmin etmediği kadar uzun süren ve daha önce benzeri görülmemiş ölçekte bir işsizlikle karşı karşıya kaldılar; işçiler daha önce bu boyutlarda bir ekonomik felakete hiç maruz kalmamıştı. Sanayiye dayalı kapitalizmin garanti altına aldığı söylenen kariyer yapısı mavi yakalı iş gücünün büyük bir kesimi için çöktü. 1932 ile 1933 arasında Britanya'daki iş gücünün yüzde 23'ü, Kuzey Amerika'daki iş gücünün yüzde 27'si, Avusturya'daki iş gücünün yüzde 29'u ve Almanya'daki iş gücünün yüzde 44'ü işsizdi.[43] İşsizlik seviyeleri 1930'ların geri kalanı boyunca, 1933'ten sonra başlayan iyileşme dönemi de dâhil olmak üzere, Britanya'da yüzde 16, Avusturya ile ABD'de ise yüzde 20'nin altına hiçbir zaman düşmedi. Özel birikimlerin toptan yok olmasıyla ticari faaliyetler için gerekli işletme sermayesinin tamamen boşaldığı Orta Avrupa'da mali devamlılık ile kariyer devamlılığındaki bu çöküşün travmatik etkisi, orta sınıf ile alt orta sınıfı faşizmin politikayı estetize etmekte kullandığı tatlı sözlere maruz bıraktı. Bu sırada, ekonomideki depreminin merkez üssü Birleşik Devletler'de Walker Evans, Dorothea Lange, Russell Lee ve Arthur Rothstein gibi birtakım fotoğrafçılar, bize bunalım sonucu oluşan tahribatın canlı görsel delilleri olarak terk edilmiş arabalar, ıssız evler, ortada bırakılmış eşyalar, patlak lastiklerle sınırları çizilmiş otoyollar, kimsesiz çocuklar, iflas etmiş kadın ve erkek fotoğrafları bıraktılar.

Kariyer yapılarının devamlılığını toptan kesintiye uğratan bu travmatik dönem insanların kapitalist sisteme olan güvenini sarstı. Kişiler arasındaki güven duygusuna dayanılarak yapılan kapitalizm öncesi

toplumsal formasyonlara özgü sayısız işlemin yerini sanayi kapitalizminin hızla gelişmesiyle birlikte genel olarak para kurumuna duyulan güven almıştı; zira paranın değer açısından istikrarı ile harcanabilme imkânlarının sürekliliğine güvenen biri, tek tek insanlara değil, sistemin işleyişine güvenir. Sanayi kapitalizminin mekanizmaları elverişli olsaydı, para sistemi ile ona bağımlı kariyer yapılarının mantıken bu güvene nail olduğunu düşünebilirdik. Fakat 1930'lardaki bunalım boyunca sistem bariz bir şekilde işlemez hale geldi; söz konusu istikrar ile sürekliliğe duyulan güven ise ortadan kayboldu.

Bu yüzden, İkinci Dünya Savaşı'nın ardından reformdan geçmiş demokratik kapitalist ülkelerde kitlesel işsizliği gidermek ekonomi politikalarının belkemiğiydi. 1960'ların gelişmiş dünyasında istihdam edilemeyen iş gücü Batı Avrupa'da ortalama yüzde 1,5, Japonya'da ise yüzde 1,3'tü. Refah devletlerinin – bu terim ancak 1940'larda kullanıma girdi – kurulması, hasta ve yaşlı yoksulların oluşturduğu tehlikelere karşı daha önce akla gelmemiş bir güvenlik duvarı ördü. 1950'lerin başı ile 1970'lerin başı arasında mamul mallar dünya çapında dört kat arttı; mamul malların dünya çapındaki ticareti ise aynı dönemde on kat büyüdü. Buzdolabı, kişiye ait çamaşır makinesi ve telefon gibi bir zamanlar lüks olan şeyler maddi açıdan ilerlemiş ülkelerde rahat bir yaşamın standartları haline geldi. Özel hizmetlilerin yerini mekanik aletler alınca, bir nesil önce yalnızca çok zenginlerin yaşayabildiği hayatı artık ortalama bir vatandaş da yaşayabiliyordu. Dünyanın maddi açıdan en gelişmiş bölgelerinde hissedilebilen tarihsel süreklilik hissi, sanayi kapitalizminde işveren ile işçi arasındaki standart iş ilişkisi çerçevesinde şekillenen standart bireysel biyografilerin her seferinde bir öncekinden daha rahat bir yaşamla yeniden kurgulanması sayesinde varlığını sürdürdü.

Ne ki, yeni bilişim kapitalizminin ortaya çıkışıyla, zaman yapısını günümüzde nasıl tecrübe ettiğimizi kavrayabilmemizde süreksizlik süreklilikten daha etkili bir kavram oldu. Sanayi Devrimi'nin teknolojik yenilikleri, çoğu zaman dünyanın diğer bölgelerinden soyutlanmış dar bir coğrafi bölge dâhilindeki birkaç toplumda ortaya çıkmıştı. Bu yeniliklerin Batı Avrupa'daki çekirdeğinden çıkıp gezegenin geri kalan bölgelerine dağılması iki asır sürdü. Teknolojik yenilikler Hin-

distan'da sömürgeci tahakküm, Latin Amerika'da ticari-sanayi bağımlılık, Afrika'da parçalanma, Japonya ile Çin'de ise silahlı diplomasi yoluyla yayılmasına rağmen, bu *yayılma hızı* çağdaş ölçülere kıyasla yavaştı. Elektriğin yayılışı, söz konusu yavaşlığa örnek olarak gösterilebilir. Elektrikli telgraf ilk kez 1970'lerde deneysel amaçlarla, 1837'den itibaren ise yaygın olarak kullanıldı; fakat ulaşımı, telgrafçılığı, aydınlatmayı ve fabrika çalışma programını dönüştüren elektriğin dünya çapında yaygınlaşması 1870'lerden sonra oldu. Buna karşın, bilişim devriminin teknolojik yenilikleri yirmi yıldan daha az bir sürede tüm dünyaya yayıldı.[44] Elbette ki titizlikle sürdürülen yapısal eşitsizlikler kimi insanların, bölgelerin ve ülkelerin bilişim teknolojilerine ulaşımını hâlâ etkiliyor; Afrika'nın gecekondu semtleri, Fransa'nın banliyöleri ve Amerika'nın şehir içleri uzamsal ve zamansal olarak süreksiz bölgelerdir. Fakat 1990'ların ortalarına geldiğimizde, dünya çapındaki işbölümü içerisinde baskın olan hegemonik grup, henüz 1970'lerde şekillenmeye başlamış bilişim sistemi sayesinde kendi içinde güvenli bir yoldan bağlantı kurabilmeye başlamışlardı.

Bu durum, geçici çalışma piyasalarının kurumsallaşması ve geçici sözleşmenin yaygınlaşması için uygun bir tarihsel bağlam hazırladı.[45] Tam zamanlı işlere kıyasla daha düşük ücretlerin ödendiği birçok kez kanıtlanan yarı zamanlı çalışma biçimlerinin artması gelişmiş ekonomilerin hizmet sektörlerindeki istihdam ilişkilerindeki en yaygın eğilimdir. ABD Çalışma İstatistikleri Bürosu'nun yarı zamanlı çalışmayla ilgili verdiği bilgiye göre, 1989 yılında toplam ulusal iş gücünün yüzde 24'ünü oluşturan 26,1 milyon ABD'li işçi haftada bir saat ile otuz dört saat arasında çalışılan yarı zamanlı işlerde istihdam edilmişti. 1988'de yarı zamanlı çalışma başlıca birkaç hizmet sektöründe yoğunlaşmıştı: yarı zamanlı çalışan işçilerin yüzde 30'u inşaat sektöründeyken, toptan ve perakende sektörleri ile hizmet sektörleri, yarı zamanlı çalışan işçilerin sırasıyla yüzde 32,5 ile yüzde 38'ini istihdam etmiş durumdaydı. Bu da, tarım dışı sektörlerde istihdam edilmiş toplam 19,5 milyon işçinin ise 14 milyonuna tekabül ediyordu. 1988'de iş olanaklarının en çok yoğunlaştığı sektör hizmet sektörüyken bu iş olanaklarının yüzde 40'ını yarı zamanlı işler oluşturuyordu. Tam da

bu dönemde ABD hükümeti işverenlerin yarı zamanlı çalışan işçilerin emeğinden faydalanabilmeleri için ek teşvikler yaratan yasalar çıkararak yarı zamanlı işçi çalıştırmayı meşrulaştırarak bu işçilerin konumunu daha da zayıflattı. Bu yüzden büyük şirketler geçici işçi çalıştırma ilkesinden geniş ölçüde faydalanmakta tereddüt bile etmedi. Büyük bir bölgesel telefon şirketi olan Pacific Bell, 1991 ile 1995 arasında 11.000'den fazla insanı işten çıkarıp, 1996'ya kadar geçici sözleşmeyle 4.200 işçi aldı; bu işçilerin birçoğu da şirketin daha önce çıkarttığı işçilerdi. Çalışma Bakanlığı'nın 1995'te yaptığı bir incelemeye göre, 5 milyon kayıtlı sözleşmeli personelin yüzde 17'si daha önce çıkarılmış oldukları Xerox, Delta Hava Yolları ve Chevron gibi şirketlerde yine benzer şartlar altında çalışıyordu. Amerikan Yönetim Derneği'nin işgücünü henüz azaltmış 720 şirketle yaptığı bir araştırma ise bu şirketlerin yüzde 30'unun çıkarttığı işçileri tekrar işe aldığını, çoğu zaman da işçilere daha önce verilen sağlık yardımı ile emeklilik gelirini artık vermediğini gösterdi. Bunun sonucunda işçilerin bizzat maruz kaldıkları sefalet hızla çoğalan, aylık, haftalık ya da günlük işçiler tutan geçici iş bulma büroları tarafından giderilmeye çalışıldı.

Bu yüzden, bilişim kapitalizminin doğrudan sonucu mavi yakalı işgücünün kariyer yapısının saf dışı bırakılması olmuştur. Zira birçok şirket eleman çıkararak cirosunu arttırabildiğini fark etti. Mekanik olarak işletilebilen takım tezgâhlarıyla sağlanabilen elektronik otomasyon artık otomobil, kimya ve takım tezgâhı sektörlerindeki üretici işin çoğunu üstleniyor. Birtakım teknik süreçler tamamen ya da kısmen robotlar tarafından yerine getirildiğinden denetim, yönetim ve bakım gibi yeni görevler epey beceri gerektiren birkaç mevkiye yüklenebiliyor; böylece az sayıdaki otomasyon işçisi, çok sayıdaki vasıfsız işçi ya da yarı kalifiye işçinin yerini alabiliyor. Bilgisayarlar milyonlarca yönetim ve sekreterlik işini yok ediyor. Daha önceleri maaşı güvenceli bir şekilde devlet tarafından ödenmiş, önceden geniş olmasına rağmen şu an epey daraltılmış bürokrasinin ya da iflası önleyebilmek için bile yeteri kadar girişimde bulunmamış özel işletmelerin üyeleri olan çok sayıda insan, şimdi ya özel bir yetenek gerektirmeyen işlerde verimsizce istihdam ediliyor, ya yarı zamanlı bir işte çalışıyor, ya da büsbütün işsiz kalıyor. Teknolojik yeniliklerin taşıma bandında yeni bir

yoksul kesim meydana çıkıyor; tüm dünyaya dağılmış, Birleşik Devletler ile Birleşik Krallığın, Buenos Aires ile Auckland'ın talihsiz bölgelerine yayılmış yeni bir yoksul kesim...

Bu süreci, profesyonellerin kariyerlerinin saf dışı bırakılması izledi. İşgücünün büyük çoğunluğunun zaman ufkunda yaşadığı daralma kimsede çok fazla endişe yaratıp tepki uyandırmadan kendi haline bırakılabilirdi; ne de olsa yalnızca alt gruptakiler bu daralmaya maruz kalıyordu. Alt gruptakilerin gördüğü bu zarar da hegemonik grubun birçok üyesi için, özellikle de gruba dâhil olabilmek uğruna çok fazla enerji ve zaman harcamış üyeler için belirgin bir maddi önem arz etmez. Zaten, uzak diyarların birinde insanların maruz kaldığı muazzam acıları en dokunaklı haliyle anlatan bir yazının, söz konusu yerle doğrudan bağlantısı bulunmayan bir okura sivrisinek ısırığı kadar bile bir acı yaşatma ihtimali azdır. Fakat geçici işçiliğin kurumsallaşması aslında kendilerini de etkilemeye başlayınca sayıları az da olsa birkaç kişi toparlanıp dikkat kesilir. Bu da bilişim kapitalizminin sonuçlarından biridir: profesyonellerin kariyerleri de tehlike altındadır. 1980'lerin başlarında yaşanan ekonomik kriz, imalat sektörlerindeki işçilerin yaşamına kronik güvencesizliği sokarken, 1990'ların başında yaşanan ekonomik kriz bu kez de Birleşik Devletler ve Birleşik Krallık gibi ülkelerdeki beyaz yakalılar ile profesyonellerden oluşan sınıfların büyük bir kesimini bu korkuya sürüklemiş, artık ne işlerinin ne de geleceklerinin güvence altında olduğunu onlara da hissettirmişti. Bilişim kapitalizmi gereğince dünya genelinde yapılan iş bölümünde düşük mevki sahibi olan bu insanlar yeterince güvence altında değil. Tek bir konuda özelleşmiş yeni kurulan hizmet şirketleri ile mali şirketlerde çalışan yüksek gelirli profesyoneller ve idari çalışanlar, daha önce büyük ticari bankalar ile sigorta kurumlarında çalışan benzerlerine kıyasla, işverenleri üstünde daha az hak sahibiler; bu yüzden, işten çıkarılma ihtimali karşısında daha savunmasızlar. Çoğunlukla istihdam ilişkilerinde "esneklik" olarak anılan şey, aslında beyaz yakalılar ile profesyonellerin de işlerinin geçici bir statü kazandığını söylemenin örtük bir yoludur. Kuzey Amerikalı birçok büyük şirket, 1945 sonrası şirketlerin tipik özelliklerini 1980'lere dek muhafaza etti: belirli bir bölgede konumlanmışlardı ve farklı kademelerden yöneticilere iş

sağlıyorlardı. Ama şimdi: yerel halkın bir üyesi gibi hareket eden, toplu işten çıkarma planları yapsa da halkın tepkisinden çekinip Avrupa ya da Japonya'daki benzerlerinde hâlâ adet olduğu üzere bundan vazgeçen, baskın bir yerel kimliğe sahip çok az ABD'li şirket kaldı.[46] Bu şirketler, bulundukları yerle toplu isten çıkarma planlarından vazgeçebilecek kadar güçlü bağlar kurmazlar. Bu yüzden, 1990'lar boyunca ABD ekonomisinin hızla büyümesiyle birlikte, birçok ünlü şirket kibarca "şirketin yeniden yapılandırılması" dedikleri bir süreç içerisinde beyaz yakalı işçileri çıkarttıklarını ilan etmişti. Piyasa, işinden atılmış pek de genç olmayan çok sayıdaki orta seviyeden yöneticiyle dolmuştu; bu insanların başka bir yerde benzer bir işte istihdam edilmesi zordu. Bu yüzden içine düştükleri sıkıntının bazen trajik boyutlara varmasına şaşmamak gerek. Amerikan tarihindeki en geniş çaplı toplu katliamların onda sekizi 1980'den sonra gerçekleşti; failler ise genellikle işlerini kaybetmeleri ya da boşanmalarıyla sonucu bunalıma giren, uzun bir süre yalnızlık, moral bozukluğu ve öfkenin pençesinde kıvrandıktan sonra çılgına dönen otuzlu kırklı yaşlardaki beyaz erkeklerdi.[47]

Geçici iş sözleşmesinin kurumsallaşmasıyla birlikte standart dışı geçici işlerin artması, ağır sonuçlar doğuran tarihsel bir dönüşümdür, çünkü kanuni düzenlemelerin ortadan kaldırılması toplumsal güveni zedeler. Güven duygusunun değişmez bir kural olarak öncelikle kişiler arası ilişkilerde var olduğunu, kanun sisteminin ise kişiler üstü bir mekanizma olduğunu düşünürsek, güven ile kanun sisteminin büyük ölçüde birbirinden bağımsız işlediği doğrudur. Bununla birlikte, bahsettiğimiz güven kavramı genel olarak öteki insanların eylemlerine duyulan güven anlamında hukukun temelinde bulunur; şu anda yürürlükte olan kanuni düzenlemelerin gelecekte ortaya çıkması muhtemel tehlikelere karşı en azından resmi olarak getirdiği kısıtlamalar sayesinde farklı güven biçimleri vücut bulur. Kanuni düzenlemeler, kişilerin kendilerini de etkileyebileceğini düşündükleri muhtemel durumlar karşısında kimi beklentilere kapılmaları söz konusu olduğunda, bu beklentilere kurumsal onay sağlayarak insanlara belli bir ölçüde güvence sağlar; bu yüzden kanuni düzenlemeler uzun vadeli herhangi bir stratejik karar ile değerlendirme için vazgeçilmez bir temeldir. Kanuni dü-

zenlemelerin varlığı, güven duygusunun kişiler üstüne inşa edilmesi durumunda oluşacak riski zayıflatır, çünkü bu şekildeki güven eylemlerini kanuni zorunluluklar çerçevesine oturtur.[48]

Güven aşınımı zamanın tecrübe edilme biçimini temelden etkiler. Güven duygusunun zaman isteyen bir şey olduğu, bu duygunun geçmiş ve gelecekle olan ilişkisine bakıldığında anlaşılır. Güven duymak belli bir geçmiş gerektirir, çünkü hiçbir önbilgimiz olmaksızın güven duygusu geliştirebilmemiz neredeyse imkânsızdır. Bir başkasına güven duyabilmek, güven duyulan kişi hakkında yarım yamalak ve asılsız bir şekilde de olsa bir dereceye kadar bilgi sahibi olmayı, o kişinin en azından kimi genel özelliklerine aşina olmayı gerektirir. Güven duygusu yalnızca tanıdık bir dünyada mümkündür; çünkü bu duygu sağlam bir temel gerektirir, o temel de tarihtir. Kişiler, geçmişte güvenilir bulduklarını insanların veya koşulların güvenilir olmaya, güvenilmez bulduklarının ise güvenilmez olmaya devam edeceğini; tanıdık gelen şeylerin hep öyle kalacağını; alışıldık bir durum içerisinde herhangi bir anormalliğin sinyallerini alsalar dahi bunun genele yayılmayan istisnai bir şey olduğunu, geçmişte güven sağlamış bir şeyin zamanın testinden bir kez daha başarıyla geçebileceğini; kısacası, bildik olanın gelecekte de öyle kalacağını varsaymaya meyillidirler. Güvenin zaman isteyen bir şey olduğu, benzer şekilde gelecekle olan ilişkisine bakılarak da anlaşılabilir, çünkü tanışılan biriyle muhtemelen tekrar karşılaşılacağı varsayılır. Aşinalık güven için olduğu kadar güvensizlik için de bir önkoşuldur. Kurulması muhtemel ilişkiler açısından bakıldığında, aşina olma durumu, gelecekte tekrar karşılaşılabilecek kişilerle kurulabilecek her çeşit bağ için şarttır; hatta çevreye geliştirilen aşinalık, en genel anlamıyla ontolojik olarak esas konumumuz diyebileceğimiz geleceğe karşı takınacağımız tavır için bir temel oluşturur. Güven duygusuyla hareket eden kişi dolaylı olarak geleceğin farazi karmaşıklığını indirger, çünkü kişilere veya koşullara güvenerek, gelecekte ortaya çıkması muhtemel yalnızca sınırlı sayıda durum varmış gibi kendini eylemlerin oluş şekline odaklar. Güven, tarihsel devamlılık konusundaki beklentilerin, yani gündelik yaşamın yönlendirilebilmesi için ilkeler belirleyen beklentilerin esas bileşenidir.

Geçici işçiliğin kurumsallaşması ve geçici iş sözleşmesinin gittikçe yaygınlaşmasıyla birlikte, emek piyasası ezici çoğunluğunu erkeklerin oluşturduğu, saat başına ücret ya da maaş ile karşılığının ödendiği ve neredeyse kesintisiz devam eden geleneksel çalışma yaşamını mazide bırakalı epey zaman oluyor. İmalata dayalı sendikaların zayıflaması, erkek işçilerin büyük ölçüde işinden edilmesi, yarı zamanlı çalışmanın artması ve başını kadınların çektiği hanelerin sayısındaki artış... Bu koşulların tümü birleşerek, sanayi kapitalizminin kanuni düzenlemeleri çerçevesinde gelişmiş işveren-işçi ilişkisine içkin bir bileşen olan aile ücreti kurumunu sarstı. Sanayi kapitalizmdeki çalışma ilişkilerinin oluşturduğu kanuni çerçeveye kilitlenmiş ve daha önceleri standart bireysel biyografi denen şey – insan ırkının yarısının susturulmuş biyografileriyle birlikte – eskide kaldı. Bu türden standart biyografilerin yakın gelecekte yeniden ortaya çıkabileceğini düşünsek bile yalnızca kazançlı bir işte istihdam edilmiş küçük bir grup böylesine biyografilere sahip olabilecektir.[49] Daha önceki standart işveren-işçi ilişkisiyle örtülü standart biyografilerin ortadan kalkmasıyla birlikte, kurumların yapılandırıp kişilerin tecrübe ettiği zaman algısı kökten değişti; bununla birlikte, bireylerin yaşam güzergâhlarının oluştuğu bağlamın bütünü düşünüldüğünde kültüre özgü hatırlama ve unutma eylemleri de değişti.

Standart bireysel biyografilerin ortadan kalkmasıyla, Tarih üstanlatısı da ortadan kalkmadıysa bile çatlak vermeye başlamıştır ki bu pek şaşırtıcı değil. Kişilerin bireysel anlatılarının nasıl tecrübe ve tasavvur edildiği, tarihsel olayların gerçekleştiği esnada tecrübe ve tasavvur ediliş şeklini etkiler. Hem bireysel anlatılar, hem de Tarih üstanlatısı güven üzerine ya da güven duygusunun yokluğu üzerine kuruludur. Görkemli bir üstanlatı olarak Tarih'e duyulan bu inanç, 1970'lerden 1980'lere geçişte aşınmaya başladı; bu durum tarihsel olarak tesadüf değildi. Çünkü tarihsel ilerleme üstanlatısı akla yatkınlığını koruyabilmek için sabit bireysel kariyer yapılarının varlığı ile bu kariyer yapılarının temelinde bulunarak onca bireyin yaşamında devamlılık temin eden zaman algısına kısmen de olsa bağlıdır. Savaş sonrasında yaşanan ekonomik canlılık sırasında, yani 1945'ten sonra başlayan ekonomik iyileşmeden 1970'lerin ortasındaki ekonomik krize kadarki dönemde ekonomik, teknik ve bireysel ilerlemeye ayrı

ayrı duyulan inanç yapısal olarak birbiriyle bağlantılı olup birbirini güçlendirdi. Ekonomik verimlilik ile teknolojik yeniliklerdeki büyük artış, daha önce herkesin ulaşamadığı, sağlam temelini sanayiye dayalı kariyer yapısından alan yaşam standartlarının o dönemlerde genele yayılarak demokratikleşmesine yol açtı. Herhangi bir Tarih üstanlatısının arka planındaki inançları mümkün kılıp devam ettiren de kısmen buydu, çünkü Kriz'i şahsen tecrübe etmiş kişiler Kriz'in yol açtığı travmayı unutamasa da, bu travmayı şahsen tecrübe etmemiş birçok kişi, Kriz'i tarihsel cehaletin alanına sevk edebildi.

Görünüşe göre, Tarih *üstanlatısının* güvenirliliği konusundaki şüphelerin yüzsüzce ortaya atılıp bazı çevrelerce yüceltilebilmesi için sanayi kapitalizminden bilişim kapitalizmine geçiş esnasında ortaya çıkan yan ürünlere gereksinim vardı. Jean-Fançois Lyotard, *Postmodern Durum*'da insanlığın nasıl kurtulacağını, özgürlüğün nasıl güvence altına alınacağını anlatan ve iki asırdır bilgiyi meşru kılmış Aydınlanma söyleminin temelinde bulunan o birleştirici büyük anlatıya duyulan inancın çöküşüne postmodern durum der. Jürgen Habermas, postmodernite sözcüğünün Aydınlanma'dan beri süregelen modern aklın reddi anlamına geldiğini göz önünde bulundurarak Lyotard'ın çözümlemesini destekler, fakat postmodenizmin çok ağır sonuçları olabileceği uyarısında bulunduğu anda Lyotard'dan ayrılır; çünkü Habermas'a göre postmodernizm politik ve toplumsal yenimuhafazakârlıkla aynı şeydir. Gelecek inancından yoksun postmodernizm, geçmişi gelişigüzel bir şekilde işletilebilecek bağlamsız formların oluşturduğu bir birikime indirgediğinden, geçmişin de tarihselliğini kaybetmesine neden olur. Bu yüzden Habermas'ın Lyotard'a cevabı, tartışmanın yalnızca söylem meselesini içermediğini vurgulamış olur: bu tartışmaya yalnızca söylemler hakkında metin yazanların kariyerleri değil, sayısız bireyin yaşam öyküsü de dâhildir.[50] Bilişim kapitalizmi çerçevesinde dünya çapında yapılmış iş bölümüne müdahil olan hegemonik grup ile alt grup arasında artan yapısal eşitsizlik, hem sabit kariyer yapılarını, hem de tarihsel üstanlatıları aşındırdı. Her iki durumda da asıl aşınan şey, tarihsel devamlılık ile kültürel güven tecrübesinin ya da bu tecrübelerin yokluğunun temelinde bulunan zamansallık algısıydı. Tekrar etmek gerekirse, tarih kıs-

altılmış olarak algılanmaya, kültürel bellek ise silikleşmeye başladı. Büyük ve ironik bir geri dönüş yaşıyoruz: insanların artan ömrü, kariyerlerinin kısalan ömrü yüzünden mahvoluyor. İnsanlar hatırlarında kalan şeyleri, kariyer yapılarında uygulamaya sokamadıkları için, hatırda kalan o şeylerin artık hiçbir hükmü kalmıyor.

4.

Tüketimin zamansallığının daha geniş bir zamansallığa dâhil olduğu açıktır; kültürümüzde zamansallık yapılarını deneyimleme şeklimizde merkezi bir rol oynayan bu daha geniş zamansallık biçimi, medyanın zamansallığıdır. Sözel, görsel ve akustik dökümtülerin uçsuz bucaksız dalgalarına göğüs geriyor, zaman ölçeğimizi kısaltıp kültürel unutkanlığı dayatan bir gürültünün her yere nüfuz edip büyümesiyle karşı karşıya kalıyorsak, bunun ağırlıklı nedeni tüketim zamanı ile medya zamanının üst üste binmesidir. Bu bağlamda, üç farklı medya biçiminden bahsetmemiz gerek: gazete, televizyon ve bilişim teknolojisi. Tarihsel olarak bu üç farklı iletişim tarzı birbiriyle rekabet halinde oldu; eski anlatı biçimlerinin yerini enformasyonun, enformasyon biçimlerinin yerini ise sansasyonun alması, bu yaratıcı rekabetin bir yansımasıdır. Görünüşe baktığımızda bu durum seçeneklerimizi genişletiyor, fakat aynı zamanda yaşam deneyimimizin de körelmesine neden oluyor.[51] İnsanların şimdilerde paradoksal bir biçimde bellek konusuyla bu kadar meşgul olmasının kısmi nedeni, yeni bir düşünce tarzı kazanıp onu enformasyon yükü artan bir dünyanın karşısına koyarak planlı bir şekilde yürüttükleri bir kültürel ihraç uğraşı, iletişim yükünün süreçlerini *yavaşlatma* çabasıdır.

Farklı medya biçimlerinin birbirinin yerini nasıl aldığını anlatan bir hikâyeyi gazete ile başlatmak, bir anlamda hikâyenin başını anlatmamak olur; çünkü gazete matbu kitabın zaten barındırdığı bir imkânı kullanır. Henri Pieron, 1910 tarihli eseri *Évolution de la mémoire*'da, [Belleğin Evrimi] matbaadan "belleğin iz ile işaretlerini çoğaltarak, modern toplumlarda belleğin gelişmesini müthiş bir şekilde hızlandırmış" bir makine olarak söz eder:[52] olayların matbu bir bellekte depolanması, katlanarak artan miktarlarda matbu söz üretilmesini temelde mümkün kıldı. Matbu bir metni okuyanlar sayıca ne kadar

çok, birbirlerinden ne kadar uzakta olursa olsun, benzer bir nesneyi paylaşırlar. Matbaacılığın mümkün kıldığı bu sessiz iletişim sistemi sayesinde kitap, aynı anda meydana gelen bir dizi görünmez etkileşimi mümkün kılarak tarihi açıdan yepyeni bir anlayışın ortaya çıkmasında gazeteye ilham kaynağı oldu.[53] Gazeteler on dokuzuncu yüzyılın sonu itibariyle Avrupa'da epey yayılmıştı; fakat bu bilgiden, yüksek tirajlı gazetelerden alışkın olduğumuz aralarında belirli bir mesafe bulunan bireylerin hızla gerçekleştirdiği modern anlamdaki sosyal eylemliliğin on dokuzuncu yüzyılda da gerçekleştiğini çıkarmak yanıltıcı olur. On dokuzuncu yüzyılın ortalarından önce, gazeteler hâlâ kitleler tarafından okunamayacak kadar pahalıydı; görece az bulunduğundan kafelerde okunur ve yalnızca abonelik üzerinden elde edilebilirdi. 1824 yılında Fransa'da en çok dağıtılan on iki gazetenin toplamda 56.000 civarında abonesi vardı. Tam da bu noktada ciddi politik hesaplar meydana çıkmaya başladı: kral taraftarları kadar liberaller de alt sınıfları gazetelerden uzak tutmaktan yanaydı. Gerçi bunun gibi stratejik sorunlar o zamanın kısıtlı teknolojik imkânları sayesinde rahatlıkla çözülebiliyordu.[54] 1792 yılında Londra'da on üç adet günlük gazete vardı; 1779 yılında Paris'te ise otuz beş gazete çıkıyordu. Ne ki, 1789'da Bastille'nin düşüşü haberi Madrid'e on üç günde ulaşırken, 21 Ekim 1805 tarihinde Trafalgar'da kazanılan zafer Londra'ya 2 Kasım'da anca bildirilmişti. 1815 yılında bir Londra gazetesi 240 mil uzaklıktaki Waterloo'da kazanılan zaferi duyuran haberi dört gün sonra yayımladı, fakat Napolyon'un ölüm haberinin Londra'ya ulaşması aşağı yukarı iki ay aldı; bu süre, Nelson zaferinin Nil'e ulaşabilmesi için geçmesi gereken süreyle neredeyse aynıydı. Günümüzün dünyası ise Keynes'in yaşadığı dünyadan tamamen farklı; Keynes 1921'de, popüler gazetelerin, Lytord George ve Briand'ın Paris konuşmaları sırasında savaş tazminatına dair takındıkları farklı tutumlar üstündeki muazzam etkisinden bahsederken, benzeri görülmemiş bir şey olarak nitelediği şu duruma dikkat çeker: en güçlü, en zeki devlet adamları, kaçınılması imkânsız güçler tarafından gün be gün buluşmaya ve imkânsız bir durumun değişkenlerini detaylarıyla tartışmaya zorlanmıştır. "Kaçınılması imkânsız güçler" derken kastettiği, izlerkitle çevresinin doğası ve kısa bir süre önce 'kamuoyu'nu politik ya-

şamın hammaddesine dönüştürmüş bu yeni mekanik yöntemi kullanarak bu izlerkitlenin sevk ve idare edilebilmesiydi.

Bunu mümkün kılan şey, gazetelerin seri üretimi, yani tek bir nüshadan bir gecede milyonlarca basılabilmesiydi.[55] Bu, yirminci yüzyıla özgü bir olguydu. Britanya'da çıkan bir gazete ilk defa 1890'larda, bir Fransız gazetesi ise ilk defa 1900 civarında bir milyon nüsha satabilmişti. Bu satış oranlarına ulaşılmasının arkasında olmazsa olmaz iki gelişme söz konusuydu: biri organizasyon, öteki teknoloji. Organizasyon açısından bakarsak, haberlerin dağılım ölçeğini değiştiren şey, haber ajanslarının ortaya çıkmasıydı. 1835'te Havas'ın, 1849'da Wolff'un ve 1851'de Reuters'ın kurulmasından on yıl sonra, bu ajanslar kaynaklar ile pazarların sınırlandırılması ve haber mübadelesi konularında ilk anlaşmalarını yaptı. Bundan daha da önemlisi, baskı teknolojisindeki gelişmelerdi. On sekizinci yüzyılın matbaa makinesi, Gutenberg'in birkaç asır önce kullandığından çok da farklı değildi; tahta bir kollu presten (tahtanın yerini daha sonra metal aldı) meydana gelen makineye bir parça düz kâğıt, onun üstüne de düz bir plaka konulup, vidaların sıkılmasıyla gerekli basınç uygulanırdı. Silindirin icadı tamamıyla yeni bir baskı yöntemi getirdi: 1850'lerin ikili rotatif silindirinde, silindire dolanmış eğmeçli levha sayesinde kâğıdın iki yüzüne de aynı anda basım yapılabiliyordu. 1890'lar itibariyle sekizli rotatif pres, sekiz sayfalık bir nüshadan bir saatte 96.000 kopya çıkartabiliyordu; yetmiş yıl öncesinde ise bir saatte yalnızca 2.500 civarında kopya çıkartılabilirdi. Modern dizgicilik teknikleri de matbaacılığın hızını etkiledi: Mergenthaler tarafından geliştirilip piyasaya sürülen linotip, dizgicilik hızını beşe katladı. Burada dikkat çeken şey, gazeteciliğe has eşzamanlılık ilkesinin ilk kez ortaya çıkması ile bu ilkenin gazetelerin yüksek tiraj elde etmeye başlamasıyla birlikte tam manasıyla işler duruma gelmesi arasında geçen uzun zamandır.

Eşzamanlılık fikri, Benedict Anderson'ın da belirttiği gibi,[56] gazetelerin dolaşımı ile gazetecilik gelenekleri dâhilinde inşa edilmiştir. Büyük boy gazetelerin düzenleniş şekli sayesinde okur daha ilk sayfada beş altı değişik haberle karşı karşıya kalır. Rusya'daki toplumsal kargaşayla ilgili bir yazı, Kosova'daki savaş, East Timor'daki katliam, Clinton'ın yaptığı duygusal bir konuşma, bir cinayet ve bir futbol

maçı... Bu olayların çoğu birbirinden bağımsız bir şekilde meydana gelir, olayın aktörleri diğerlerine neler olduğunun pek farkında değildir. Tarihsel avangart sanatçıları öngörülerini kullanarak ilk çıktığı zamandan beri her yerde uygulanan sanatsal bir pratik olan montajı ortaya atmış, çağdaş metropoller deneyimlerimizi iş hayatı ile boş zaman arasında parçalayarak yapısal bir karmaşa yaşamamıza neden olmuştu; bundan kısa bir süre sonra da gazeteler okurlarına metinde doğrudan belirtilmeyen kimi öğelerin eklenmesiyle ancak anlaşılabilen, detaylandırılmış ama bağlamından koparılmış yazıları nasıl iyice kavrayıp irdeleyebileceklerini öğretmeye başlamıştı. Gazeteyi oluşturan yazıların arasındaki muhayyel bağlantıların kurulmasını sağlayan şey, takvimlerin örtüşmesi, yani gazetenin başına düşülmüş tarihtir; buradaki altmetin, gazetede yan yana getirilmiş bütün öğelerin, içinde "dünya"nın da döndüğü, ölçülebilir derecede türdeş bir zaman ağı dâhilinde kurgulandığıdır. Soğuk Savaş döneminde Amerikan haber spikerlerinin de hep yinelediği gibi: "zaman ilerliyor". Eşzamanlılık fikri de gazetelerin dolaşımıyla inşa edilmiştir; buna göre, bilgiler söz konusu bilgilerin basıldıktan bir gün sonra eskiyeceğini bilen insanlara eşzamanlı olarak aktarılmalıdır. Hegel, günlük gazete okuma eyleminin modern insanın sabah duası olduğu söylerken yeni bir ritüelin ortaya çıkmakta olduğunu öngörmüştü; yıl boyunca her gün yinelenen bu ritüelin katılımcıları, sergiledikleri bu tüketim davranışının binlerce, hatta milyonlarca insan tarafından da tekrarlandığını biliyordu. Hegel, gazetenin modern bir ritüel olarak işlev göreceğini öngörürken, Benjamin'e göre gazeteler, geleneksel biçimlerden farklı olarak, önceki tekrarları yansıttıkları için belleği güçlendirmek bir yana bellek kaybına neden olurlar: zira haber bildirme konusundaki gazetecilik ilkeleri – haberin tazeliği, kısalığı, kolay kavranabilirliği, farklı öğeler arasındaki bağlantısızlık – haberi yapılan olayı, okurların duygusal deneyimine derinlemesine etki edebileceği, böylece duygusal zamanlarına girebileceği alandan izole eder.[57]

Bu amnezi etkisinin gücü, televizyonun çoğalan imgelerine gündelik olarak maruz kalmamızla artar. Televizyon ev mobilyalarının şekilleri, davranış tarzları, konuşma konuları gibi nesne ile sembollerin hep kişinin kendisini işaret eden bir ortamda nüfuz eder. Televizyon

yalnızca bir cihaz değil; politikadan iş dünyasına, spordan sanata, iletişim ağına sokulan tüm süreçlerin var olduğu bir ortamdır. Gelişmiş toplumlarda elektronik tabanlı iletişim, iletişimin *kendisi* olduğundan televizyonda görünmeyen politikacıların halkın desteğini alma ihtimali yoktur. Televizyonun arka plandaki neredeyse daimi varlığını nicel olarak değerlendirebilmeyi amaçlayan birkaç girişim oldu.[58] 1980'lerin sonlarında yapılan bir hesaba göre, sıradan bir Amerikan ailesi televizyonunu günde ortalama yedi saat açık tutuyor, oturup gerçekten televizyon izleyen bir yetişkin ise bu iş için dört buçuk saat harcıyordu. 1992'de Japonya'da haftalık ortalama televizyon izlenme süresine ilişkin yapılan daha titiz bir ölçüme göre ise Japonlar günde sekiz saat on yedi dakika televizyon izliyordu. Maddi açıdan gelişmiş ülkelerin hepsi böylesine yüksek izleme oranlarına ulaşmıyordu; 1980'lerin Fransa'sına bakılırsa, yetişkinler günde yalnızca üç saat televizyon izliyordu, muhtelemen bu sırada akılları da başka şeylerdeydi. Bu ölçümlere azıcık da olsa şüpheci bir gözle baktığımızda, şehir toplumlarındaki medya tüketiminin, işte geçirilen zamandan sonra uyanık olarak geçirilen zamanı kapsayan en büyük ikinci kategori olduğunu farz etmek mantıksız olmayacaktır. Televizyonun yalnızca açık olması ya da oturulup dikkatlice izlenmesi, televizyonun ilettiği tüm mesajların ortak bir bilişsel örüntü oluşturduğu gerçeğinden daha önemli değildir. İnteraktif eğitim programları video oyunları gibi göründüğüne, haber bültenleri televizyon şovları gibi kurgulandığına, mahkemedeki davalar ekrana pembe dizi kıvamında yansıtıldığına göre farklı iletişim tarzlarının birbirine kod aktardığı kesindir.[59]

Bir kültürün belleğinin bu kodlandırmadan etkilenmemesi söz konusu değildir. Max Weber'e göre, araçsal akıl dünyanın büyüsünün bozulmasına neden olmuştu; televizyon ortamı ise televizyonun maddi özelliklerini kaybetmesine neden oldu. Televizyon seyircisinin maddi bir objesi yoktur, izlediği şey maddi bir obje değildir; seyirci yalnızca ekranda akan imgeleri izler. Bu tarz bir iletişimin maddi varoluştan yoksun kısa süreli dünyasında somut şeyler buharlaşır. Kalıcılık kavramı hafifleşip uçar. Marifetli bir kameranın hızlıca açı değiştirmesi televizyon seyircisinin, tabloların ayrıntılı ve özenli bir incelemeye fırsat veren hareketsiz açısının aksine, bungee-jumping yaparken tec-

rübe edilebilecek göz kamaştırıcı ve hareketli görüntüye benzer bir optik hıza alışkın hale geldiğini gösterir. Televizyon seyircisi, ayrı ayrı zaman ve mekânları sanal bir eşzamanlılıkta yan yana getiren "kanallara göz atma" rutini sayesinde, televizyon ekranındaki açı değişimlerinin hızını kolayca arttırabilir; bu sanal eşzamanlılıktaki tarih algısı, aynı olaylardan meydana gelen uçsuz bucaksız bir birikimin sürekli olarak dikkatimizi dağıtmasıdır. Simmel'in 1990 tarihli "The Metropolis and Mental Life" [Metropol ve Zihinsel Hayat] adlı muhteşem yazısında, gelişigüzel bir biçimde sinirsel uyarılara maruz kalmak, modern şehir insanının ayırt edici bir özelliği olarak tanımlanmıştı, fakat artık bu maruziyet şehir sakinlerini yatıştırmaya başladı. Kültürel olarak kurumsallaştırılan unutkanlık mutlak surette zorunlu kılınıyor, çünkü televizyon seyircisi için geçmiş, yakın geçmiş de dâhil olmak üzere gözden kaybolup giden bir imgeler topluluğudur; bu imgelerin aktarımı da kişisel deneyimlerle ortak bellek arasındaki bağları güçlendirmek şöyle dursun, daha da zayıflatır. Bunun kısmi sebebi imgelerin kümelenişidir: tarih tıpkı anlatılar gibi, öncelikle görsel malzemelerin mevcut olup olmadığına göre düzenlenip, daha sonra bir araya getirileceği ya da ayrı tutulacağı karelerin seçilebilme ihtimaline teslim edilir; böylece reklamcılıkta olduğu gibi haberlerde de bir bütün olarak süreksiz ve kesintili bir zamansallık etkisi yaratılır. Söz konusu imge aktarımının kişisel deneyim ile ortak bellek arasındaki bağları zayıflatmasının diğer bir sebebi de imgelerin fazlalığıdır. Aşırı bilgi yüklenmek unutkanlığın en iyi yollarından biridir; haber medyasının işlevi ise üretmek ya da tüketmek değil, daha ziyade yakın tarih deneyiminden kurtulmak, onu mümkün olduğunca hızlı bir şekilde unutkanlık alanına göndermektir.

Televizyon seyircisi zamanı kısaltılmış olarak algılıyor, çünkü daha önce bilginin iletilebilmesi için kat edilmesi zorunlu uzamsal mesafeye bağlı olan zaman ilkesi hükmünü kaybediyor. Artık haberler tanık olunmuş olaylar biçiminde değil, eşzamanlı olarak tanık olunan olaylar biçiminde naklediliyor. Olaylara temsili görseller yoluyla tanıklık etmemiz, aşağı yukarı havacılığın erken tarihiyle eşzamanlı bir şekilde gelişmiştir. 1910'un Aralık ayında korkunç bir uçak kazası meydana gelmiş, Laffont ve Mariano Pola isimli pilotlar ölmüştü. Bu

sırada "Gaumont şirketi pilotların kazasını saniye saniye filme almayı başarmıştı; kazadan birkaç saat sonra Paris bulvarlarında konumlanmış Gaumont tiyatrosunda korkunç olayı yeniden yaşatan elli dakikalık filmi gösterildi".[60] Artık temsillerden oluşan bir hiperuzay mevcut; bu hiperuzayda zaten herkes, teknik olarak, kendi yaşamının anında üretilen kopyasına sahip. Dünya çapında meydana gelmiş bir dizi tarihsel olay, sanal tanıklık eylemini doğallaştırdı. Ticari bir Fransız uydusu Çernobil nükleer santralindeki felaketi anında fotoğraflayıp, görüntüleri Sovyetler Birliği de dâhil olmak üzere tüm dünyaya yaymıştı.[61] Çin hükümetinin 1989'da Tiananmen Meydanı'nda toplanmış öğrencileri katlettiği, dünyadaki diğer ülkelerin de bu olay karşısında dehşete düştüğü, Çin'e televizyon, faks ve radyo aracılığıyla derhal iletilmişti.[62] Doğu Avrupa'daki Komünist rejimlerin 1989'un sonlarına doğru peş peşe çökmesiyle, devrilmiş hükümetlerin fotoğrafları çevre ülkelerde de benzer olaylara yol açtı. Sovyetler Birliği'nin 1991 Ağustos'undaki çöküşü, gerçek zamanlı olarak dakika dakika izlenebiliyor, Rusça politik tartışmalar simultane çeviri sayesinde takip edilebiliyordu.[63]

Bilginin unutkanlık alanına gönderilmesi faaliyetinin en ileri düzeyde yürütüldüğü yerler, bilginin en etkin şekilde depolandığı cihazlardır: yani mikroelektronik, programlama, telekomünikasyon/radyo televizyon yayıncılığı ve optoelektronik etrafında birleşen bilgi işlem ve iletişim teknolojileridir. Tüm bu teknolojiler, 1980'lerden beri, şu anda bilişim kapitalizmi dünyasını şekillendiren dönüşümün belirleyici süreçlerini de beraberinde getiriyor. Bilişim kapitalizminin zaman birimi nanosaniye oldu. Tracy Kidder, bu yeni zaman yapısına alışmış bir mühendisin sözlerini alıntılar: "Tuhaf bir durum, çok rahat bir şekilde nanosaniyelerden bahsedebiliyorum. Şu analizörün başına oturup, *koca* nanosaniyelere bakıyorum. Yani gözünüzün önünden geçip gidiyorlar. 'Tanrım,' diyorum, 'bu sinyalin şuradan şuraya gitmesi on iki nanosaniye sürdü.' Bilgisayar kurarken, bunlar benim için gerçekten çok büyük şeyler. Ama parmağımızı şıklatmak ne kadar sürer ki, biraz düşündüğümde, nanosaniye gerçekten ne ifade ediyor, kavrayamıyorum."[64] Parmağımızı şıklatmak yaklaşık olarak yarım saniye sürer: insan zamanıyla düşünüldüğünde bu süre zar zor algılanır; bil-

gisayar zamanıyla düşündüğümüzde, yarım saniye 500 milyon nanosaniye eder. Bu gerçeğe işaret ederek eşzamanlılığın bir kurmaca olduğunu ortaya koymuş oluyoruz; çünkü hızlı algılama bile zaman alır. Fakat bu "zaman alan" şeyler, iş dünyasının liderleri için artık o kadar hızlı kotarılıyor ki... Teleks, faks, elektronik posta ve bilgisayarlı muhasebe cihazları gibi araçlar bilginin New York, Tokyo ve Londra gibi fiziksel olarak birbirinden uzak şehirler arasında dolaşabildiği küresel bir uzam yarattı; böylece, meydana gelen değişimler ile yapılan uyarlamalar zamansal ve uzamsal olarak yalıtılmış belirli bir yerel çevrede kalmıyor, tüm bir iletişim ağında dolaşıyor. Ortalama tüketiciler ise bilgi, ürün ve hizmetlere bilgisayarlarıyla anında erişebiliyor; elektronik ev eşyalarının yedek parçalarını sipariş edip acilen göndermek istediği postanın ne zaman kapısından alınacağını belirleyebiliyor, kredi kartının bakiyesini kontrol edip uçak bileti arayabiliyor ya da bibliyografik bilgi elde edebiliyor. Eşzamanlılık bir kurmaca olsa da bol miktarda bilginin sanal âlemde gecikmeksizin aktarılması artık alelade bir durum.

Bilişim teknolojisinin daha dolaylı ama daha önemsiz olmayan bir başka belirgin etkisi, kültürel belleğin değişmesidir. Bilgisayarın icadından çok önceleri, insanın duyu merkezinin aşırı bilgiyle yüklendiği ve bunun unutkanlıkla ilgili sorunlara yol açabileceği öngörüsü rahatsızlık yaratmıştı. *Évolution de la mémoire* [Belleğin Evrimi] eseriyle deneysel psikolojide uluslararası bir üne kavuşmuş Henri Pieron, makine çağının sonuçlarından birinin bilgi fazlalılığı travması olacağı konusunda uyarıda bulunmuştu: "Kişi kendini kaybetmeyi göze alıp neredeyse meşhur İskenderiye kütüphanesindeki yangının sebep olduğu o eski yıkıcı bellek kaybını arzulamaya başlar".[65] Pieron'un neredeyse kabul görmüş bir dilek olarak andığı durum, uzun süre önce oldu bitti. Bilgisayar işlemlerinin rutinleşmesi bellek kaybını zorunlu kılar. Şimdilerde Japonya'da, bir önceki neslin de bilgisayarla büyümüş olmasına rağmen sahip olamadığı, daha önceleri bilinmeyen bilişsel yetiler geliştirmiş gençlerden oluşan bir nesil yetişiyor; bu nesil bilgisayar ekranında aynı anda birkaç program izleyip, programların anlatı yapısını kavrayabiliyor.[66] Sherry Turkle, teknolojiyle etkileşim içine girerek etrafındaki toplumsal olaylardan büyük ölçüde soyutlanmış, kendilerine özgü zamansal bir dünya

yaratan genç bilgisayar delilerinin ruhsal durumunu eder.[67] Raymond Barglow ise Freud'un yazılarında anlattığı klasik rüyalar ile 1990'ların ileri teknolojisiyle donatılmış San Francisco'da yaşayan hastalarının rüyalarını karşılaştırır: Raymond'un hastalarındaki farklılık dünyanın yapısına içkin, varoluşsal ve kaçınılmaz bir mutlak yalnızlık hissiyatı içinde olmalarıydı.[68] Bunlar uç noktadaki örnekler olsa da kültürel olarak semptomatikler. Bilgisayar kullanımı zamanı hızlandırarak bireyleri bir hiper-şimdiki-zamana, yani aşırı bir çabukluğun içine çeker; bu çabukluk, izleyicinin dikkatini hızla birbirini takip eden mikro ölçekli olaylara odaklayarak, çok kısa bir zaman öncesini bile "gerçek" olarak tahayyül edebilmeyi daha da zorlaştırır, çünkü şimdiki zaman, geçmişteki nedenlerden bağımsız, sınırları dar bir zaman aralığı olarak tecrübe edilmeye başlanır. Belki de "bağlantı" kelimesinin Körfez Savaşı zamanında kamusal söylemde bunca önem kazanmış olması bir tesadüf değildir: bu kelime hâlihazırda hissedilen bir eksikliğe işaret ediyor. Şimdiki zaman bireylerin dikkatini böylesine çalıp, kendini bütün toplumların geniş kesimlerine böylesine dayatınca, üstanlatıların inandırıcılığı üstüne düşünmek bir yana, uzun vadeli bir tarihsel bütünlüğü kavrayabilmek bile zor bir hal alır. Çünkü kültürel bellek silinir.

Unutkanlığın başlaması ile anı arzulamak birlikte yol alır. Belirli bir bilgiye yoğunlaşarak, öteki bilgilere tam olarak yoğunlaşma ya da az da olsa dikkatini verme olanağından mahrum kaldığını eşikaltı bir uyarı niteliğinde daima akıllarında bulunduran insanların hayatını sinsi bir sıkıntı işgal ediyor. O an başka yerlerde bulunabilecekleri, başka adamlar ya da kadınlarla birlikte olabilecekleri, başka toplantılara katılabilecekleri, başka sergileri görebilecekleri, başka kitaplar okuyor, başka amaçlar peşinde koşuyor olabilecekleri düşüncesi daima akıllarının bir köşesinde... İnsanlar artık sürekli olarak "başkası" hakkında konuşuyor ama görüş alanlarına giren bu başka şeylerin zaman harcamanın öteki yolları olduğundan pek söz edilmiyor. Zamanın yeterli olmadığı düşüncesi ise telaşa yol açar. İnsanlar hep bir şeyleri kaçırdıkları hissine kapılarak anı arzularlar. Fakat an bile, bir dizi farazi ana bölünüp kaybolur. İnsanlar zihinlerinde bu uyarıcı bombardımanını perdelemeyi ne kadar başarabilirse, uyarıcıların yol açtığı izlenimler de duygusal deneyimlerini o kadar az etkiler ve Benjamin'in de bir kere-

sinde ifade ettiği gibi, kişinin hayatındaki belirli bir zamanda kalakalır; böylece insanlar bir olayı bilinçlerinde belirli bir zaman noktasına atfederek, o olayı yalnızca yaşanmış bir ana dönüştürürler. Duygu yoksullaşması beraberinde aşırı derecede sinizm getirir. Debord'un "yayılmış gösteri" dediği şeye maruz kaldıklarından (Debord'a göre, gösteride üç gün boyunca bahsedilmeyen şey varlığını yitirir), insanlar tarihsel bilgiyi imha edilmiş, özellikle de yakın geçmişi harap olmuş bir halde bulurlar; yakın geçmişin yerinde hüküm süren şey daimi bir şimdiki zamandır. Zaman çizelgeleri çoğaldıkça duygusal zaman seyrelir. Şimdiki zaman tıka basa doluyken, geçmiş zaman boşaltılmıştır.

5.

Emek süreci, tüketim, kariyer yapıları ya da medya üretimi konularından herhangi birine değindiğimizde ele aldığımız şey muhakkak ki farklı unutkanlık *türleri*dir. Bununla birlikte, bu unutkanlık türleri bir bütün olarak ele alındığında emek sürecinin, tüketimin, kariyer yapılarının ve medya üretiminin zamansallıklarının hepsi, birbirlerinin etkisini güçlendirerek yükselen basamaklar oluşturur; bu basamakların bütünü ise modernitenin yapısı dâhilinde *sistematik bir unutkanlık* kurulabilmesinde etkilidir.

Aslında bu zamansallık yapılarının hiçbiri, gündelik yaşamımızdan aşina olduğumuz birtakım belirgin şeyleri daima göz önünde bulundurmadığımız sürece anlaşılır değildir. Şu ana kadar modernitenin nesneleriyle defalarca karşılaştık: bıçaklar, çatallar, bulaşık makineleri, otomobiller, reklamlar, alışveriş merkezleri, mikrodalga fırınlar, faks makineleri, popüler ve klasik müzik albümleri, yayıncıların kitap listeleri, gazeteler, televizyonlar, haber kameraları, bilgisayarlar... Modernitenin *bütün bir nesneler dünyası* daima dikkat alanımızın içindedir. Bu nesneler dünyasının bütünü, bize sıradan gelen yaşam alanlarının içinde konumlanmış vaziyettedir; modern olduğunu düşündüğümüz yerlerin de fark edilmemesi imkânsız belirleyici özellikleri olup, modernitenin toplumda kendi mekânlarını üretmeye başlama biçiminde kültüre özgü bir şeyler vardır. Bu yüzden, farklı zamansallıkların güçlü ve yaygın bir unutkanlığı harekete geçiren birbirine bağlı süreçlerinin meydana getirdiği ve henüz gözden geçirdiğimiz bu

kümelenmeye, en azından bir madde daha eklememiz gerekiyor: modern kent mekânının topografisi.

Modern topografi konusundaki gözlemlerden biri malumun ilanı niteliğinde: en azından bir anlamıyla yer kelimesi, hayatlarımızda gittikçe daha az belirleyici oluyor. Mesafenin tiranlığının altüst edilmesi, insanların tesadüf eseri konumlandıkları yerlerden kurtulabilmesinde etkili olmuştur. Çiftçilerin nesiller boyu tek bir yerde kök salmaları gibi tek bir yere bağlı değiliz artık. Ayrılık kaygıları yaşatma ihtimali olsa da şimdilerde bir yerden fiziksel olarak ayrılmak, bundan bir buçuk asır öncesinde olduğu gibi ufak çaplı bir ölüm sayılmaz. Doğmuş olduğumuz yerin tesadüfîliği girdiğimiz işi, edindiğimiz arkadaşları ve alışveriş yaptığımız mağazaları önceki gibi belirleyemiyor. Otomobiller, uçaklar, telefonlar, radyolar, uydular, kablolu televizyonlar ve bilgisayarlar... Bu araçların hepsi, nerede bulunursak bulunalım, orayı sanki işgal *ediverdiğimiz* bir yer gibi ya da her an başka bir yere gitmek isteyebilirmişiz gibi tecrübe etmemize neden olur. İçinde bulunulan yer artık kaderin dayattığı bir şeymiş gibi algılanmayıp daha ziyade köksüzlük anlamına geliyor: banliyölerdeki süpermarketlerin, hamburger dükkânlarının ve birbirini çaprazlamasına kesen otoyolların karmaşasından oluşan köksüzlük ya da yer algısının kaybı. Yaşam alanlarımız yerleşiklikten ziyade hareketliliğin izlerini taşır. Emek piyasasının ucuza çalışan işçilerine bazı hareketlilik türleri dayatılır; örneğin, bu insanların hayatlarını sürdürebilmesi için evden çıkmaları şarttır ve hareketleri bağımlı emek düzeni dâhilinde tanzim edilir. Böylece yeni demografik haritalar ortaya çıkar: egemen ulus devletlerin dengesiz bir şekilde asimile ettiği sınır bölgelerindeki etnik yapılar. Emek piyasasının yüksek ücretli işçileri arasında ise hareketlilik fiziksel zindelik kadar zihinsel zindelik anlamına da gelir; mesleki hareketlilik konusunda istekli olmak emek piyasasında kalabilmek için bile bir önkoşul sayılırken, ustaca yönetilen bir hareketlilik süreci başarılı bir kariyer yolunda ilerleyebilmenin de önkoşuludur.

Yerleşikliğin yerini yavaşça hareketliliğin alışına, modernitenin uzun tarihinde aşağı yukarı görünür olan, daha doğrusu göze batan ve bizim şu an normal karşıladığımız bir dizi şok eşlik etti. Robert Louis Stevenson, "A Plea for Gas Lamps" adlı makalesinde, gaz lambaları-

nın ortadan kalkmasıyla birlikte yavaşça çöken karanlığın o hız kesen etkisinin artık neredeyse yaşanması imkânsız bir tecrübe haline geldiğinden dem vurarak, önceleri sokak lambalarını yakıp söndürmekten sorumlu işçilerin sokakları dolaşarak lambaları teker teker yakarken tutturdukları ritim üstüne düşünür; bu ritmin önceleri alacakaranlığın yeknesak çöküşüyle nasıl bir tezat oluşturduğunu, daha sonraları ise gaz lambalarının bu ritmine alışmış insanlara şehirlerin aniden elektrik lambalarıyla aydınlatılmasıyla ortaya çıkan gösterinin ne kadar şiddetli bir şok yaşattığına, bu şokun nasıl da rahatsız edici bir deneyim olarak yaşandığını inceler.[69] Şehirlerin apar topar elektrikle aydınlatılması bir fotoğrafçının "şipşak" fotoğraf çekmesine benzetilebilirdi: parmağın tek bir dokunuşu, bir olayı sınırsız bir zaman dilimi boyunca sabitlemeye yeterdi. Sinemadaki hafif şoklar biçimsel bir ilkeyken, fotoğraf çekmenin temas gerektiren bir deneyim olması, gazetelerin reklam sayfalarının talep ettiği optik deneyimle birleştirildi. Trafikte ilerlemeye çalışmak da bireyleri bir dizi küçük şoka alıştırmıştır; sürücüler trafik lambalarını kaçırmamak için tüm yönlere bakmak zorundadır. Benjamin'in de kentteki yayalarından bahsederken ifade ettiği gibi, tehlikeli kavşaklarda sürücülerin "sinirsel sinyalleri, pilin içindeki enerji gibi birbiri ardından hızla akar". Sürücünün etrafını gözleme konusundaki bu ihtiyatı, daha önce duyulmamış türden bir gürültüye maruz kalınmasıyla yoğunlaştı. Gürültü kontrolü, sesi en başlarda bir şiddet türü olarak algılanan otomobillere ilişkin uygulandı. Fransız hükümetinin 31 Aralık 1911 tarihli kanun kararının yirmi beşinci maddesine göre korna kullanmak bir yükümlülüktür; fakat maddeye şu da eklenmiştir: "nüfusu yoğun olan bölgelerde kornadan çıkan sesin yüksekliği bölge sakinleri ile yoldan geçenleri rahatsız etmeyecek kadar olmalıdır. Çoklu ses çıkaran kornalar, sirenler ve düdükler kullanmak yasaktır."[70]

Gürültü kelimesi artık yalnızca seslerin yarattığı bir rahatsızlık durumunda değil, genellikle daha geniş anlamıyla, anlamlı iletilere yapılan herhangi bir müdahaleyi belirten teknik bir terim olarak kullanılıyor. Bu mantıkla ilerlendiğinde, gürültü kelimesi akustik bir olgunun yanında görsel bir olguya, hatta dokunma duyusuyla ilgili bir olguya bile gönderme yapabilir. Gürültü daima yıkım, kargaşa, çöp ve

kirlilikle ilişkilendirilmişti; modern bilişim teorisinde ise gürültü kelimesi alıcının iletiyi almasını engelleyebilecek bir sinyalden bahsetmek için kullanılır. Burada engel oluşturan sinyalin ilettiği ileti söz konusu alıcı için bir anlam taşıyor da olabilir. Özellikle akustik gürültüyle ilişkili olarak, çevrede haddinden fazla ses bulunmasının entelektüel yeterliği azalttığı, terlemeyi, kalp atışını ve hipertansiyonu arttırırken sindirimi yavaşlattığı bilinir.[71] Valéry uzun zaman önce, genel anlamdaki metropol gürültüsünün geri tepebildiğini de gözlemlemişti: büyük şehir merkezlerinin sakinleri, der Valéry, yabani durumuna, yani yalnızlığına geri döner. İhtiyaç gereği canlı tutulan başkalarına bağımlı olma duygusu, sorunsuz bir şekilde işleyen toplumsal mekanizma dolayısıyla gitgide körleşir. Bu mekanizmada meydana gelen gelişmeler de belirli davranış ve duygu biçimlerini saf dışı bırakır.[72]

Ancak, metropol sakinlerinin, Valéry'nin bahsettiği metropol gürültüsünün yarattığı o yeni duyusal alandan geri durma eğiliminin karşısında, anlık olayların yarattığı sarhoşluk vardı. Koca bir şehrin barındırdığı yeni mekânlardaki ilişkilerin sayısı ve çeşitliliği ile buradaki etkileşimin kısa ve yüzeysel olmasının adet olmaya başlaması, şehirde meydana gelen anlık olayların yeniden değerlendirilmesine, anın sınırsız bir cazibe kazanmasına yol açtı. Küçük bir kasaba yaşamına özgü acele etmeksizin yürütülen sosyal etkileşimlerle karşılaştırıldığında, kişilerle tek tek yapılan metropol toplantıların seyrekliği ile kısalığı, konuya olabildiğince çabuk girmeyi, kısacık bir sürede olabildiğince güçlü bir etki yaratabilmeyi zorunlu kıldı. 1900 Paris Fuarı'nda bu anlık olayların yarattığı sarhoşluk büyük bir ölçüde sergilendi. Aynı fuar alanında çok farklı yerlerin taklitleri bulunuyordu: Hindu tapınakları, pagodalar, Cezayir sokakları, Çin, Japon ve Senegal mahallelerinden oluşan acayip bir karışım. Fuarda sergilenen otuz üç ana parçadan yirmi biri devingen bir seyahat illüzyonu yaratıyordu.[73]

O halde, anlık olayların meydana getirdiği bu yeni deneyim sahasının, Valéry'nin de belirttiği gibi, belirli davranış ve duygu biçimlerini saf dışı bırakması şaşırtıcı değildir. Yavaşça ortadan kalkan bu davranış ve duygu biçimleri arasında öne çıkanlar, Proust'un iradi bellek dediği şeyin bazı yetileridir. Bilindiği gibi, *Kayıp Zamanın İzinde*'nin

açılış sayfalarında iradi bellek ile gayri iradi bellek arasında bir ayrım yapılır. İradi belleğin ayırt edici özelliği, aklın hizmetinde oluşudur. Proust'un anlatıcısı, çocukluğunun bir kısmını geçirdiği Combray kasabası hakkında yıllar boyu çok az şey hatırlayabildiğini, bir gün bir madlen kurabiyesinin onu nasıl geçmişe götürdüğünü anlatır; hâlbuki o zamana kadar, *bilinçli dikkatin* çağrısına boyun eğmiş bir belleğin telkinleriyle kısıtlanmıştır. Proust'un "mémoire volontaire" dediği, söz konusu bilinçli dikkatle harekete geçen belleğin özelliği, bize geçmiş hakkında verdiği bilginin o geçmişten hiçbir iz taşımamasıdır. Proust bu noktada ısrarcıdır. Der ki: "Kendi geçmişimiz söz konusu olduğunda da durum aynıdır. Boşu boşuna anımsamaya çalışırız onu; aklımızla girdiğimiz bu çaba faydasızdır." Proust, geçmişin – burada kendi duygu yüklü otobiyografik geçmişimizi kastediyor – iradi belleğin, yani "aklın ulaşamayacağı bir yer" olduğunu, "ancak bazı maddi nesnelerde (ya da böyle bir nesnenin bizde uyandırdığı hislerde) açıkça mevcut" bulunduğunu söyler.[74]

Ancak bilinçli dikkatimizin telkinlerine boyun eğen iradi bellek, otobiyografik geçmişimizin derinlerindeki duygusal katmanlara erişim sağlamakta yetersiz kaldığı için az mahsul veriyorsa, iradi belleğin bile Proust'un bazı çağdaşları tarafından sorunlu ve sınırlı bulunmaya başlanması tarihsel açıdan kesinlikle çok büyük bir önem taşır. On dokuzuncu yüzyılın sonlarına doğru ortaya atılan psikoloji teorilerinin de algı sorunu, süre sorunu ve zamansal algıların bellekte bıraktığı izler sorunuyla bu kadar yoğun bir şekilde meşgul olması tesadüf değildir.[75] McKeen Cattell, deneysel psikoloji alanında dikkatin doğası üzerine bir dizi başarılı çalışma yürütmüştü; Cattell'in Kolombiya Üniversitesi'ndeki öğrenciler üstünde yaptığı deneyler *dikkat aralığı* kavramının temel verilerini sağladı. Henüz 1910 yılında, özellikle reklamcılıktaki dikkat aralığı konusunda yüzlerce deneysel laboratuar çalışması tamamlanmıştı. 1890'lardan 1930'lara kadar deneysel psikolojinin ana konularından biri dikkatin doğasıydı: yani, uyarıcı ile dikkat arasındaki ilişki, yoğunlaşma, odaklanma ve dikkat dağınıklığı sorunları. Deneysel psikologların durmadan sordukları soru, kişinin aynı anda kaç uyarım kaynağına dikkatini verebileceğiydi. Deneysel psikolojinin söylemindeki

bu soruların önem kazanması, gittikçe daha çok duyusal veri yüklenen toplumsal bir alanın, yani metropol topografisinin ortaya çıkışıyla aynı zamana –1890'lar ile 1930'lar arasına– rastlar.

Şehir manzarası, tıpkı bir ekran gibi, imgelerle doludur; kulak misafiri oluverdiğimiz, göz ucuyla gördüğümüz şeylerin oluşturduğu izlenimler seline hiç bitmeyecek bir uçuştaymışız gibi sürekli olarak maruz kaldığımızdan, şehir mekânı fiziksel olarak parçalanmış bir şekilde algılanır. Bu da sağlam ya da kalıcı bir gerçekliğe olan inancımızı ayakta tutmamızı zorlaştırır. Katlanarak büyüyen bu görsel ve işitsel izlenim bombardımanının boyutlarını anlayabilmek istiyorsak, öncelikle Benjamin'in şehrin sokaklarında bulunan aşırı miktardaki sinirsel uyarıcıya yetmiş beş yıl önce verdiği tepkiyi hatırlayabiliriz; Benjamin, görece yeni bir şey olan sokaktaki bu uyarıcıları, zihin onları birçok şok deneyimini kaydettiği şekilde kaydedebilsin diye seyircinin duyu merkezine fırlatılan görsel roketler olarak algılamıştı. 1930'larda konu üstüne düşünenlerin verdiği bu tepki ile bizim, Benjamin'in zamanında, hatta daha sonraları çekilmiş eski filmleri izlerken yaşadığımız deneyimi yan yana koyalım; bu filmlerin sokakta çekilmiş sahneleri bize genellikle yabancı, eksik, fazlalıklardan arınmış gelir, çünkü şimdilerde sokakta bulunmalarını kanıksadığımız çeşitli işaretler, çok sayıda trafik lambası, döner kavşaklar, şeritler ile park alanlarını düzenleyen yol işaretleri bu sahnelerde yoktur. Şehirdeki imgelerin böylesine katlanarak artmasının, bu her zamankinden daha uç noktadaki görsellik çılgınlığının[76] sonucunda, tarihsel bilgi yok olmasa bile en azından yakın geçmiş aşınarak tükenir.

Bu yüzden, unutkanlığı sistematik, çağdaş, kültürel bir olgu olarak incelemek bizi en nihayetinde kaçınılmaz surette *mekân* meselesine, hatta daha da özele inersek, mekân belleği meselesine götürür. Fakat mekân belleği meselesini daha detaylı inceleyebilmek için geriye doğru yaklaşık iki bin yıl kadarlık kocaman bir adım atmamız gerek.

4
Unutkanlığın Topografileri

Bir kültürün mekânsal çerçevesi, bizim o kültür dâhilinde mekân oluşturma biçimlerimiz, kültürel belleğin konumlanışı açısından merkezi bir rol oynayarak bir *hatırlama topografisi* kuruyorsa, o zaman bir soru daha sormamız, aslında daha önceden sorduğumuz bir soruya geri dönmemiz gerekir: kültürel belleğin aktarılışında *çağdaş kültürün* üretilmiş mekânlarının etkisi nedir?

Ben cevap olarak, bu mekânların moderniteye has bir *kültürel amnezi* yarattığını öne süreceğim; bulgusal açıdan uygun olabilmesi için de çağdaş insan yerleşiminin birbirine kati surette bağlı üç özelliğini ayrı ayrı incelemek istiyorum. Böyle bir inceleme, bahsettiğim kültürel unutkanlık durumunun nasıl ortaya çıktığını anlamamıza yardımcı olacaktır. İnceleyeceğim ilk özellik, insan yerleşiminin çapı; ikincisi hızın üretilişi. Üçüncüsü ise kurulu bir çevrenin belirli aralıklarla kasti olarak yıkılması. Bu olgular, günümüzde kapitalist üretim sürecinde ulaştığımız safhayı da içerecek bir şekilde sırasıyla açıklanacaktır.

1.

"Bellek sanatı", Cicero'dan Leibniz'e kadar yaklaşık on beş yüz yıl devam ettirilen, Avrupa'ya özgü bir retorik geleneğiydi. Fikirler bağlamsız değildir; mekân belleği üstüne geliştirilmiş bu düşünme geleneğini kavramak, bu "mekânsal yöntem"i uygulayıcılarının şekillendirdiği biçimde anlamak için söz konusu retorik adetlerinin içinde gelişip konumlandığı karakteristik yaşam alanları ile bu alanların boyutlarını aklımızda bulundurmamız gerekir. Bu retorik adetler entelektüel bir elit kesimin uygulaması olduğuna göre, bahsedilen yaşam alanı şehir dünyasıdır; fakat bu şehirlerin içinde gezinebilme şansımız olsaydı, coğrafi alanlardaki insan yoğunluğunun modern standartlara göre epey bir az oluşu gözümüze çarpacak ilk şey olurdu. Bu kentsel

yapılar iyi donanımlı hisar duvarlarının arkasında vücut bulmuş; şehirlerin arazi planları ise şehir ile kır, merkez ile çevre arasındaki karşıtlık sayesinde şekil alıp anlam kazanmıştı. Orta Çağ'da kasabaları köylerden, malikânelerden ve Avrupa arazisinin çoğunu kaplayan feodal yerleşimlerden ayıran şey, kasaba ile şehirlerin dış dünyayla iletişimlerini genişletip yoğunlaştırabilmek için kırsal bölgelerden kopmalarıydı. Bu kentsel yapılar etrafı duvarlarla çevrili kavşaklardı.[1]

O zaman, farkına varmamız gereken ilk şey, Avrupa'daki erken dönem modern yerleşimlerin küçük çaplı oluşlarıdır. 1400'de en tipik Avrupa kasabası yerel pazar merkezleriydi. 2000 kişinin bile ikamet etmediği, birçoğu tarım yapan köylerden pek farklı olmayan bu küçük yerler, kentsel yerleşimlerin ezici çoğunluğunu oluştururken, Avrupa'daki kent nüfusunun yarısından fazlasını barındırıyordu.[2] 1400'de yalnızca dört Avrupa şehrinin (Paris, Milano, Brugge ve Venedik) 100.000'den fazla nüfusu varken, Avrupa'nın en büyük onuncu şehri olan Gent'tin nüfusu 70.000'di.[3] 1500'de Londra'nın nüfusu 50.000'di; Londra'dan sonra Avrupa'nın en büyük şehri iki asır sonra bile 20.000'lik bir nüfusa sahipti. Orta Çağ'da komünler genellikle bölgesel gruplar tarafından örgütlenirdi. Örneğin, Venedik insanların gündelik yaşamlarının büyük bir kısmını idame ettirdikleri alanları belirleyen gayri resmi bölgelere ayrılmıştı; her bir bölgenin kendi kilisesi, meydanı, iskelesi ve kuyusu vardı. Cenova'nın da siyasi, askeri ve adli yapıları sekiz ayrı *compagne* olarak yönetiliyordu. Ortaçağ komünlerinde yaşayanlar gündelik faaliyetleri dolayısıyla çevrelerinin büyük bir kısmına aşinalardı; birkaç büyük şehir dışındaki şehirlerin hepsinde kentsel alanın tümüne yürüyerek ulaşılabilirdi. Günümüzün Kuzey Amerika'sı ile Avrupa'sındaki on, on beş büyük şehirden herhangi birinin bir kilometrekaresini gösteren bir haritaya baktıktan sonra, Venedik'in bir kilometrekaresini gösteren bir haritaya bakan kişi, büyük bir ihtimalle Venedik haritasının diğer haritalarla aynı ölçekte çizilip çizilmediğini sorar.

Avrupa'daki ilk modern yerleşimlerin kolay hatırlanabilmesinin nedeni küçük olmalarıydı; fakat bunu destekleyebilecek çok önemli iki neden daha vardı: surlar ve merkezi odak noktaları. Şehir düzenlemesinin en karakteristik unsurlarından biri surlardı.[4] Bu genel kurala

elbette ki kimi istisnalar da vardı. Özellikle birçok İngiliz pazar şehri ile İspanyol Hollandası'nın bazı yerleşimleri gibi Avrupa'nın birkaç yerinde, azımsanmayacak kadar çok sayıda etrafı duvarla çevrilmemiş şehir bulunuyordu. Fakat çoğu şehir sınırlarını belirgin bir şekilde çizen surlara sahipti; istihkâm duvarları, giriş kapıları, kuleler, özellikle de 1100 ile 1500 yılları arasında inşa edilmiş ağır taş duvarlardan oluşan bir sınır, bu şehirleri gözle görülür bir şekilde çevreliyordu. Bu duvarların kalıcı bir sınır oluşturduğu da söylenemez; şehirler büyüdükçe yeni istihkâm duvarları inşa ediliyor, çevre bölgeler ile burada yaşan insanlar da şehre dâhil ediliyordu. Paris'te 1180 ile 1845 arasında bu şekilde beş duvar hattı inşa edilmişti. Bunun dışında, bu şehirlerin tam merkezindeki Gotik katedraller şehrin her yerinden görünebilecek kadar büyüktü; insanları tek bir yapıya doğru yönelten bu katedraller, şehre yekpare bir karakter kazandırırdı. On ikinci yüzyılın sonlarından itibaren inşa edilmeye başlanan katedraller, söz konusu şehirlerde o zamana kadar inşa edilmiş en büyük yapılardı; yirminci yüzyıla kadar da öyle kaldılar. On altıncı ve on yedinci yüzyıl İtalya'sındaki Floransa ve Milano katedralleri ile Orta Avrupa'nın Ulm ve Nordlingen gibi imparatorluk şehirlerindeki katedraller için de durum aynıydı. Benzer şekilde Lyon, Chartres, Amiens ve Bourges gibi birçok Fransa şehrinde katedraller, sokaklar ile pazarların kendisine göre düzenlendiği bir odak noktası işlevi görürdü. Tüm bu katedrallerin büyüklüğü hâkim oldukları şehir ile orantısızdı; varlıkları, kendilerine rakip olabilecek herhangi bir girişim ihtimalini bile etkili bir şekilde ortadan kaldırıyordu. Belirgin sınırlarla çevrili olan şehirlerin, insanları tek bir binaya yönlendirmesi bir bütünlük etkisi yaratıyor, dolayısıyla şehri hatırlanabilir kılıyordu; katedral ister uzaktan ister yakından görülsün bu durum geçerliliğini koruyor, böylece o bütünlük hissi şehrin her noktasında varlığını sürdürüyordu.[5]

Büyük çaptaki şatafatlı yeni başkentler ile kraliyet otoritesinin yoğunlaştığı, ulusal ve denizaşırı ticaretin örgütlendiği ticaret merkezleri sayesinde, 1500'den 1750'ye kadarki döneme yoğun bir kentsel büyüme damgasını vurdu. On altıncı yüzyılın sonlarına gelinceye kadar Londra, Amsterdam, Paris, Madrid, Lizbon ve sayısı yarım düzineyi bulan diğer şehirlerde yaşayan insan sayısı en azından 100.000'di;

bazı durumlarda ise 250.000'i buluyordu. Hâlbuki on altıncı yüzyılın ortalarında Alplerin kuzeyindeki en büyük şehirler olan Paris ile Londra'nın nüfusu sırayla 130.000 ile 60.000'di; fakat 1650'ye gelinceye kadar nüfusları yarım milyona yaklaşmıştı. Madrid'in büyümesi, devlet istihdamına dayalı yeni bir kentleşmenin yaratılmasında mutlak monarşilerin ne kadar etkili olduğuna çarpıcı bir delildir: 1561'de yalnızca birkaç bin nüfusu olan Madrid'in 1600'de 65.000, 1630'da ise 170.000 nüfusu vardı.[6] On sekizince yüzyılın ortalarında gelinceye kadar, Avrupa'da yeni bir şehir hiyerarşisi vücut bulmuştu. 1500'de 100.000'den fazla nüfusu olan yalnızca dört şehir varken, on dokuzuncu yüzyılın başlarında bu rakamlara ulaşabilen yirmi dört şehir vardı. Ortaçağ'da şehirlerin en fazla 200.000'lik nüfusu olabiliyorken, 1700'e gelene kadar bu sayı 500.000 gibi rekor bir düzeye ulaşmış, 1800'e gelene kadar da bir milyonu aşmıştı. 1300'den 1800'e kadar olan döneme toptan baktığımızda, Avrupa'nın Akdeniz havzası dışında daha önce hiç görülmemiş bir süreçten geçmiş olduğunu görürüz: şehir yapılarının büyük ölçüde genişlemesi.[7]

Fakat Girouard'ın da gözlemlediği gibi, iki yüz yıl önce dünyadaki herhangi bir şehrin tamamını görebilmek yine de mümkündü.[8] Londra Highgate'den, Paris Montmartre'dan, Roma Monte Mario'dan görülebilirdi. Venedik'in şaşılacak kadar büyük bir kısmı bir buçuk kilometrekarelik bir bölge içindeydi; Büyük Kanal'ın büyük bir kısmı ve kuzeybatıdaki demiryolu istasyonundan doğudaki Arsenal'e kadar her şey bu bölgeye dâhildi. Roma'nın bir buçuk kilometrekarelik bir kısmında Venedik Meydanı, Via del Corso, Piazza Navona, Panteon ve Trevi Çeşmesi bulunurdu. Amsterdam merkezinin neredeyse tamamı, büyük kanal sistemi de dâhil olmak üzere benzer ölçülerdeki bir alana sığıyordu. İki yüz yıl önce, şehrin tamamını görebilmek için kuş bakışı bakmak metaforunu kullanmanın hâlâ bir mantığı vardı. Şehri resmetmek isteyenler, tüm şehrin görüntüsünü tek bir noktadan yakalayabilmek için bir katedralin, çan kulesinin ya da merkezi bir kulenin tepesine çıkardı.[9] Venedik'in on sekizinci yüzyıldaki görünümü Salute, Redentore, St Mark's ve San Giorgio Maggiore'ye ait kubbelerin hepsine tek tek bakmak gerektiğini gösteriyor.[10] Tıpkı imparatoriçe Maria Theresa tarafından Joseph Daniel Hopfer'e yaptırılan devasa

gravür gibi, on sekizinci yüzyıl Viyana gravürleri şehri kapalı bir varlık olarak temsil eder.[11] 1544 yılının Amsterdam'ına kuş bakışı bakabilmek Cornelis Anthoniszoon'un bir gravürü sayesinde hâlâ mümkün.[12] Aslında birçok şehirde istihkâm duvarlarından, kapılardan, kulelerden oluşan ve kolayca fark edilebilen surlar vardı. Herhangi bir şehirde yüksek bir noktaya çıkmışsanız, gözlerinizin önünde çatılardan, kubbelerden ve kilise kulelerinden oluşan bir tür şehir ormanı serili olurdu; fakat yine de bu ormanın çapını, uçlarını görebilirdiniz. Orta Çağ şehirlerini çevreleyen duvarlar gitmiş, şehrin boyutları büyümüştü; ama insan gözü, şehri bir bütün olarak inceleme imkanını yine de bulabiliyor ve şehrin kavranabilir bir yapısı olduğuna ikna olabiliyordu. Şehrin sakinleri *sınırları belli* bir şehirde yaşayıp şehrin bu görüntüsünü gözlerinin önüne getirebiliyordu.

Modernitenin şehre etkisi şehrin sınırlarını parçalamak, müstahkem şehir biçiminin model olduğu tartışmasız ve rakipsiz bir şehir yapısını ortadan kaldırmak oldu. Artık sınırları belirlenmiş sabit bir yapı olarak görülmeyen şehir, durmadan gelişen, değişken ve hareketli bir bütün oldu. On dokuzuncu yüzyıl şehirleri biçim konusundaki katılığını yitirdi.[13] Maden çıkarma merkezleri, cevher işleme tesisleri, metalurji kompleksleri aniden türeyerek plansız, büyük ölçüde kontrolsüz bir şekilde hızlıca büyüdü. Hacmi büyük ürünlerin nakliyesi konusundaki hesaplamalar bir kenara, bu yeni yaşam alanlarının neredeyse belirli bir formu yoktur; söz konusu yaşam alanları genişleyip yayıldıkça şehirle bütünleşerek yepyeni bir yoğunluk türü meydana getirir. Peki, bu biçim kaybına uğramış yerler nasıl isimlendiriliyor? Bu tip bir bölgeye İngiltere'de Black Country, Amerika'da Five Towns deniyor. Bazılarıysa büyümeleri sonucu yitip giden doğal güzelliklerine atıfta bulunacak bir isim alıyor, Ruhr Vadisi gibi. Bazıları da adını orada yapılan işten alıyor, kömür özütleme anlamına gelen Borinage gibi. Bu yoğun fakat pek merkezileşememiş bölgelerin tümünü kapsayabilecek en uygun terim Patrick Geddes tarafından çok büyük şehir alanlarını isimlendirebilmek amacıyla oluşturulmuştur: conurbation (bileşik kent ya da kümekent).

Londra, Paris, Berlin, New York gibi on dokuzuncu yüzyılın büyük şehirlerinde yüksek bir tepeye çıksanız bile artık şehrin tamamını gö-

remezdiniz; şehir ormanının uçları artık gözle görülemeyecek kadar uzaktaydı. Bir şehrin tamamını görebilmek istediğinizde uçakla birkaç bin metre kadar yükselmek zorundaydınız artık. Devasa şehirlerin ortaya çıkmasıyla birlikte şehir tarihinde meydana gelen dönüşümün boyutlarını abartabilmek bile zordur. Roma imparatorluğunun parçalandığı dönemden on sekizinci yüzyıla kadar batıda nüfusu bir milyonu bulan şehir yoktu; on sekizinci yüzyılda Londra bu rakama ulaştığında, Paris ve Napoli haricinde hiçbir şehir bu rakamın yarısına bile ulaşamamıştı. Fakat 1900 yılında Avrupa'da nüfusu bir milyonu aşan dokuz şehir vardı: Londra, Paris, Berlin, Viyana, St Petersburg, Manchester, Birmingham, Moskova ve Glasgow; buna ek olarak, nüfusu yarım milyon ile bir milyon arasında değişen yirmi iki şehir daha bulunuyordu.[14] Şehirler, konaklama ve istihdam konusunda bir günden diğerine başına ne geleceği belli olmayan şehir proletaryasının yeni yapısı nedeniyle, kişiler ile yerler arasındaki *büyük kopuş*a zemin hazırlar, kişilerin yaşadığı yer ile bağını koparır.

Şehirlerin büyüklüğündeki bu muazzam değişimin nedeni her şeyden önce ikamet edilen yer ile çalışılan yerin fiziksel olarak birbirinden ayrılmasıydı. İş ile evin sıkı birlikteliğinin terk edilerek iş yeri ile ikamet edilen yerin farklı kümelere yerleştirildiği yeni bir mekânsal düzenlemeye geçilmesi on dokuzuncu yüzyıl İngiltere'sindeki büyük çaplı sanayileşmenin ana özelliklerindendi.[15] Bu sürecin Leicester,[16] Birmingham,[17] Coventry[18] ve Leeds'deki[19] gelişimi sıkı sıkıya belgelenmiştir; emek-yoğun üretimin on dokuzuncu yüzyıl boyunca baskınlığını sürdürdüğü Londra'da bile, mekânlar tek bir amaca hizmet eden özelleşmiş muhitlere bölünmüştü; çalışılan yerler ile yaşama alanları arasında da geniş çaplı bir ayrım söz konusuydu.[20] İnsan yerleşiminin bu yeni biçimi türlü şehirlerde bambaşka şekillerde ortaya çıkmıştır. Şikago ve Pittsburgh gibi bazı şehirlerde bu süreç en baştan başlatılmışken, Lille ve Essen gibilerinde ise eski köyler ile küçük şehirlerin temellerinin üstüne yeni bir şehir inşa edilmiştir. Bazıları ise, Paris ile Londra'nın banliyö uzantılarında olduğu gibi, var olan büyük şehirlerin civarında ortaya çıkmıştır. Fakat Avrupa ile Amerika kıtalarında gelişmiş bu farklı süreçler bile aynı temel ilkenin yürürlükte olduğunu gösterir. Avrupa'daki bu yeni kentleşme kıta şehirlerinin tarihi açıdan görece daha

katmanlı yapısıyla şekillendirilmişse de on dokuzuncu yüzyılın ortalarında Paris, Viyana, Brüksel, Cenevre, Madrid ve Stockholm şehirlerindeki duvarların yıkılmasıyla sanayileşmenin etkisi kati surette belirleyici oldu.[21] Şehir büyüklüğünde meydana gelen değişimin en uç örneği Yeni Dünya'daydı. Amerikalılar çevrelerindeki doğayı sınırsız gördüklerinden, insan yerleşimi için kullanılan mekânları doğanın kısıtlamalarına boğun eğmeyen, sonsuz genişleme kapasitesine sahip mekânlar olarak tahayyül ettiler; birbiri ardına gelen apartmanlarla genişleyen şebeke sisteminin sınırları olmadığı varsayılıyordu.[22]

Ancak sanayide çalışan yeni emekçi sınıfların yaşamlarını idame ettirdikleri alan yine de modern standartlara göre küçük çaplı denilebilecek bir alandı ki bu son derece mühim bir özelliktir.[23] Birbirinden ayrılmış olan ev ile iş yeri aslında birbirinden uzak değildi. On dokuzuncu yüzyılın fabrika şehirleri insanların işe yürüyerek gidip geldikleri bir topluluktu; bu durum yüzyılın sonunda tramvaylar ile bisikletlerin çıkmasına kadar devam etti.[24] Madencilikle uğraşılan yerleşimler şehirden ziyade köy gibiydi. 1870'de Britanya'nın büyük pamuk fabrikalarının bulunduğu şehirler, ki o zamanlar pamuk sanayinin doruklarındaydılar, 30.000 ile 80.000 arasında değişen bir nüfusa sahipti. Büyük tersaneleri, kimya ve içki fabrikalarıyla Clydebank'in 1902'de 22.000'lik bir nüfusu vardı. İngiltere'de sendika kollarının düzenlediği iş uyuşmazlıklarıyla ilgili tartışmalar genellikle pub'larda düzenlenir, buralarda mekân sahipleri grev koordinatörü ya da sendika haznedarı olarak görev alırlardı; işçilerin kendileri için oluşturdukları başlıca yardım kuruluşu olan Dostluk Cemiyetleri de birahanelerde toplanırdı.[25] İşçiler, Fransa'daki İkinci Cumhuriyet ile İkinci İmparatorluk zamanında kafeler, tavernalar, kabareler, dans kulüpleri ve tiyatrolar gibi görece özgür olabildikleri gayri resmi toplanma yerleri olan sosyal mekânlarda faal bir sınıf bilinci geliştirebilmiştiler.[26] Avrupa'nın genelinde, büyük şehirlerdeki emek hareketlerinin asıl gücü, şehir köyleri diyebileceğimiz yerlerde, yani şehirlerin içinde yer alan bucaklarda yatardı: örneğin, Viyana'daki Floridsdorf, Berlin'deki Wedding, Barcelona'daki Sans, Milano'daki Sesto San Giovanni gibi. Burada hâlâ belirli bir yere duyulan daimi bağlılığın önemli bir rol oynadığı yerel topluluklardan bahsediyoruz; bu bağlılığın öneminden

şüphe duyanlar varsa, onlara futbol kulüpleri tarihinin ilk dönemlerini hatırlatalım. 1890'ların başında, İngiltere Birinci Futbol Ligi'nde yer alan başlıca on altı takımın on biri, nüfusu 60.000 ile 200.000 arasında değişen küçük şehirlerden geliyordu. Diğer üçü ise Manchester, Liverpool ve Birmingham şehirlerinden geliyordu; fakat bu futbol takımları (Newton Heath, Everton, Aston) adlarını geldikleri şehirlerden değil, şehirlerin mahallelerinden ya da ilçelerinden alıyordu. Futbol takımlarının mahalle isimleri alması, daha sonra kurulan Chelsea, Crystal Palaca, Charltom, Leyton, Tottenham ve West Ham gibi Londra futbol takımları tarafından da yinelenen bir uygulama oldu.

Bu olguları görünür kılarak, yukarıda bahsedilen yaşam alanlarının şimdilerde ortaya çıkmakta olan, çağdaş uygarlığın maddi yönden en ileri biçimlerini simgeleyen mekânsal düzenden ne kadar da farklı olduğunu görmüş oluyoruz. Şimdilerde ortaya çıkan şey, yepyeni bir yerleşim biçimidir. Engels'in 1840'larda yeni sanayi kapitalizminin mekânsal olarak en gelişmiş örneğinin Manchester olduğunu belirtmesine benzer bir şekilde, Gottdiener da Manchester'ın günümüzdeki karşılığının 1980'lerin Birleşik Devletleri'ndeki dağınık şehir düzenlemeleri olduğunu belirtiyor.[27] Gottdiener, "sınırları belli şehir biçimi" ile kendisinin deyişiyle "çok çekirdekli metropol bölgesi" arasındaki farkları özetler. Gottdiener'ın bu ifadeyle vurgulamaya çalıştığı şey, şimdilerde ortaya çıkan mekânsal düzeni en iyi şekilde anlayabilmek için, bu düzeni şehrin, hatta büyük şehrin daha geniş bir versiyonu olarak değil, kendine özgü yapısal özellikleri olan yeni bir biçim olarak algılamamız gerektiğidir. Bu yeni özellikler, eski model kentsel gelişim biçimini günümüzdeki yeni mekân olgusunu tarif edebilmede hatalı kılar. Geçmişte, şehir yaşamını inceleyen çalışmalar, tek bir şehir yapısına, yani sınırları belli şehir biçimine odaklanmıştı. Bu şehir biçiminde sermaye, üretim, insanlar ve iktidar şehir merkezinde yoğunlaşmış; buna bağlı olarak da bir dizi eşmerkezli alan oluşturulduğunda mekânsal olarak bütünleşmiş bir görüntü elde edebilmek mümkün olmuştu. Şimdi ise karşı karşıya olduğumuz şey, metropol nüfusunun yalnızca büyüyen değil, şekil itibariyle de düzensizleşen alanlara dağılmasıdır. Çok çekirdekli bir büyüme, her şeyden önce, şu merkezsizleşme süreci ile karakterize edilebilir: insanların, ticaretin,

sanayinin ve yönetimin geniş alanlara yayılması, kilometrelerce genişleyerek ülkenin her yerine yayılan ve bir zamanlar kentsel gelişimle alakası olmadığı düşünülen bu alanların da çok merkezli yerler biçiminde yeniden yapılandırılması süreci.[28]

Henüz ortaya çıkmakta olup çağdaş uygarlığın maddi yönden en ileri biçimlerini simgeleyen mekânsal düzenlemeyi oluşturan şey bu yaşam alanlarıdır. 1900 yılında dünya nüfusunun yalnızca onda biri şehirlerde yaşıyordu; yüzyıl sonrasında ise dünya nüfusunun yarısı şehirlerde yaşıyor. 1900 yılında Avrupa'da nüfusu bir milyonu aşan dokuz şehir vardı; 1990 yılına gelindiğinde, yirmi ikisi gelişmekte olan ülkelerde olmak üzere, dünya genelinde nüfusu beş milyonu aşan otuz beş şehir bulunuyordu. 2000 yılına gelinceye kadar ise kırk dördü gelişmekte olan ülkelerde olmak üzere nüfusu beş milyonu geçmiş elli yedi şehir olacağı tahmin ediliyordu.[29] 1992'de küresel ekonominin köşe taşları olarak on milyonun üzerinde geniş bir nüfus barındırabilen on üç adet megakent (Tokyo, São Paolo, New York, Meksika, Şanghay, Bombay, Los Angeles, Buenos Aires, Seul, Pekin, Rio de Janeiro, Kalküta Osaka) vardı.[30]

Yirmi birinci yüzyıl şehir düzenlemesini temsil edebilecek en iyi örnek Güney Çin metropolüdür. Hong Kong, Shenzhen, Guangzhou, Zhuhai ve Makao'yu birbirine bağlayan henüz gelişmekte olan bu megakent, 50.000 kilometrekareyi aşan bir genişliğe sahip olmakla birlikte, sınırlarını nereden çizeceğinize göre 40 ile 50 milyon arasında değişen bir nüfusa sahiptir. 1990'ların ortalarında bu yerin henüz bir ismi yoktu; metropolü meydana getiren daha küçük şehirler çoğunluğu kırsaldan oluşan bir bölgede birbirinden kopuk ve dağınık bir halde bulunuyorsa da Hong Kong, Makao, Shenzhen, Zhuhai ve Guangzhou'da inşa edilmiş beş yeni hava limanı, hava limanlarının yakınlarına inşa edilmekte olan konteyner limanları, demiryolu ağları, otoyollar, hoverkraftlar, gemiler ve uçaklardan oluşan iç bağlantıların meydana getirdiği bir ulaşım sistemi bu şehirleri birbirine bağlıyor. Bir ismi olmasa da hızla bağımsız bir yapı haline geliyor.[31]

Yirminci yüzyılda şehrin tarihi bir merkezden çevreye yayılma hikâyesiydi. Radyosentrik şehir hikâyesi sona yaklaştıkça, şehirde merkez oluşturabilecek yöntemlerden işkillenmeye başladık; artık mer-

kezsizleşmiş özneden bahsedebiliyoruz kolayca, çünkü öznenin şu anki karakteristik yerleşimi merkezsizleşmiş yaşam alanlarında gerçekleşmektedir. Lynch, 1960 tarihli *Kent İmgesi*[32] adlı kitabında, metropolü düğüm noktaları, yolları, uçları, sınırları ve mahalleleri belirgin bir yer olarak tarif ederken aslında geçmişi yâd ediyordu; oysa Frank Lloyd Wright 1932'de şunları yazarken önsezilerinin ne kadar güçlü olduğunu göstermiştir: "gelecekte her yer şehir olacak, dolayısıyla hiçbir yer şehir olmayacak; bu şehirler antik şehirlerden ya da günümüzün şehirlerinden o kadar farklı olacak ki muhtemelen onların şehir olduğunu bile fark edemeyeceğiz".[33] Yerleşim boyutlarının muazzam bir şekilde değiştiği yaşam alanları içinde şehir fiziksel bir varlık olarak önemini gitgide kaybediyor, bir odak noktası olmaktan çıkıyor, mekânsal bir yöntem olan bellek sanatının doğal bir şey olarak varsaydığı en temel önkoşullardan biri bulanıklaşıp fark edilemez hale geliyor.

2.

Başlangıç olarak insan yerleşiminin boyutlarındaki değişimi inceledikten sonra daha önce bahsettiğim süreçlerin ikincisini değerlendirmeye geçiyoruz: *hızın üretilişi*.[34]

On dokuzuncu yüzyılda yürümenin yerini mekanik hareket biçimlerinin alması hem trafiğin, hem ticari malların, hem de vücuttaki kanın hareketine gönderme yapması bakımından sirkülasyon metaforuyla ifade bulmuştu; bu yüzyılda icat edilmiş birçok ritüel de hızla alakalı ritüellerdi. Demiryolu bağlantılarının açılış törenlerinden Süveyş Kanalı'nın açılışına kadar mesafenin tahakkümüne karşı elde edilen her zafer gösterişli kutlamalar için bir fırsattı. On dokuzuncu yüzyılın sonuna gelinceye kadar kapitalist dünyanın modern trafik üzerinden yeniden düzenleniş biçimi tamamen olmasa da kısmen ortaya çıkmıştı. Tren, buharlı vapur, bisiklet, asansör, yürüyen merdiven, otomobil, uçak gibi hareket kabiliyeti sağlayan makineler görüş mesafesi ile bedenin hareket kabiliyeti arasındaki ilişkiyi dönüştürdü.[35] Mekanik araçlarla yapılan seyahatler bakışımıza da hareketlilik kazandırdı.[36] 1889'da Eyfel Kulesi'nin saniyede iki metreden fazla yükselen bir asansörü vardı. 1893'te Şikago Fuarı'nda bir Dönme Dolap ile mekanik gezinti sağlayabilen hareketli bir makine sergilenmişti.

1895'de halka açık ilk film gösterimindeki seyirciler Lumière kardeşlerin *L'arrivée du train en gare* adlı filminde bir trenin istasyona varışına tanıklık etmişlerdi. 1900'deki Paris Fuarı'nda *trottoir roulant*, yani üç vitese sahip üç buçuk kilometrelik bir hareketli yol ya da hareketli kaldırım ziyaretçileri bir taşıma bandının üstündeki ürünlermişçesine fuar alanı boyunca taşımıştı. Rusya'daki fuarda ise ziyaretçiler yemek odaları, sigara odaları ve yatak odalarıyla donatılmış yirmi bir metre uzunluğundaki bir vagona binip Moskova'dan Pekin'e uzanan on dört günlük bir seyahatin kırk beş dakikaya sığdırılmış bir haline, yani Trans Sibirya Demiryolu boyunca süren "sanal bir yolculuk"a katılabilmişlerdi.

Bu noktada yeni bir algı biçiminin ortaya çıkışına tanıklık ediyoruz: panoramik algı. Bu yeni algı biçimi, algılayan kişi ile nesne dünyası arasında yeni bir ilişki doğurur: algıladığı nesnelerle artık aynı yerde olmayan kişi, bu nesneleri içine binerek dünyayı dolaştığı mekanik bir aracın içinden görür. Burada aracın hareketi görsel algılamanın ayrılmaz bir parçasıdır, çünkü kişi nesneleri yalnızca mekanize edilmiş bir hareket dâhilinde görebilir. Demiryolu seyahati panoramik algının ilk örneğini üretmişse de bu yeni algı türünün modern biçimi otoyollarda gözlemlenebilir. Trafiğin sorunsuz bir şekilde akışını sağlayacak uzamsal bir idareci olarak tahayyül edilen anayollar, yirminci yüzyılın inşa edilmiş ortamında belki de en çok yüceltilen yapılar oldu. Bitomsky, 1986 tarihli *Reichsautobahn* adlı filminde otobanın ilk tasavvur edildiği anı tekrar yansıtarak, geçmişteki algının arkeolojisini yapabilmeyi başarmıştı. Bitomsky, orijinal sinema sahnelerini tek tek görüntülere ayrıştırarak, sahnelerin tek tek detaylı çözümlemesini yaparak, film çekimlerini yavaşlatarak ve büyütülmüş kareleri inceleyerek şunu kesin olarak gösterdi ki sinemanın ilk dönemleri hızla inşa edilen otobanların temsiliyet bulabildiği bir mecraydı; zaten otobanlar da yüzyılın en çok filme alınan inşaat projesi oldu.[37] Dimendberg'in de ortaya koyduğu gibi, otomobilin ön camından görülen Almanya'nın kır manzarası, yeni anayolların dikkatlice konumlandırılmış kıvrım ve dönüşleri nedeniyle imal edilmiş bir kırsala dönüşmüş, o zamanın birçok gözlemcisine uçaktan görülen bir görüntüyü anımsatmıştı.[38] Benzer şekilde, teknoloji yüceltıciliğinin Amerikan versiyonu da 1939

Dünya Fuarı'nda sergilenen maket Futurama anayolunda giden arabaların filme çekilmiş halini öne çıkarmıştı; filmde kamera, bugün uçaktan bakıldığında görülebilecek tipik bir banliyö görüntüsünü sezdiren bir manzara üzerinde salınıyordu.[39]

Otoyollar bize artık o kadar doğal geliyor ki otoyol olmayan bir dünya hayal etmek için fazladan çaba göstermemiz gerekir; fakat henüz inşa edilme aşamasındayken otoyollar hiç de bilindik şeyler değildi, bu sefer fazladan çaba göstermesi gerekenler, otoyolları nasıl kullanacaklarını hayal etmekte zorlanan insanlardı. Ne ki, Almanya ile ABD'de hızla çoğalan otobanların yalnızca trafik problemine çözüm ya da bir dizi maddi pratik değil, toplumsal tahayyülün bir yansıması ve bir temsiliyet çabası olduğu ortaya çıktı. Bel Geddes'in trafik planındaki otoban köprüleri ile şerit çizgileri yalnızca özenle yapılmış bir mühendislik çalışması değil; araç akışının ulusal birlik ve engelsiz dolaşım fantezilerini temsil ettiği metaforlardı. Doğrusu istenirse, yirminci yüzyılın ortasına gelinceye kadar anayollara kolektif olarak yapılan libido yatırımı öyle bir noktaya vardı ki antik dönemde yaşayanların hayatında forum ile akropol nasıl bir yere sahipse, bizim hayatımızda da otomobiller ile otoyolların oldukça benzer bir yere sahip olduğu açıkça belirtildi. Daha önce de söylendiği gibi, otoyollar yirminci yüzyılın piramitleriydi.[40]

Yapılan bu kıyaslama, uzamsal değerlerde meydana gelen köklü bir yapısal değişimi layıkıyla dışa vurabilmesi bakımından yalnızca bir fantezi ya da abartı değildir; bir başka deyişle, bu kıyaslama tüm kültürel manzaraların ya da topografilerin iki ana bileşeni – yerleşimler ile yerleşimleri birbirine bağlayan yollar – arasındaki ilişkide bir değişim meydana geldiğini gösteriyor. Modern kültür manzarasının gittikçe öne çıkan özelliği yolların yerleşimlere olan üstünlüğüdür.[41]

Trafik mühendisliği gitgide şehir planlamasının yerini alıyor; hızın bu şekildeki seri üretimi de ikamet etmek ile seyahat etmek arasındaki ayrımı gittikçe silikleştiriyor. Artık görece sabit bölgelerin baskın olduğu toplumlarda değil, geçiş noktalarının ayırt edici özellik olduğu toplumlarda yaşıyoruz. Musil, yarım yüzyılı aşkın bir süre önce yazdığı *Niteliksiz Adam* adlı kitapta şu tasvirleri yaparken abarttığını düşünmüş olabilir: "Herkesin elinde bir kronometre, koşuşturduğu ya da

hareketsiz durduğu bir tür süper-amerikan kenti, (...) Havadan giden trenler, yerin üzerinde giden trenler, yeraltından giden trenler, borular içersinden gerçekleştirilen taşımalar, motorlu taşıt zincirleri yatay olarak, hızlı asansörler ise dikey olarak insan kitlelerini bir trafik düzleminden ötekine pompalamaktadır".[42] Daha sonra Gertrude Stein da "mekânı hareketle dolu olarak tasavvur etmek, hem de daima böyle tasavvur etmek kesinlikle Amerika'ya özgü bir şey" diye düşünmüştü;[43] fakat Stein'ın Amerika'ya özgü genel bir gereksinim olduğunu düşündüğü kesintisiz trafik akışı şimdilerde her tarafa yayıldı.

İkinci Dünya Savaşı'nı takiben araç trafiği dünya geneline yayılarak insanların yaşam alanlarına derinden kök saldı; tam da bu noktada dünya ekonomisindeki birkaç bölgeye (Birleşik Devletler ile Büyük Britanya'nın ortabatısı, Ruhr-Rhineland ile Tokyo-Yokohama bölgesi) odaklanmış bir dizi sanayi araba, gemi, uçak ve ulaşım araç gereçleri üretmeye koyuldu. Bunlar, savaşın hemen sonrasında ekonomik büyümenin en önemli tetikleyicileri arasındaydı. Arkasından ise hava alanı, otel zincirleri, büyük perakende satış yerleri gibi geçiş noktaları çoğaldı. Bofill ile Castells tren garları, hava alanları, limanlar, telekomünikasyon altyapıları ve bilgisayarlı ticaret merkezleri gibi çağımızın yeni mimari anıtlarının "iletişim merkezleri" olarak inşa edilebileceğinde hemfikirler.[44]

Hızın bu şekildeki seri üretimi de ikamet etmek ile seyahat etmek arasındaki ayrımı gittikçe silikleştiriyor. İkamet etmek ile seyahat etmek arasındaki ayrımın silikleşmesi ne anlama geliyor, bunun üzerinde biraz daha düşünmemiz gerek. Tek bir örnek üzerinden inceleyecek olursak, günümüzün Paris'i insanların neredeyse sürekli bir şekilde yer değiştirdiği bir topografyadır.[45] 1972'de Paris dâhilinde her gün yedi milyon kez yer değişimi meydana gelirken, Paris bölgesinde on iki milyonu aşkın yer değişimi meydana geliyordu. 850.000 kadar insan her gün Paris'ten banliyölere gidip geliyor; 200.000 kadarı Paris'in dışındaki işlerine gidiyor; 900.000 kadar banliyö sakini her gün banliyödeki işlerine gidiyor; 700.000 kadar Paris sakini ise her gün şehrin içindeki iş yerlerine doğru yol alıyordu. Parisliler ile banliyö sakinleri günde ortalama iki saatlerini yolda geçiriyordu ki bu da çalışma saatinin dörtte birine tekabül ediyordu. Hareket yoğunluğunun

en fazla olduğu tek bir saat boyunca, 300.000'i Métro'yu, 230.000 ise demiryolunu olmak üzere 700.000'den fazla insan toplu taşıma araçlarını kullanıyordu. Bu sayılar birer gösterge olarak düşünülebilir. Günde 100.000'den fazla insan hava yollarını kullanıyor.[46] Dallas-Fort Worth Hava Limanı'nda yılda otuz milyon yolcuya hizmet ediliyor. Hava limanları yeni bir tür kavşak, tüm şehirlerin sahip olduğu tarihsel ve kültürel özgüllüğünden, yani zamansal katmanlarından soyutlanmış bir tür minyatür şehir oldu. *Mekânların uzamı* artık miadını doldurdu; *akışların uzamı*nda git gide daha fazla zaman geçiriyoruz.[47]

Topografiyi arabamız aracılığıyla okuyabiliriz. Şehri görebilmek için değil, hareket özgürlüğü kazanabilmek için araba kullanırız; fakat şehre dair en önemli tecrübelerimizi genellikle arabanın camından gördüğümüz görüntüler oluşturur, yaşam alanlarımız hakkında edindiğimiz gündelik çoğu bilgiyi de arabamızın ön camı aracılığıyla öğreniriz. Bu düşünceye paralel bir şekilde Rayner Banham şöyle yazar: "Dante'yi aslından okuyabilmek için kendi kendilerine İtalyanca öğrenen eski nesil İngiliz entelektüelleri gibi, Los Angeles'ı aslından okuyabilmek için araba sürmeyi öğrendim."[48] Motorlu bir aracın sürücüsünde, anayoldaki trafik işaretlerini okuma yetisiyle donatılmış soyut bir öznenin algısı vardır; ilgilendiği tek şey varılması gereken noktaya varmaktır. Yalnızca bu amaç doğrultusunda görmesi gereken şeyleri görebilmek için etrafına bakar ve izlediği rotanın en önemli yanı işlevselliğidir. Böylelikle mekân indirgenmiş biçimiyle algılanır. Tüm bir hacim, yerini yüzey alanına bırakır; bütün bir manzara, planda hâlihazırda belirlenmiş olan sabit güzergâhlar boyunca yerleştirilmiş görsel işaretlere boyun eğer. Hız bir bakıma zemini ve nirengi noktalarını sıfırlıyor; sürüş, Virilio'nun deyişiyle "kaybolmanın estetiği"ne erişiyor. Bu sebeple, Baudrillard hıza "anındalığın derinlik olarak zamana karşı zaferi", "unutkanlığın belleğe karşı zaferi", kendisine özgü abartılı diliyle "amnezinin görkemli bir biçimi" der. Baudrillard'e göre, hızın kuralı geride hiçbir iz bırakmamaktır. Appleyard, Lynch ve Myer *The View From the Road* adlı kitapta sürüş deneyimini "görüşü filtrelenerek ileri yöneltilmiş kısmen ürkek ama bilhassa dikkatli bir tutsağın gözlerinin önünden geçen bir sekans" olarak tarif ediyorlar.[49] Los Angeles'ın temsil ettiği şehir sonrası uygarlığın doğmakta olduğu bu yeni

sürüş sahasında, ara yolların on şeritli otobanlara dönüştüğü yetmiş iki farklı şehirden meydana gelen bu metropolde, Umberto Eco'nun da *Travels in Hyperreality* adlı kitabında zekice ifade ettiği gibi, arabalarda artık debriyaj pedalı olmadığı için insan sol ayağını körelmiş ek bir uzuv olarak görüyor; sabit bir hızla yol alırken, gözler görsel-mekanik mucizelere, trafik işaretlerine, birkaç saniyede zihnimizde iz bırakması gereken yapılara odaklanmak zorunda kalıyor.[50]

Arabalar, sokağın bir toplanma yeri olma özelliğine zarar vererek topografiyi yeniden yapılandırır. Bir sokakta yaşayan insanlar arasındaki sosyal etkileşimin seviyesi, sokaktaki trafiğin yoğunluğu ile doğrudan alakalıdır; dolayısıyla arabalar ortaklaşa kullanılan sosyal alanı tüketip, şehrin insanları birbirine bağlayan sosyal yapısını zayıflatır. Arabalar hareket edebilmelerine izin verebilecek işlevselliğe sahip alanlar gerektirir; yani söz konusu alanlar, arabaların serbestçe hareket edebilmelerine izin vermedikleri sürece herhangi bir anlam ifade etmezler. Bunun sonucunda da şehrin dokusu ikiye bölünür. İlki, yalnızca tek bir işleve sahip şehir alanlarıdır. İş sahaları, sanayi bölgeleri, mesken banliyöleri, toplu konutlar, alışveriş merkezleri, otoparklar, çevre yolları, altgeçitler ve etrafından yalıtılmış makineler olan arabalar bu kategoriye aittir. İkinci kategori ise Michael Walzer'ın deyişiyle şehrin "açık görüşlü" alanlarıdır. Hareketli meydanlar, pazarlar, canlı sokaklar, kaldırımdaki kafeler ve parklar bu kategoriye aittir. İlk kategoriye ait alanlarda telaş içindeyizdir; ikinci kategoriye ait alanlarda ise öteki insanların mevcudiyetinin daha çok farkındayızdır, hatta işi daha da ilerletip onlarla dostça sohbetler bile edebiliriz. Şehir topografisinin arabalar tarafından yeniden şekillendirilmesi demek, ikinci kategorideki alanların birinci kategoridekiler tarafından durmadan ve amansızca gölgelenmesi demektir.[51]

Doğrusu, bu yeni topografi türünün temelleri arabanın öncesinde atılmıştı: şehir planlamacılarına, araç trafiğinin taşıyıcısı olan yolları şehir yerleşiminin diğer tüm işlevlerinden daha fazla önemsemeyi, böylece yayaların hareketliliğini göz ardı etmeyi öğreten Haussmann'dı. Haussmann'ın planına göre, arter bağlantılarının oluşturduğu bir ağ, kendisinin deyişiyle "genel bir dolaşım sistemi" meydana getirir; bu sistem, kendi içinde her biri bir meydan etrafında düzenlenmiş

kollara ayrılır. Böylece bu meydanlar bağımsız yerler olmaktan çıkarak trafik noktalarına, Haussmann'ın deyişiyle "bağlantı noktaları"na dönüşür. Bu topografik düzenlemeyi prototip haline getiren şey ise arabaların yaygınlaşması oldu. Araba kullanımının gittikçe daha çok artacağı beklentisi (1970 ile 1995 arasında Avrupa'da araba sahibi olan insanların sayısı ikiye katlanmıştı, bugün ise dünyada 500 milyon arabanın olduğu tahmin ediliyor) planlamacıları trafik koşullarını merkeze alan şehirler planlamaya, planların dışında bırakılmış yerlerde kendi hareket kabiliyeti çerçevesinde hareket eden insanları ise önemsememeye itmiştir; böylece araba kullanımının artmasında da etkin bir rol oynamışlardır.[52] Londra'daki Meclis Meydanı, Piccadilly Circus, Trafalgar Meydanı, Hyde Park Köşesi ve Mermer Kemer gibi büyük yerler şimdilerde arabaların istilası altında; Haussmann'ın varisleri olan alışveriş merkezi planlamacıları da mekaniğin retoriğini kullanıyorlar, öyle ki mıknatıs mağazalarından, jeneratörlerden, akım ve çekimden bahsettiklerinde Haussmann da nelerden bahsettiklerini gayet iyi anlardı.

İnsanların, içinde yaya olarak gezinebilmelerine ve binaları adeta "okuyabilmelerine" imkân tanıyan şehir tasavvuru da bu gelişmelerle birlikte kayboldu; böylece şehirde yürüyebilmeye dair önceleri var olan beklentiler tümden yok oldu. Sokakları tarif ederken kullandığımız kelimeler sokaklara dair önceden sahip olduğumuz beklentilerin bazılarını açığa vurur. Dilimizdeki yürüyüş yolu, koşu yolu, geçit, patika ve kordon gibi bir dizi sözcük, insanların yaya olarak hareket edebilmesiyle alakalıdır. Bu sözcüklerin tümü, insani deneyimlerimizin yayalara özel yapılmış yollar boyunca yürümeyle, bu yolların geniş bir kamusal alan olarak tahsis edilmiş olmasıyla kökten alakalı olduğunu gösterir. Yol kelimesine daima metaforik anlamlar yüklenmiştir;[53] İncil'de de belirtildiği ve herkesin bildiği üzere, kurtuluşa giden yol dik (dikenli ve dardır); suçlu bir kimse kurtuluşa ermek isterse, doğru yola girmelidir. Ayrıca cehenneme giden yol da iyi niyet taşlarıyla örülmüştür. Hegel, Fransız devrimcilerine olan hayranlığını 1807 yılının ocak ayında bir arkadaşına yazdığı mektupta şöyle dile getirmişti: *ancien régime*'in kurumları "çocukları artık sıkmaya başlayan, yürümelerini engelleyen ayakkabılar" gibidir, "devrimcilerin yakında

kurtulacağı ayakkabılar"... Bu yalnızca bir mecaz değildi; çok önceleri Roma hukukunun içerdiği bir hükmü, "anavatanımız ayağımızı bastığımız yerdir" ifadesini aksettiriyordu.[54] Engels de bu olgunun farkındaydı; Haziran 1848'de dediği gibi, "ilk meclisler, Paris hayatının en yoğun olarak yaşandığı geniş bulvarlarda vücut buluyor"du.[55] Engels haklıydı; 1848 ile 1871 yıllarında kırsal bölgeler ile banliyölerden gelen proletarya kitleleri için Paris'in kalbine nüfuz edebilmek, ayaklarının altında şehrin meydanlarını, zengin sokaklarını hissedebilmek şehri kendinin kılmanın fiziksel bir biçimi; iktidarı kendinde toplamış burjuva devlet ile kitleler arasındaki maddi ve ölçülebilir sosyal ve politik mesafeyi yıkabilmenin somut bir yoluydu. Goebbels de bu durumu biraz tereddütle de olsa kabullenmişti; 1931 yılında, Nasyonel Sosyalistler'in Berlin'deki Marksistlerle mücadele ettiği sırada, Goebbels şöyle demişti: "Sokakları fethedebilen devleti de fetheder".[56]

Barthes da "yaşadığımız şehri konuşuruz (...) bunun için o şehirde yaşamamız, içinde gezinmemiz, onu izlememiz yeterlidir,"[57] dediğine göre, bu düşüncenin biraz daha üstünde durabiliriz; yaşadığımız şehri konuşmak öylesine bir düşünce değildir, çünkü Michel de Certeau'nun da belirttiği gibi, konuşma eylemi bir dil için neyse, yürüme eylemi de şehir sistemi için odur. O halde, yürüme eyleminin – konuşma eylemine benzer şekilde – üç katmanlı bir "dile getirme" işlevi olduğu söylenebilir: yürüme yayanın topografik sistemi kendisinin kılma sürecidir (tıpkı konuşan kişinin dili kendisinin kılması gibi); yürüme, mekânın uzamsal olarak gerçeğe dönüştürülmesidir (tıpkı konuşma eyleminin dili ses aracılığıyla gerçeğe dönüştürülmesi gibi); son olarak, yürüme birbirlerine uzak konumlar arasında ilişkiler kurar, yani hareketten oluşan pragmatik "sözleşmeler" yapar (tıpkı sözlü ifadelerin "söylev" olup, benzer konuşmacılar arasında "sözleşme" sağlaması gibi).[58] Yani, yürüme birçok biçimde bir ifade mekânı olarak tanımlanabilir; çünkü konuşma dili kendinin kılmaysa, yürüme de şehri kendinin kılma sürecidir.

Yürüme eyleminden bu şekilde bahsetmek, bu eylemin bize ima ettiklerini aydınlatır aydınlatmaz buharlaştıracaktır. Çünkü aslında yürümenin bundan daha asli etkileri vardır. Yürüme – burada artık herhangi bir benzetme yapmıyoruz – özü gereği *bütünleyici* bir faaliyettir.

Kusurlu yürüme biçimlerine gönderme yaparken kullandığımız ifadeler de yürümenin bu niteliğine işaret eder; örneğin yoluna engel konan, darmadağınık yürüyen, topallayan ya da yalpalayan birinden bahsederken kullandığımız fiillerin hepsi yürüme eylemenin bütünleyici gücünün yokluğuna dikkat çeker; oysa doğru düzgün gerçekleştirilen bir yürüme eyleminde söz konusu bütünleyici nitelik mevcuttur ve mutlaka etkisini gösterir. Yürüme bana, Husserl'in deyişiyle, birtakım organlardan oluşan "bütün bir organizma"[59] olduğumu, yürüyerek kendimi uyumlu bir organizma olarak var edebileceğimi gösterir; ben yürürken vücudumun hareketleriyle bağlantılı bir şekilde ortaya çıkan kinestetik duygular vücut kısımlarımın birliğini tamamlar. Ne zaman yürüme faaliyetiyle meşgul olsam, hem tanıdık ve ulaşılabilir deneyimlerden oluşan yakın-alanı, hem de yabancı ve bilmediğim şeylerden oluşan uzak-alanı içeren uyumlu bir dünya inşa ederim; bu iki alanı tek bir "takım"da bir araya getiririm. Dahası, yaşadığım yer bana Husserl'in deyişiyle "mekânların oluşturduğu sabit bir sistem" gibi geliyorsa, bunun sebebi yürüme eyleminin "yönlenilmiş şeyleri" özdeş şeyler kılması, böylece "mekânların oluşturduğu kararlı bir sistem" meydana getirmesidir.[60] Yürüme hem kendi organik birliğimizi oluşturduğumuz, hem de bizim için uyumlu bir çevre inşa eden bir eylemdir. Lacan'a göre "ayna evresi" öznenin birliği konusunda *yanıltıcı* bir his üretirken, Husserl'e göre yürüme faaliyeti öznenin *hakiki* bütünleşmesine neden olur.

Mekânsal belleğimizin etkin bir şekilde işlev görebilmesi için belli bir derecede istikrar gereklidir; bir retorik yöntemi olan bellek sanatı da durağan bir mekân sistemine dayanmadan var olamayacağı için istikrarla varlığını sürdüren mekânların mevcut olması gerektiği konusunda ısrarcıdır. Hızın üretimiyle birlikte mekân sistemimizdeki bu istikrar aşınmaya başlar, çünkü tren, otomobil, uçak, bisiklet, asansör, yürüyen merdiven, yürüyen kaldırım gibi hareket üreten makineler görülebilen bir şeyin aynı zamanda durağan olduğu varsayımını zayıflatır. Hareket sağlayan makinelerin içindeyken gördüğümüz nesneler bir süre sonra silinip gider. Demiryolu yolculuğuna dair yapılan ilk açıklamalarda, bir manzaranın bir ucundan diğer ucuna yapılan bir seyahat boyunca manzarada herhangi bir şeyi ayırt edebilmenin ne

kadar zor olduğu vurgulanmıştır; Burckhardt'ın gözlemlerine göre, bir tren yolculuğunda "kişiye en yakın nesnelerin bile ayırt edilebilmesi artık neredeyse mümkün değildir – ağaçlar, kulübeler ve benzeri şeyler: kafamızı çevirip onlara baktığımız anda yok olmuşlardır bile".[61] Önce demiryolu seyahatlerinin ürettiği, daha sonra Empresyonizm ile Fütürizm'in yücelttiği, görüş alanımızdan silinip giden nesneler artık her yerde ve sürekli olarak tecrübe ettiğimiz şeyler; bugünün hızlı hareket eden ulaşım araçları görüş alanımızı durmaksızın hareketli kılıyor. Akıp giden koca reklam panoları, bir sokağın anlık görüntüsü, trenin yan camında görünüp kaybolan manzara... Bu gündelik hadiseler doğallaşalı, film algımız sayesinde ise yine alışkanlık haline geleli epey oluyor. Godard'ın deyişiyle, bize saniyede yirmi dört kez gerçeği gösteren filmler, yeniden şekillendirilmiş söz konusu algıyı en açık şekliyle ifade edebilen görsel sanat biçimidir; yan yana gelişen film ortamı ile şehir topografisi görülebilen bir şeyin durağan olduğu varsayımını sorunsallaştırır.

3.

Hız üretimi, çağdaş insan yerleşiminin üçüncü bir özelliği sayesinde etkisini artırır: *kurulu bir çevrenin belirli aralıklarla kasti olarak yıkılması.* Engels, *İngiltere'de Emekçi Sınıfın Durumu* adlı kitabı yazarken fark etmişti ki içinde emekçilerin yaşadığı, hızla kâr elde edebilmek amacıyla spekülatörler tarafından inşa edilmiş konutlar ömürleri yalnızca kırk yıl olacak şekilde inşa edilmişti. 1936'da yapılmış bir araştırmaya göre, tanınmış birkaç "tarihi" bina haricinde Londra'daki çoğu bina ortalama otuz yıl sonra yenilenir, altmış yıl sonra ise terk edilirdi; Amerikan şehirlerinin merkezi kısımlarındaki yeniden yapılanma oranı ise bundan daha yüksektir.[62] Uzun yıllardan sonra New York'a geri dönen Henry James, "birçok kez maddi kâra kurban gitmiş", "sürekli olarak geçmişin inkârındaki" bir kent görüntüsü ile karşılaştı; bu görüntü içindeki görkemli villalar ise "biz yalnızca bir parça, bir sembol, geçici bir tedbiriz", "devamlılıkla, sorumlulukla ya da aktarımla herhangi bir alakamız yok," der gibiydi.[63] Tocqueville, Amerika seyahati boyunca, yerleşimin kalıcılığı hedeflemeyen hafif yapısına takılı kalmıştı; evler, uzun ömürlü olması planlanmış binalar

gibi görünmekten ziyade dekor gibi görünüyor, şehir sakinleri ise yaşadıkları yere yalnızca işlerin idame ettirilebilmesi amacıyla açılmış ofis, restoran ve mağazaların meydana getirdiği karmaşık bir montaj muamelesi yapıyordu.[64] Bucminster da New York'u "boşaltmaların, yıkımların, taşınmaların, yalnızca kısa bir süre boş kalan arsaların ve yeni kurulumların meydana getirdiği süregiden evrimsel bir süreç" olarak tarif ederken aslında aynı noktanın üstünde duruyordu.[65]

1930'ların başında, Siegfried Kracauer şehir topografisinin geçiciliği üzerine epey bir düşünmüştü. Berlin'in bu konuda eşi bulunmaz bir örnek olduğunu fark eden Kracauer, Paris'i de Berlin'in tezadı olarak almıştı. Berlin'li bir Alman olarak Paris'e gelen Kracauer, yazıklarına göre "koca bir taşra kasabasına nakledildiğine inanıyor"du, çünkü "buradaki toplum ve yaşam ona bir asır öncesinden kalma gibi geliyor"du;[66] zira Paris'in "alnına çağın belirtileri kazınmış; evlerin gözeneklerinden anılar fışkırıyor"du.[67] Berlin gibi Paris de "uçsuz bucaksız sokaklar"a sahipti, ama Paris sokaklarından hiçbiri, Kracauer'ın deyişiyle, Berlin sokaklarının "tarihsel olmayan" doğasıyla kıyaslanamazdı. Örneğin, *1930'ların başlarındaki Kurfürstendamm*'da hiçbir şeyin uzun ömürlü olmasına izin vermeyen içi boş bir zaman akmaktaydı.[68] Sürekli olarak değişip duran dükkânların "köksüzlüğü", yerini aldığı şeyin "belleğini siliyor"du. Kurfürstendamm'dan geçip gidenler, "arkalarında hiçbir şey bırakmadan ayrılır"dı; "yeni açılan kuruluşlar her zaman için yepyeni kalır, yerinden olan eski kuruluşlar ise tümden ortadan kaybolur"du. "Berlin'deki bir dükkânın yerini bir diğeri aldığında", diyelim ki bir çay evinin yerini şekerci aldığında, çay evinin gerçekliği "yerini yalnızca başka bir gerçekliğe bırakmaz, sanki hiç var olmamışçasına ortadan kaybolur. Tam bir var olma durumundan, artık hiçbir gücün onu geri çıkaramayacağı bir unutulma durumuna sokulur."[69] Berlin'deki binaların çoğu, onları bir şekilde düne bağlayan süslemelerden arındırılmıştı; yalnızca antre boyunca parıldayan mermer merdivenler savaş öncesinde yüksek mevkide olan insanların anılarını muhafaza ediyordu. Diğer şehirlerde de meydanların görüntüsü, şirketlerin isimleri ve kuruluşlar dönüşüm geçirdi; "fakat yalnızca Berlin'de geçmiş dönemlerde meydana gelmiş dönüşümler bellekten bu denli köklü bir şekilde silindi".[70] Berlin, tabiatı gereği "insanın unutma

eylemini çabucak gerçekleştirebildiği bir yer; aslına bakılırsa, şehrin tüm anıları silip atmak gibi sihirli güçleri vardır sanki".[71]

Bu yaratıcı yıkım süreci, binaların daha hafif, hızlı ve basit bir şekilde yapılabilmesini mümkün kılan yeni inşaat malzemelerinin icadıyla birlikte daha da ileriye taşındı. Dünya, on dokuzuncu yüzyılın sonlarında, geçmişin yükü olarak hissedilen şeye gittikçe takıntılı hale geldi; ama henüz var olmanın dayanılmaz hafifliğinden de haberdar değildi. Bu dünyadaki şehir dokusunu titizlikle işlenmiş süslemeler, dikkatle kesilip düzleştirilmiş yüzeyler, Arnavut kaldırımları, merdivenler, ağır iskeleler, yerinden oynamayan anıtlar oluştururdu. Yirminci yüzyılında başlarında ise şehir dokusunu oluşturan şeyler yumuşak çelik, çelikle güçlendirilmiş beton, yüksek dayanımlı cam, yansıtıcı kaplamalara indirgenmiş duvarlar, otobanlar, yürüyen merdivenler ve sökülebilir fuarlardı.

Bu süreç, kapitalizmin inşaat motifi olarak algılanabilir. Hem şehir hiyerarşilerimiz, hem de taşımacılık sistemlerimiz üretilen şehir görüntülerinin dönüşüm hızındaki artışı kanıtlar.[72] Kapitalizm banliyöleştirme, sanayisizleştirme, mutenalaştırma ve kentsel yenilenme süreçleriyle içinde yaşadığımız şehirleri durmaksızın yeniden yapılandırır. Kapitalizm ayrıca demiryolu, otoyolu ve liman sistemlerine yapılan sabit yatırımlar aracılığıyla mekânı yok eder, çünkü mekânı yok etmeye devam etme dürtüsü yapılan bu ilk yatırımları bir noktada eskimiş ve ihtiyaç fazlası kılmak zorundadır. Marx, bu süreçte yürürlükte olan ilkenin çok önceden farkına varmıştı.[73] Üretim ne kadar değişime dayalıysa, der Marx, değişimin fiziksel koşulları – iletişim ve nakliye araçları – dolaşım maliyetleri konusunda o kadar önem kazanır; sermaye bir yandan tüm mekânsal engelleri yerle bir edip pazarını genişletmek amacıyla bütün dünyayı fethetmeye çalışmak zorundayken, bir yandan da söz konusu mekânı zamanla yok etmeye çalışır. Yani ister şehir hiyerarşilerimize, ister ulaşım sistemlerimize bakalım, işleyen sürecin aynı olduğunu görürüz: tarihin bir döneminde kapitalizmin gerektirdiklerine uygun yapılar içeren şehir görüntülerinin, yalnızca tarihin bir sonraki döneminde yıkılıp yok edilebilmesi için üretildiği daimi bir mücadele...

Bu süreçte kültürel bellek aşınır, çünkü şehrin *yapı taşları* parçalanmıştır.[74] Şehrin temel yapı taşları mahalleler, meydanlar ve sokak-

lardır; bunların parçalanması yaygın bir kültürel amneziye neden olur. Mahalleler: çünkü sınırları az çok belli bir topluluk veya grup oluşturan kalabalık mahallelerin yerini ancak uçaktan bakıldığında bir bütün veya form olarak algılanabilecek ya da o hissi verebilecek kalın dilimlere benzeyen dağınık binalar aldı. Meydanlar: çünkü Lynch'in "farklı ve unutulması zor bir yer" dediği etrafı çevrili alanlar olan meydanların şehrin bütünlüğüne olan genel etkisi otoparklar tarafından değişikliğe uğratıldı. Sokaklar: çünkü modern sokaklar bir şebeke sisteminin içindeki iletişim araçları haline geldi yalnızca; bu intizamlı şebekede yolumuzu bulmak elbette ki kolay, fakat bu özellik şebekenin içindeki sokakları hatırlanabilir kılmıyor. Avrupa'da olmasa bile Birleşik Devletler'de kendimize şöyle bir soru sorabiliriz: burası 92. Sokak mı, 93. Sokak mı? Şehirdeki mahalleler, meydanlar ve sokaklar artık açıkça tanımlanabilecek durumda değilse, kamusal çevremiz nerede başlayıp nerede bittiği o kadar belli olmayan, kamusal alanı dağıtıp aşındıran mekânlardan oluşmaya başlar.

Mahallelerin, meydanların, sokakların, yani yapı taşlarının parçalanması yalnızca şehrin bütünlüğünü hedefleyen bir doğrudan taarruz değildir; bu parçalanma aynı zamanda dolaylı olarak insan bedenini hedefler.[75] Çünkü, Marcel Mauss'un da dediği gibi, insan hem sosyal hem bireysel açıdan ritmik bir hayvandır; insan bedeni ise bu ritmik hareketleri dolayısıyla zamanda ve mekânda ayrıcalıklı noktalara, başka bir deyişle yüksek ve merkezi yerlere, sınırlara ve eşiklere ihtiyaç duyar. Şehirlerimiz ise bu tür sosyal yapıları telafi edilemez bir biçimde kaybediyor. Otuz yıldır bu köklü değişime tanıklık ediyoruz. 1960'ların başından beri dünyanın gelişmiş ülkelerinde yer alan metropoliten merkezlerinin büyük ölçüde on dokuzuncu yüzyıldan kalma şehir dokusu, çok katlı bina blokları ve kıvrımlı otoyolların eş zamanlı gelişimiyle birlikte değişmişti. Kamusal alandaki bu aşınma ile kültürel bellekte yol açtığı silinme – ki bu daima mimari bir dayanak gerektirir – Melvin Webber'in "yakınlık barındırmayan topluluk" ve "mekânsız şehir alanı"[76] kavramlarında ifade bulur; Robert Venturi de Amerikalıların şehir meydanlarına ihtiyaç duymadığını, çünkü evde televizyon izlemeleri gerektiğini iddia ederken benzer bir noktanın altını çizmektedir.[77]

Her ne kadar saçma da olsa Robert Venturi'nin bu iddiası bahsettiğimiz dönüşümün doğası hakkında bize bir ipucu daha sunuyor. Bu değişimi, hacim mimarisinin yerini yüzey mimarisinin aldığını söyleyerek açıklayabiliriz belki. Söz konusu değişimin çok önceden hissedildiğine dair de garip bir his mevcut. Victor Hugo'nun *Notre Dame'ın Kamburu* adlı kitabında, hâlâ katedral ile civarını bir hiyeroglif yazısı okur gibi "okuyabilen" başdiyakoz Claude Frollo, kitabın mimariyi öldüreceği kehanetinde bulunur; Hugo'nun karakteri kitap derken süslü bir yazıyla elde yazılmış kitapları değil, evrensel bir okuryazarlığı işaret eden makine basımı kitapları kastediyordu. Demek ki Hugo'nun düşüncesine göre, basılmış kitap sayfalarında gizemler çözüme ulaştırıldığında, insanlığın tüm sırlarını tek bir kitapta toplama, katedral ya da anıt inşa etme arzusu körelecek, insan tarafından inşa edilip anlamla yüklenmiş bir çevre fikrinin kendisi giderek yok olacaktı.[78] Ama modern mekân adeta tertemiz bir sayfa gibidir. Modernitenin kentsel ve mimari mekânı homojen olma eğilimindedir; burada her şey birbirine benzer, işaretler ve işaretçiler olgudan sonra gelir. Bunların tümü, fiziksel bir rahatsızlığı ve terk edilmişlik hissini güçlendirir. Modernitenin bu kentsel ve mimari mekânından en azından şu sebeple post-Kartezyen bir mekân olarak bile bahsedebiliriz: bu mekân boş kâğıtlardan, çizim tahtalarından, planlardan, ölçekli maketlerden ve geometrik orantılardan oluşan bir mekân.[79] Victor Hugo'nun sezgilerini uyarlamak gerekirse, mimariyi öldürecek olan şeyin kitap değil de ekran olduğunu söyleyebiliriz. Bu yüzden, Venturi'nin televizyonun meydanları alt ettiği yönündeki iddiası yanlışlığının arkasında bir gerçeklik saklıyor; tüm abesliğine rağmen, bu iddia gerçek bir yönelimi belirtiyor. Hacim mimarisinin yerini yüzey mimarisi, binaların yerini ekranlar, heybetin yerini minyatürleştirme aldı. O halde diyebiliriz ki günümüz mimarisinin en önemli özelliklerinden biri ekranlardır: hareketli parçacıklar halinde sunulduğumuz, haber dolaşımı ile reklam metinlerinin aynı anda tezahür etmesiyle birlikte görünürlüğün her yere nüfus edebildiği ekranlar...

Demek ki çağdaş kültürel amneziye neden olan önemli şeylerden biri de uzun süredir etrafımızı kuşatmış olan nesnelerin doğası ile yaşamöyküsüdür. Nesneler ile kıyafetlerin çoğaltılmasıyla açıkça görünür

hale gelen tüketim kültürü bugün her yerde etrafımızı kuşatmaktadır. Refah görüntüsünün oluşmasını sağlayan başlıca etken bol bol tüketim maddesi ve giysi barındıran geniş departmanlı mağazalardır; çarşılar ile alışveriş merkezleri bu olağanüstü verimliliğin doğasını oluşturan ikinci etmenlerdir. İnsanları sistematik ve düzenli bir tüketime yönlendiren günümüze ait telkinler, on dokuzuncu yüzyılda kırsal nüfusu sanayide çalışmaya yönlendiren eski telkinlerin bir uzantısıdır. Durumu kültürel bellek açısından değerlendirdiğimizde ise önemli olan şey tüketim maddelerinin bolluğu değil, daha ziyade *ömür*leridir.[80] Sosyal durumun normları bize gitgide hızlanan döngüler içeren belirli bir zaman çizelgesi, bir metabolizma dayatır. Baudrillard'ın da dediği gibi, artık nesnelerin döneminde yaşıyoruz; onların ritmine ayak uyduruyor, onların döngülerine uyuyoruz. Günümüzde nesnelerin doğumu ile ölümüne şahit olanlar bizleriz; hâlbuki önceki uygarlıkların hepsinde nesiller boyu yaşamını sürdürenler nesneler ve anıtlardı. Tarihin önceki dönemleriyle kıyaslandığında, insanların ortalama ömrü ile binaların ortalama ömrü günümüzde tersine dönmüştür. Nesnelerin bu hızlandırılmış metabolizmaları ise belleğin zayıflamasına yol açar.

Eskime potansiyeli olan nesneler arasında tabelalar rakipsizdir. Tabelaların eskime oranı, binalarınkine nazaran otomobillere daha yakındır; yani potansiyel olarak daha hızlı demode olurlar. Bunun nedeni tabelaların fiziksel özellikleri gereği hızlıca çürümesi değildir; tabelaların hızlıca demode olmasının nedeni diğer tabela sahibi rakiplerin yaptıklarında gizlidir. Bu konuda Las Vegas örneğinden çok şey öğrenebiliriz.[81] Las Vegas'ta anayol boyunca yoğun bir iletişim vardır. Çöl rengine benzer, kahverengi ile gri arası küçük alçak binalar şimdi anayol olan sokaktan uzak ve ayrık dururlar; bu binaların sahte ön cephesi ise binayla bağlantısız bir şekilde, anayola doğru dikey vaziyette kocaman bir tabela gibi konur. Las Vegas Strip'in en özgün, en heybetli yönlerinden biri olan kumarhanelerin ön cepheleri ile tabelalar aynı zamanda buradaki en değişken şeylerdir; bunların arkasındaki sade yapılarsa bir dizi onarımdan geçer, ön cephelere süslemeler yapılır. Venturi'nin dediği gibi: tabela yapıdan daha önemlidir; tabelayı çıkartırsanız, mekân da ortadan kalkar.[82]

Las Vegas Strip'teki tabelalar nesnelerin tarihindeki kültürel bir dönüşüme işaret eder. Çoğu zaman birçok nesne için diyebiliriz ki onlar bizimle konuşmasa bile biz söz konusu maddi düzenlemeyi anlayabiliriz. Çünkü bu nesnelerin bizim alışkanlıklarımız gereği çözebildiğimiz kimi anlamları vardır; daha da iyisi, nesnelerin anlamlarını çoğu zaman farkında olmadan çözebiliyoruzdur, çünkü nesneler onları çözebilme yetimizi pek zorlamaz. Nesnelerin göstergeler olarak algılanıp anlamlarının çözülebilmesi düşüncesinin kendisi, maddeler dünyasına içkin bir eskime süreci olduğu derecede bize gereklidir. Kültürel biyografilerinde böyle bir dönüşüm geçirmeyen nesneler, işgal ettiğimiz alanların taşıdığı kadar kavramsal hiyeroglif niteliği taşımazlar. İşte bu yüzden Las Vegas'tan öğrenebileceğimiz şeyler vardır. Bu noktada hem birbirini izleyen, hem de birbiriyle örtüşen üç farklı kültürel aşamadan bahsedebiliriz. İlk önce Saussure'cü dilbilimin öne sürdüğü dilsel göstergelerin keyfiliği *teorisi* gelmişti; kısa süre sonra, göstergenin keyfiliği teorisi kültürel çalışmaların genelinde *uygulandı*; daha sonra ise kendi göstergelerinin doğasını gururla sergileyen keyfi gösterge sistemlerinin bilinçli bir şekilde hızlandırılmış *maddi üretimine* geçildi.

Eskime potansiyeli olan tüm nesneler arasında tabelaların rakipsiz olduğunu söylemiştim. Peki, ya nesnelerin varlığı son bulursa? Böyle bir soru sormak mantıkdışı gözükebilir. Fakat önce nesneyi tanımlayalım: nesne elle tutulabilen şeylerdir, diyelim. İnsan organizmasında bulunan elin özelliği nesneleri kavrayabilmesidir; ister tarım kültüründe, ister sanayi kültüründe olsun, elle kavranmış birçok nesne dönüştürülmek üzere tutulup yönlendirilir. Aslına bakılırsa, herhangi bir şeyi anlayamadığımızı vurgulayabilmek istediğimizde kullandığımız "bunu kavrayamadım" cümlesi, insan elinin işlevinin nesneleri kavramak olageldiği, bu yolla da çevreyle başa çıkıp onu kontrol edebilmeyi öğrendiği gerçeğine dayanır. Tıpkı, karşımızdaki insana zor bir durumla karşılaştığımızı ama bunu rahatlıkla çözebileceğimizi anlatmak için kullandığımız "elimden kurtulamaz" deyimi ya da müdahale etmenin mantıksız olduğu bir durumla karşı karşıya olduğumuz yönündeki güçlü kanaatimizi ifade edebilmek için kullandığımız "el atmamak" ya da "ateşle oynamak" deyimleri gibi... Fakat şimdilerde

çevremizi doldurup taşıran – ve bize sıkça kullandığımız bu fiillerin de suyu ellerimizle kontrol altına alamıyor olmamızdan geldiğini söyleyen – enformasyon bolluğu, ellerimizle kavrayabileceğimiz şeyleri kendi sosyal çevremizden uzaklaştırır. Bu mantıkla ilerlediğimizde, bilgisayar bellekleri ya da elektronik bir resim elle kavranamayacağından nesne değildir; bunlara yalnızca parmak uçlarımızla ulaşabiliriz. Televizyon ekranındaki resimleri, bilgisayarda depolanmış verileri, film ya da mikrofilm makaralarından yansıyanları kavramaya çalışmak beyhudedir. Vilem Flusser'in[83] deyişiyle, nesne olmayan bu şeyler (non-things) elbette ki silikon çipler, katot ışınlı tüpler ve lazer ışını gibi belirli nesnelerin içine sokulmuştur. Fakat nesne olmayan bu şeyleri ellerimizle tutmak imkânsızdır. Hızla çoğalarak etrafımızı saran bu nesne olmayan şeylere enformasyon diyoruz. İnsanlığın hiç olmadığı kadar büyük bir kısmı enformasyon üretimiyle meşgul; hiç olmadığı kadar küçük bir kısmı ise nesne üretiminde görev alıyor. İnsanlık, nükleer enerji santralleri kuran, silah üreten ve genetik mühendisliğini ilerleten enformasyon türüne hâkim olanlar tarafından tahakküm altına alınıyor. Nesnelerin gitgide yok olduğu kültürümüzde güvenirlik eksikliği hissetmek artık gündelik deneyimlerimizden biri. Katı olan her şey eriyip enformasyona dönüşüyor.[84]

4.

O halde bu olguların birbiriyle bağlantılı olup, birbirini güçlendirdiğini açıkça görebiliyoruz. İnsan yerleşiminin boyutlarının artması, hızın üretilişi ve kurulu bir çevrenin defalarca kasti olarak yıkılışı herkesi etkisi altına alan, yaygın ve güçlü bir kültürel amnezi yaratır; kapitalist üretim süreci de bahsettiğimiz bu üç sürecin sırayla ortaya çıkmasına neden olur. Modernite, ya da en azından kapitalist üretim sürecinin ekonomik genişlemesiyle temsil edilen bu bileşeni, kültürel amneziyi kazara değil, tabiatı gereği zorunlu olarak üretir. Unutkanlık kapitalist üretim sürecine içkindir; bu durum kapitalizmin yaşam alanlarına ilişkin bedensel deneyimlerimizin ile bütünleşir.

5
Sonuç

Okurun zihninde, bu kitapta geliştirmeye çalıştığım iddiaya dair birtakım şüphe ve soru işaretleri oluşacaktır. Şimdi de bunların öngörülebilir olanlarına cevap vermeye çalışacağım.

Öncelikle, bu unutkanlık sürecinin tam olarak ne zaman bir "kırılma" ya da "kopuş" şeklinde ortaya çıktığı, diğer anlardan tartışmasız daha fazla önem taşıyan böyle bir kırılma ve kopuş anından bahsetmenin mümkün olup olmadığı sorulabilir. Aslında ortaya çıkan şey birden fazla "kopuş"un bir araya gelerek yoğunlaşmasıdır. Elbette ki bu kitaptaki iddiam, bir dereceye kadar, en önemli kırılmanın 1800 yılından itibaren meydana geldiğini söyleyen klasik Marksist anlatıma dayanır. Fakat devasa şehirlerin ortaya çıkması ve daha önemsiz bir özellik olsa da gazetelerin yüksek tiraj elde etmeye başlaması bakımından bu tarihten bir asır sonrası, yani 1900 yılı ile sonrasındaki dönem de mühim bir kronolojik göstergedir. Bunun dışında, megakentlerin ortaya çıkışı, elektronik medyanın daha çok önem kazanması ve bilişim teknolojisindeki gelişmeler yirminci yüzyılın ortasının, hatta daha da ilersinin önemli bir sıçrama tahtası olduğunu gösterir. Genel olarak baktığımızda, moderniteye özgü kültürel unutkanlık süreci birden çok sıçrama tahtasının bir araya gelmesiyle oluşur; giderek de hızlanır.

Daha sonrasında, bu unutkanlık sürecinin nerede meydana geldiği sorulabilir. Ortaya attığım iddiada unutkanlığın genel olarak tüm insanlık için bir problem olduğunu açıkça ifade ediyorum, ama bu sürecin dünyanın bazı yerlerinde daha erken başlayıp daha hızlı ilerlediği de aynı oranda açıktır. "Ne zaman?" sorusuna cevap verebilmek ise ancak bazı mühim farklılıkların altı çizildiğinde mümkündür. Örneğin, hem Kuzey, hem Güney Amerikalıların bina yıkma oranı İtalyanlardan, hatta Britanyalılardan bile bir hayli farklıdır.

Daha sonrasında ise bu kültürel unutkanlığın geçmişte kimlerin başına geldiği, şimdi ise bundan kimlerin muzdarip olduğu sorulabilir. Bu olguyu küresel ölçekte deneyimleyen en azından dört farklı insan grubu sayılabilir: uluslararası işbölümündeki hegemonik grup, uluslararası işbölümündeki madun grup, ekonomik göçmenler ve siyasi mülteciler. Bunlar ille de birbirini dışlayan gruplar değildir; son üç grup arasında elbette ki örtüşmeler vardır.

Günümüzün bilişim kapitalizmindeki hegemonik grup belirli bir yaşam tarzının tadını çıkarır, dünya genelinde gittikçe daha da homojenleşen belirli bir çevre dâhilinde hareket eder. Her zamankinden daha çok homojenleşmiş bu kimlik, söz konusu hegemonik grup ile hava alanını kullanan diğer insanlar arasındaki sosyal mesafeyi koruyabilmek için tasarlanmış VIP salonlarında; odaların tasarımından havluların rengine kadar her şeyiyle homojen olan uluslararası otellerin dekorasyonlarında kendini sembolik olarak açık eder. Bu hegemonik grubun mobil, kişisel ve çevirimiçi telekomünikasyon ağlarına sürekli olarak ulaşabilmesi de aynı sembolik ifadenin bir başka örneğidir. Bunların hepsi, ulus devletlerin kültürel sınırlarını aşarak tüm dünyaya yayılan bilişim ekonomisindeki yönetici çevrelerine dâhil olunduğunu gösteren sembollerdir; söz konusu yöneticiler, yerel bölgelerin tarihsel özgüllüğünü hükümsüz kılan bir çevre ve bir habitus dâhilinde yaşarlar, böylece yerel bölgeleri de kendi tarihsel özgüllüklerini amansızca unutmaya yöneltirler.

Madun grup da benzer şekilde belirli yerlere bağlıdır; fakat bu grup, hegemonik gruba her yerde potansiyel olarak açık olan belirli bir hayat tarzıyla bağ kurmaktan ziyade yerel bölgenin özellikleriyle bağ kurar. Yerleşim alanları, bu grubun üyeleri için sosyal ilişkilerin birbirinin içine geçerek bir iletişim ağı oluşturduğu yerlerdir. Bu fiziksel alan evin bir uzantısı gibi görüldüğünden, bölge sakinleri nezdinde bir hayli anlam taşır; çünkü söz konusu alanın, örneğin birahane gibi kısımları bir aidiyet duygusu iletir. Bu somut, yerele özgü varlıklar insanların o yere aşinalık duymasını, belirli bir derecede istikrar hissedebilmesini, yerel bölgenin belleği sayesinde bir devamlılık hissi oluşabilmesini sağlar. Böyle bir muhit fiziksel yıkımla tehdit edildiğinde, muhit sakinleri bu tehdit karşısında birlik olur. Robert Moses,

1950'lerin sonu ile 1960'ların başında, "modern" bir şehir bulvarını yıkıma uğratarak yerine Cross-Bronx Otobanı'nı planlayıp inşasını denetlediği sıralarda, Bronx'un merkezi yalnızca tehdit edilmiyor, doğrudan yıkılıyordu. Marshall Berman, *Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor* (1982) adlı kitabında, kendi muhitinin akıbetini nasıl öngördüğünü, Cross-Bronx Otobanı'nın inşa edildiği alana bakarken bir keresinde nasıl ağladığını ve kendi evlerini terk ederlerken bile diğer insanlara, özellikle siyahlara, Hispaniklere, fakir beyazlara ve Vietnamlılara evleri uğruna verdikleri savaşta yardımcı olmak için çalışan bir gruba nasıl dâhil olduğunu dokunaklı bir dille anlatır. Bu insanlar yerel belleklerine saldırılmakla, kurulu bir çevrenin belirli aralıklarla kasti olarak yıkılmasıyla oluşan zorunlu bir unutkanlıkla tehdit edilmişlerdir.

Birinci Dünya Savaşı'ndan önceki yıllar, kayıtlı tarihin en büyük toplu göçünün meydana geldiği dönemdir. 1914'ten önceki son on beş yılda Birleşik Devletlere neredeyse 15 milyon insan gelmişti. İnsanlar aynı zamanda kırdan kente, aynı eyaletteki bir bölgeden diğerine de göç ediyordu. Birinci Dünya Savaşı'ndan önceki yıllarda neredeyse her 100 Polonyalının 15'i ülkesini temelli terk etmişti. On dokuzuncu yüzyılın sonlarında ırkçılığın o derece şiddetlenmesinin sebeplerinden biri olan bu göç dalgası, Birleşik Devletlerde toplu göçe karşı yapılan çığırtkan kampanyaların gitgide şiddetlenmesine sebep olmuştu. Avrupa'da da durum farklı değildi; burada ise göçmenlere karşı hissedilenler özellikle antisemitizmde ifade buluyordu. 1945 ile 1973 yılları arasında yaşanan ekonomik canlılık sırasında da büyük çaplı bir iç göç meydana gelmiş; İtalya'nın güneyinde yaşayanlar Lombardy ile Piedmont fabrikalarına akın etmişti. Mağrip'ten (Tunus, Fas ve Cezayir) gelen göçmenler 1968'de Fransa'daki tüm yabancıların neredeyse dörtte birini oluşturuyordu. Şu anda ise Birleşik Devletler'de bulunan göçmenlerin üçte biri Latin Amerika'dan, ezici çoğunluğu ise Orta Amerika'dan gelmişlerdir. 1945'ten sonraki dönemde, toplu göçün sarsıcı etkileri, bölünmüş emek piyasası tarafından bir dereceye kadar hafifletildi: birçok batı ülkesindeki göçmen Yahudiler hazır giyim sanayisinde çalışmaya başladı, 1990'larda Londra ile New York'taki Hint restoranlarında çalışan elemanlar ise genellikle Ban-

gladeş'in belirli bir bölgesinden gelen göçmenlerdi. Fakat bütün olarak ele alındığında, göçmenlerin ayrıldıkları yerlerde kalan akrabalarıyla bağlarını koparmamaları sonucu süreçte bir hafifleme yaşanmış olsa bile, hem ülkeler arasında, hem ülkelerin kendi içinde gerçekleşen bu toplu göç dalgaları yerel köklerin unutulmasına neden olmuştur. Toplu göç tarihi modern unutkanlık tarihinin, özellikle de mekânların unutulma sürecinin bir parçasıdır.

Siyasi mültecilerin içine düştükleri durum ise bundan daha da travmatikti. Birinci Dünya Savaşı ile Rus Devrimi, milyonlarca insanı yaşadıkları yeri mülteci olarak terk etmek zorunda bıraktı. Rus Devrimi'nden sonra 1,5 ile 2 milyon arasında Rusya vatandaşı evsiz kaldı. Bu mültecilerin birçoğunun sosyal kökenini göz önünde bulundurduğumuzda diyebiliriz ki yeni bir yere yerleşmek onlara daha sonraki mültecilere geldiği kadar zor gelmemiş olabilir; örneğin bu ilk mültecilerin aileleri kerestecilikle uğraşmaktaysa, başka bir yerde yaşam kurabilmelerine olanak sağlayacak kaynaklara ve yatırıma sahiplerdi demektir. Yine de Birinci Dünya Savaşı ile İkinci Dünya Savaşı arasında geçen yıllara hâkim olan atmosferi etkileyen şeylerden biri de 1914 ile 1922 arasında yaklaşık 4-5 milyon siyasi mültecinin türemiş olmasıydı. Almanya'nın 1945 yılında çökmesiyle ortaya çok daha sorunlu bir tablo çıktı. Mayıs 1945'e gelinceye kadar Avrupa'da yerinden edilmiş insan sayısının 40,5 milyona ulaştığı tahmin ediliyor; bu sayıya, zorla çalıştırılmış Alman olmayan işçiler ve yaklaşan Rus ordusunun intikam arzusundan korkup kaçan Almanlar dâhil değil. Yaklaşık 13 milyon Alman, Almanya'nın Polonya ile Sovyetler Birliği tarafından işgal edilen kısımlarından, Çekoslovakya'dan ve uzun süre boyunca yerleşik oldukları Avrupa'nın güneydoğusundan sürüldüler. Tüm bu insanlar geldikleri yerleri bir dereceye kadar unutmak zorunda kalmışlardı.

V. S. Naipaul'a, *The Enigma of Arrival* adlı kitabında, kendisinin on sekiz yaşında Earls Court'daki bir pansiyonda kalırken çekilmiş çarpık çurpuk bir gençlik resmi verilir; Naipaul da resme orta yaşın getirdiği bir kavrayışla bakar. Daha o yaşta yazar olmak istediğini biliyordur. 1950 yılında Londra sokaklarında "bir yazar olarak" yürüyen Naipaul "hâlâ metropol yaşamına özgü uygun malzemeler ara-

makta"dır.[1] Aslında aradığını bulmuştur. Naipaul fark eder ki 1950'nin Londra'sında "insanların yirminci yüzyılın ikinci yarısında gerçekleştireceği büyük hareketlenmenin ilk dönemleri"ni yaşamaktadır; bu hareketlenme "Birleşik Devletler'deki halk oluşumundan daha büyük bir hareketlenme, daha büyük bir kültürel karışım" olacaktır.[2] Aslında bu kitlesel hareketlenmenin küçük bir kısmı Naipaul'un gözlerinin önünde, Earls Court'da kaldığı pansiyonda meydana gelmektedir. Burada Avrupa'nın ve Kuzey Afrika'nın birçok farklı ülkesinden gelmiş en azından on, on iki avare kendilerini Naipaul'un gözlemine bırakmıştır; bu insanların "sahip oldukları en önemli şey hikâyeleridir, bir çırpıda anlatıverdikleri hikâyeleri".[3] Fakat on sekiz yaşındaki Naipaul bunları ne görebilir, ne duyabilir. Yerinden edilmiş insanlar hikâyelerini anlatmaya başladıklarında, Naipaul "hiç not almaz, hiç soru sormaz. İhtiyacı olan şeyi bulmuş olmasına rağmen, henüz muhteşem bir konuyu gördüğünde tanıyabilecek tecrübesi yoktur".[4] "Korkunç savaşın üstünden çok geçmeden Londra'daki bir evde toplanmış Avrupa serserileri"...[5] Naipaul'un daha sonra fark ettiği üzere, "pansiyonun asıl malzemesi" onlardır.[6] "Bu pansiyonda sahiplenebileceğim bir konu vardı," diyen Naipaul o zamanlar bundan bihaberdi. Dolayısıyla on sekiz yaşındaki haline bakınca, Naipaul "kayıt altına alabileceği neredeyse hiçbir şeyinin" olmadığı sonucuna varır.[7] Karşılaştığı insanların birçok anısı vardır ama kendisi bunları kayıt altına almamıştır; daha sonra, bu insanlar siyasi mülteciler olarak zorla başka bir ülkeye yerleştirildiklerinde, köklerinin bulunduğu yerlere dair en azından bazı şeyleri yavaş yavaş unutacaklardır.

Modernitenin ürettiği mekânların kültürel amneziye sebep olduğu yönündeki iddiama karşılık sorulabilecek bir soru daha var. İnsan yerleşiminin boyutlarının değişmesi, hızın üretilişi ve kurulu çevrelerin belirli aralıklarla kasti olarak yıkılmasıyla meydana gelen insan habitatındaki bu muazzam dönüşümü hedef alan herhangi bir direniş hareketi ya da ortak bir muhalefet oluşmadı mı? Elbette ki bu dönüşümü hedef alan önemli direniş biçimleri meydana geldi. Bunlardan biri topografik durağanlık, diğeri de insan müdahalesinin yol açtığı direniştir.

Topografik durağanlığın yarattığı direniş, şehrin sokak sisteminin hiç esnek olmamasıdır. Konut sistemi, tek tek evlerden farklı olarak, şehir hayatında geniş çaplı bir süreklilik sağlayan bir güçtür. Şehrin sokak planı değişime öylesine dirençlidir ki sokakların planlanış şekline bakarak şehir düzeninin sürekliliğini adeta bir gen haritası gibi ele almak mümkündür.

İnsan müdahalesinin yol açtığı süreklilik ise çeşitli biçimlerde karşımıza çıkabilir. Bu konuya yalnızca iki örnek vereceğim, bir tanesi yirminci yüzyılın başlarındaki Fransa'dan, öteki ise yirminci yüzyılın sonlarındaki İngiltere'den.

Atget, 1900 ile 1920 yılları arasında, *Ancien Régime*'den on dokuzuncu yüzyılın ortalarına kadar uzanan bir zaman diliminde çekilmiş Paris yapıtlarının fotoğraflarından oluşan geniş bir arşiv toparladı. Amacı, Paris'in on dokuzuncu yüzyılın ortalarından itibaren yaşadığı muazzam topografik dönüşüme tepki göstermekti; bu dönüşümün iki aşaması vardı. İlk aşamada, Haussmann'ın gözetimi altında, yirmi iki tane yeni bulvar inşa edilmeye başlanmış; Lafayette, Rivoli ve Kléber gibi caddelerin inşası tamamlanmış; Sen Nehri üzerine Solferino, Alma ve Change köprüleri kurulmuştu. Bu yeni geniş tasarımlar hâlihazırda var olan birçok yapının, özellikle de Latin Quarter ile Île de la Cité'deki yapıların yıkılmasını gerektiriyordu. İkinci aşamada ise 1892 ile 1902 yılları arasında 171 yeni sokak inşa edildi. 1895 ile 1896 arasında Saint-Denis'den Notre-Dame-des-Victoires'a kadar olan Sağ Kıyı'daki Rue Réaumur'un batısına ilave bölge kuruldu. 1906 yılında Rue du Louvre'un kuzey ucu Rue Montmartre'a bağlandı. 1890'da ise Raspail Bulvarı Rue Montparnasse ile birleştirildi. Tekrar etmek gerekirse, bu değişimler hâlihazırda var olan yapıların kurban edilmesi demekti. Tıpkı 1907'de yapılan değişimler sırasında ilk semtin kimi bölümlerinin, özellikle de Rue des Deux- Écus'nün kurban edilmesi gibi...

Bu geniş çaplı dönüşümler karşı bir hareketin oluşmasına neden oldu. 1890 ile 1895 arasında, de Champeaux eski Paris mimarisinin süslemeleri hakkında detaylı bir dizi resimli makale hazırlayarak *Gazette des Beaux-Arts*'da yayımladı. 1903'te Marquis de Rochegude'ün *Guide à travers le vieux Paris*'i çıktı. Kasım 1897'de ise sürüp giden

yıkımlara direnmek için resmi bir kuruluş, municipale du vieux Paris komisyonu kuruldu. Atget'nin fotoğraf arşivi, yirminci yüzyılın başlangıcında oluşan bu yeni Paris dünyası karşısında vücut bulan direniş hareketinin içinde yer alıyordu. Fotoğrafın icadı, demiryolunun icadıyla ortaya çıkan atmosfere kültürel bir denge getirdi. Demiryolu hız üretirken, fotoğraf hareketsizlik üretiyordu; demiryolu hatırlama süreçlerini sarsarken, fotoğraf hatırlama süreçlerine yeni bir katman kazandırdı. Fakat Atget'yi meşgul eden asıl mesele, hızın üretilişinden ziyade, kurulu çevrelerin belirli aralıklarla yıkılarak yeniden yapılandırılmasıydı; Atget bu durumla savaşabilmek için yirmi yıl boyunca çaba sarf edip kültürel bir kampanya yürüttü.

Atget, o zamanlar çokça fotoğrafı çekilmiş Louvre, Sainte-Chapelle ve Tour Saint-Jacques gibi anıtlardan uzak durmuştu. 1889'dan itibaren Paris topografyasının en çok fotoğraflanan yapıtını, yani Eyfel Kulesi'ni asla fotoğraflarına konu etmedi. Eyfel Kulesi, Atget'nin binlerce fotoğrafının içinde yalnızca tek bir fotoğrafta görünür; o fotoğraftan da belli olduğu üzere, Eyfel Kulesi'nin görüntüye kazara girdiği neredeyse kesindir. Atget, söz konusu fotoğrafı 1901'de Passy, Rue Barton'da çekmiştir; Eyfel Kulesi ise uzakta, sislerin arkasında minyatür gibi kaldığından zar zor fark edilir.

Atget'nin fotoğraf arşivi içerdiği mekânlar ve insanlar bakımından modernite öncesi şehri yansıtır; çünkü Atget eski sokakları, eski avluları, dükkânların içini, barları, çarşıları, eskicileri, atlı tramvayları, atlı arabalar ile vagonları, çeşmeleri, köprüleri, salapuryaları, kiliseleri ve kapı kollarını fotoğraflamıştı. Fotoğrafladığı şeyler arasında sokak ticaretinin eskide kalmış biçimleri de vardı: çiçekçiler, paçavracılar, sokak müzisyenleri, çöp toplayıcılar, fahişeler, dilenciler ve serseriler... Atget, *Ancien Régime*'den kalma yapıntıları geniş bir fotoğraf arşivine dönüştürdü.

Yakın zamanda, İngiltire'deki kültür mirası sanayisi, modernitenin kurulu yapıları belirli aralıklarla kasti olarak yıkması ve kendi mekânlarını inşa etmesine karşı savaşabilmek için kimisi akla yatkın, çoğu ise tuhaf birtakım girişimlerde bulundu. Tarihi binaları ve anıtları korumak için 1984'te kurulan English Heritage, 1990'larda 500,000 kadar tarihi varlığı korumakla yükümlüydü; bunların arasında Derbys-

hire'da kurşun çıkarılan bir bölge olan Wirkswoth gibi küçük bir şehir de vardı. Kayıt altına alınmış tarihi anıtların sayısı 1882'de 268, 1994'te ise 12,900'dü. 1980'ler boyunca, küçük şehirlere, belediye makamlarının "çevrenin iyileştirilmesi" dediği bir süreç dâhilinde, düzenli olarak Arnavut kaldırımları döşendi; böylece motorlu araçların ilerleyemeyeceği alanlar oluşuyor, Kensington Council'in "Viktorya çağı ihtişamı" diye nitelediği önceki bakımsız sokaklara geri dönülüyordu. Ülkedeki belediye makamları, 1975'de Avrupa Mimari Miras Yılı'na dikkat çekmek ve 1977'de Gümüş Yılı'nı kutlamak amacıyla "Tarihi Miras Yürüyüşleri" ve "Tarihi Mirasımızın İzleri" gibi etkinlikler düzenledi.

İmalat sanayisinin fiilen, ağır el işçiliğinin ise kısmen ortadan kalkması, hayatımıza "sanayi arkeolojisi" diye bir uygulama soktu; 1953 yılında adı konan bu uygulamanın amacı terk edilmiş ya da hurdaya dönmüş sanayi tesislerini korumaktı. Başlarda koruma altına alınan sanayi tesislerinin büyük bir çoğunluğunu yel değirmenleri ile su değirmenleri oluşturuyordu; Eski Binaları Koruma Derneği'nin yayımladığı listeye göre İngiltere'de şu an halka açık 180 adet değirmen var. En fazla ziyaret edilen sanayi anıtı ise buharlı trenler; her yıl 2.800.000 yolcu, sayısı otuz dördü bulan buharlı trenlerin cazibesine kapılıyor. Buna ek olarak, ziyaretçi sayısı yılda 2 milyonun altına pek düşmeyen en az on yedi tane demiryolu müzesi ya da demiryolu merkezi var. "Tarihi" anıt fikri, Viktorya döneminden kalma tesisleri, örneğin Abbey Mills kanalizasyon sistemini kapsayacak kadar genişletildi. *Our Grimy Heritage* [Kirli Mirasımız] adında "Britanya'daki fabrika bacalarını inceleyen tamamı resimli" afili bir kitap yayımlatmak 1971 yılına kadar olanaklıydı.[8] Maket bir kömür madeninde emekleyerek dolaşmak isterseniz Wigan Pier Heritage Centre'a para ödeyerek, 1900 yılının proletaryası gibi giyinmiş oyuncular tarafından bu kömür madeninde ağırlanabilirsiniz.

Bu kitapta geliştirmeye çalıştığım iddiaya dair son bir soru daha sorulabilir: unutulan tam olarak nedir? Bu soruya cevap verebilmek için farklı hatırlama kategorileri, özellikle de bilişsel bellek, kişisel bellek ve alışkanlık belleği arasında bir ayrıma gitmemiz gerekir.

Bir kelimenin anlamını, bir şiirin dizelerini, hikâyeleri ya da mantığın gerçekliklerini hatırlamamız istendiğinde, söz konusu "hatırlama" fiilinin kullanımlarını içeren şey bilişsel anılardır. Mekânlar açısından baktığımızda, bilişsel bellek yetersizliği demek, örneğin şehri bir bütün olarak hatırlayamamak, şehirde yolumuzu bulabilmek için bilmemiz gereken şehrin o genel biçimini hatırımıza getirememek demektir. Büyük bir şehrin alengirli sokak düzenini unutmak, şehirle alakalı başka bir sürü şeyin de unutulmasına neden olur: şehrin simgelerinin, yürüyüş yollarının, sokak kavşaklarının, hatta yer altında da benzer bir coğrafi sistem meydana getiren ve çoğu zaman karmaşık olan metro ağlarının...

Çağdaş yerleşimlerle kıyaslandığında, modernleşmenin henüz ilk aşamalarını yaşayan Avrupa habitatı küçük çaplı oluşu nedeniyle kolayca hatırlanabilir özellikteydi; şehirlerin bu özelliğini güçlendiren iki unsur daha vardı. Birincisi istihkâmlar, geçitler, kuleler ve ağır taşlardan meydana gelmiş şehir duvarlarıydı; şehri çevreleyen bu duvarlar kolayca fark edilir, dolayısıyla şehrin bilişsel olarak kolayca hatırlanabilmesini sağlardı. İkincisi şehrin bir odak noktasına sahip olmasıydı; Avrupa kültürlerinde odak noktası işlevi gören yapılar, kendisini çevreleyen topografi içinde hatırlanabilir bir figür olarak beliren Gotik katedrallerdi. Buna karşın, modern şehir habitatı sınırlarını ebediyen kaybetti. On dokuzuncu yüzyılda şehir duvarlarının parçalanması bir şeyin göstergesiydi: ortaya çıkmakta olan modern şehir durmaksızın gelişecekti; modern şehrin tarihi, mekânsal bir yayılma hikâyesi olacaktı. Şehirlerin nüfusları gittikçe daha da çok genişleyen, genişledikçe de biçimsizleşen bölgelere doğru yayıldıkça, şehirler de odak noktasını kaybederek gittikçe daha zor hatırlanabilen fiziksel varlıklara dönüşür. Radyosentrik şehrin ortadan kalkması çok daha kolay unutulabilen bir yerleşim biçiminin oluşmasına neden olur.

Kişisel anılar, bilişsel anılardan farklı olarak, kişinin kendi hayat hikâyesiyle alakalı hatırlama eylemlerine atıfta bulunan bir dizi ifade içerir. Bunlara kişisel anılar deriz, çünkü kişisel bir geçmişle alakalı olup, kişisel bir geçmişte konumlanmışlardır. İnsanlar, kişisel anı ifadeleri sayesinde, kendilerine özgü bir yolla geçmişleriyle alakalı gerçeklere ulaşır; fakat kendilerine özgü olan bu yolla başkalarının

geçmişine ulaşmaları ilkesel olarak imkânsızdır. Örneğin, benim kişisel anı ifadelerim şöyle cümlelerle dile getirilebilir: şurada, şu zamanda şunları yapmıştım. Bir olayı hatırlarken, aslında kendim hakkında da düşünmüş olurum. "Roma'yı ilk kez yirmi yıl önce ziyaret etmiştim," dediğimde, Roma hakkında olduğu kadar kendim hakkında da kafa yorarım. Şimdiki halimin farkındayımdır, ama kendimi geçmişte şurada şunu yapmış biri olarak da düşünürüm. Yirmi yıl önce Roma'ya ilk kez gitmiş ben ile geçmişte yaşadığım bu olaydan şu an bahsetmekte olan ben kimi konularda farklılık gösterirken, kimi konularda benzerdir. Bu tür kişisel anı ifadeleri kendimi tanımlayabilmem için son derece önemlidir, çünkü geçmişim kendimi algılayabilmemi sağlayan zengin bir kaynaktır. Karakterimi ve gizilgüçlerimi değerlendirişim, yani kendime dair bilgim büyük ölçüde geçmişte yaptıklarıma bakış şeklim tarafından belirlenir. Geçmişte yaptıklarımın hepsi bir yerlerde konumlanmışlardır. Geçmişe bakınca hissettiğim memnuniyet, vicdan azabı, pişmanlık gibi çeşitli duygular ile kendi kimliğim arasında hayati bir bağ vardır; zevkin, vicdan azabının ya da pişmanlığın uygun nesnesi geçmişte yaptıklarım ya da yapmadıklarımdır. Kişisel anıların hatırlanmasındaki zorluğa baktığımızda, bir kişinin on yıl önce Prado'ya yaptığı ziyareti ancak hayal meyal hatırlaması, hayatındaki bu ziyaretin kendisi üzerinde neredeyse hiçbir iz bırakmadığını, bu ziyarete asla derinden içselleştirilmiş bir tecrübe olarak bakılamayacağını, sonuç itibariyle söz konusu ziyaretin kişinin yaşamını artık beslemediğini, belki de asla beslememiş olduğunu gösterir.

Kişisel bellek ifadeleri ile bilişsel bellek ifadelerinden ayrılan bir dizi başka bellek ifadesi daha vardır. Bunlar, bir dizi performatif eylemi yeterli düzeyde yapıp tekrarlayabilme yetimize bağlı bir şekilde oluşan alışkanlık belleğidir. Okumayı, yazmayı, yüzmeyi, bisiklet sürmeyi, bir ziyafette nasıl davranmak gerektiğini unutmayız; bu durumların hepsinde önemli olan şey, yapmamız gereken bu eylemleri yeri ve zamanı geldiğinde düzgünce yapabiliyor oluşumuzdur. Bu tarz bilgileri, yani okumayı, yazmayı, yüzmeyi, bisiklete binmeyi ya da masada gereğine uygun şekilde davranmayı tam olarak nasıl, ne zaman ve nerede öğrendiğimizi genellikle hatırlamayız; bunları gerçekten hatırladığımızı diğer insanlara göstermenin yolu genellikle sadece yapabildiğimiz

gerçeğidir. Bergson'un da gözlemleyebildiği gibi, okumayı, yazmayı, bisiklet sürmeyi ya da masada uygun bir şekilde yemek yemeyi öğrenmek, derinlemesine öğrenilmiş bir ders gibidir. Öğrendiğim bu türden bir eylem, bedensel performanslarımla tamamen bütünleştiği için alışkanlık haline getirdiğim eylemlerin tüm özelliklerini taşımaya başlar. Dolayısıyla alışkanlık anılarında yer alan bu eylemleri ne kadar iyi hatırlarsam, söz konusu eylemi tam olarak hangi ortamda öğrendiğimi hatırlayabilmem de o oranda güçleşir. Yalnızca zor bir duruma düştüğümde bana rehberlik etmesi için iradi belleğime danışırım. Alışkanlık belleğinin yetersizliğine baktığımızda; kişinin masada nasıl davranacağını unutması, masada sergilenmesi gereken kültüre özgü davranışların yeterince içselleştirilmemiş olduğunu gösterir.

İnsan yerleşimlerinin mekânsal düzenlemesini, sınırlarını, girişlerini, çıkışlarını ve yollarını bilişsel olarak unutuyor olmamıza ilaveten, özellikle mekân açısından baktığımızda unuttuğumuz başka şeyler de vardır: bazı kişisel anılarımız ile alışkanlıklarımız. Modernitenin koşullarını ve ürettiği kendine özgü mekânları göz önünde bulundurduğumuzda, bir dizi bilişsel anının yanı sıra, birbirinin içine geçerek daha etkili anlam tabakaları meydana getiren kişisel anılar ile alışkanlıkların oluşturduğu güçlü bir birleşimin de kaybolduğunu görürüz.

Nesnelerin üretim süreci kültürel unutkanlığa yol açabilir, çünkü büyük bir şehirde yaşıyorsanız ya bir şeyler üretiyor, ya hizmet sağlıyorsunuzdur; buna ek olarak, sizin görmediğiniz, bilmediğiniz, belki de tahayyül bile etmediğiniz insanlar ve yerlerle bağlantısı olan bir piyasadaki malları tüketiyorsunuzdur. Siz bu bağlantıların farkında olmayabilir, bunlardan bihaber yaşayabilirsiniz. Belki de bu bağlantıların bir dereceye kadar farkındasınızdır, ama akıp giden gündelik hayatınızı yaşarken bu bilgiyi bilinçli olarak yürüttüğünüz zihinsel meşguliyetlerin alanından çıkarırsınız; bu durumda, şehrin böyle bağlantılara sahip olduğunu yine unutmuş olursunuz, ticari mal akışını mümkün kılan ilişkiler ağı yine görüş alanınızdan uzaklaşmıştır. Bu öncelikle bilişsel bir unutkanlıktır; örneğin, "taşra" ya da "kırsal kesim" dediğiniz yerlerin, orada yaşayan insan gruplarının gündelik olarak emek sarf edip üretim yaptığı bir sosyal çevre olduğunu, ama bu sosyal çevrenin "taşra" ya da "kırsal kesim" ifadeleriyle kısmen

yanlış temsil edildiğini unutmanızı sağlayan şey, içinde yaşadığınız kültür tarafından da desteklenen zihinsel bir alışkanlıktır.

Dünyanın maddi açıdan zengin merkezlerinde bulunan insan yerleşimlerindeki yaşam kalitesi, giderek artan bir oranda tüketim nesneleri tarafından belirleniyor. Bu yerleşim yerlerinde, dünyanın birçok bölgesindeki birçok insan grubunun yaşadığı kıtlık ve yoksulluk büyük oranda unutuluyor; zihinsel bir alışkanlık olan bu unutkanlık, metropollerdeki tüketici varlığının kanıksanmış olmasından kaynaklanır. Kapitalist girişimciler, sistemli bir şekilde, odak noktalarını dayanıklı tüketim ürünlerinin üretilmesinden, hizmet üretimine çevirince, tüketim mallarının "ömrü" giderek kısaldı; toplumda ayrıcalıklı bir yere sahip olunduğunun göstergesi ise herhangi bir nesneyi diğer insanlardan daha önce tüketebilmek olduğundan tüketim eylemleri arasındaki zaman farkı da gittikçe kısaldı. Ürünlerin hızla satılmasını sağlayan, onların nasıl bir sıralamayla tüketileceğini belirleyen sistem hem çocukları, hem yetişkinleri etkiler: çocukları etkiler, çünkü onlar da demodelik kavramını erkenden öğrenmiştir; yetişkinleri etkiler, çünkü moda olan bir şey aynı hızla demode olur ve bu değişim hızı yetişkinleri kısıtlar. Tüketim mallarının ömrünün kısalması ironik bir kültürel değişime neden olur. İnsanların ortalama ömrü uzarken ürünlerin, nesnelerin ve binaların ortalama ömrü kısalır; insanlar daha uzun bir ömrün keyfini çıkarırken, nesneler her zamankinden daha kısa bir süre kullanılabilir hale gelir. Bu durum hem kişisel anılar, hem alışkanlık belleği açısından kültürel bir unutkanlığa yol açar.

Modernitenin enformasyon üretimi öylesine düzenlenmiştir ki haberi aktarma konusundaki gazetecilik ilkeleri (haberin yeni olması, kısa olması, aslında karmaşık yollarla birbirine bağlanabilecek öğelerin haberde bağlantısız, ayrık bir biçimde verilmesi), haberi yapılmış olayı özel alandan soyutlar; belki de söz konusu haber eskiden vuku bulmuş olsaydı kişilerin hayatlarına daha derinmesine etki edecek, dolayısıyla daha uzun süre hatırda kalacaktı. Bu durum, enformasyon öğelerini de kültürel unutkanlığın kurbanı yaparak, kişilerin duygulanım dünyasındaki baskın kültürel öğeler ve algılama eylemindeki baskın kültürel alışkanlıklar açısından da kimi sonuçlar doğurur. Bu anlamda, unutkanlık hem kişisel anılarla, hem de alışkanlık belleğiyle

alakalı bir süreçtir. Çağdaş topografinin en önemli özelliklerinden biri de haberler ile reklam metinlerinin hareket halindeki parçacıklar biçiminde görünür olduğu ekranların minyatürleşmiş mimarisidir; bu özellik sözünü ettiğimiz unutkanlık biçimlerinin gücünü arttırır. Ekran başındaki kişi için, çok yakın geçmiş bile gözden kaybolduktan sonra unutulup giden bir görüntüler topluluğudur; bu görüntülerin aktarımı olayın öğeleri arasındaki bağlantıları zayıflattığından olayın hatırlanabilmesi de güçleşir. Ekrandan aktarılan söz konusu görüntüler aynı zamanda kişisel deneyimlerimiz dâhilindeki bağlantıları da zayıflatır; belki de eskiden enformasyon parçalarının hayatımıza "yerleşme", böylece daha çok hatırlanabilme olanağı vardı. Bilişim teknolojisi, "bellek"i insanların dışında tasarlayarak, kişisel belleği önceden var olan birçok özümseyici işlevinden yoksun bırakır. Teknolojinin içerdiği engin depolama ve malzeme yetisine, mikro düzeydeki olayların hızla birbirini takip edebilmesine müptela olmuş insanların dikkatlerini yönlendiren bilişim teknolojisi, yakın geçmişi bile "gerçek" olarak tasavvur edebilmeyi gittikçe zorlaştıran zihinsel bir alışkanlığın oluşmasına ve bunun kültürel olarak da dayatılmasına neden olur. Enformasyonun hem hızlı iletilmesi, hem de öğelerinin arasındaki kopukluk çok yakın geçmişte olanları bile unutma alışkanlığı yaratır.

Yirminci yüzyılın sonu ile yirmi birinci yüzyılın başında gelişen teknolojilerin, örneğin bilgisayarların yayılma hızı on dokuzuncu yüzyıl teknolojilerinden, örneğin elektrikten çok daha hızlı. Dolayısıyla, düzensiz emek piyasaları da hızla kurumsallaşır, geçici iş sözleşmeleri gittikçe yaygınlaşır. Bunun sonucunda, işlevsel olagelmiş beceriler değerini kaybeder, hatta neredeyse unutulur. Yaşam boyu sürdürülebilecek "kariyer" olanakları gittikçe istikrarsızlaşıp, geçmişin ufku hem önceki profesyoneller, hem de mavi yakalı işçiler için daraldıkça kişisel anılar da değerini yitirir. Bu durum, hem alışkanlık anılarının, hem de kişisel anıların ömrünü kısaltır. Bahsettiğimiz sürecin, mekânları tecrübe ediş biçimimizdeki etkisi de çarpıcıdır. Büyük şirketler, kimi bölgelere yapılacak yatırımı artık yalnızca kısa süreli bir mesele olarak görüyorlar; böylece madun grupların yerel kimliğe dair anıları daha fazla tehdit altında kalıyor. Bu da dolayısıyla çalışanların ya da potansiyel çalışanların hissettiği kültürel güveni aşındırır, zira güven

duygusu, matrisi olabilecek bir tarih, bir geçmiş gerektirir. Kişisel hatırlama eylemlerinin oluşturduğu ağda en önemli bağlantılardan biri, yani kişi ile işi arasındaki bağlantı silikleşir, gittikçe unutulur. Dünyanın maddi açıdan en zengin kesimlerindeki insanların artan ortalama ömrü, kariyerlerinin kısalan ortalama süresi tarafından etkisizleştirilir. Dahası, kariyerleri de pekâlâ unutlabilir.

Bellek, mekanik yeniden üretim kültürü dâhilinde, eski yazı sistemlerinin yaygın olduğu zamanlarda üretildiğinden daha farklı yollarla üretilir. Yazı kültürü, yazıyla ilgili metafor üretebilme konusunda oldukça verimliydi: "iz" olarak yazı, gözle görülebilmesine, derinlemesine bir inceleme için mevcudiyetini korumasına rağmen, kayıp bir varlığın "gösterge"si olarak yazı ve zihinlerimize "kazınmış" kalıcı izlenimler, "arka plan", "derinlik" ve anlam "katmanı" fikri... Günümüzde var olan elektronik iletişim bu tür metaforları gittikçe arkaik kılacak, çünkü yarattıkları imgeler bütününün zihnimize herhangi bir şey "kazıdığını", etkin bir hatırlama biçimi doğurduğunu iddia etmek eskisi kadar makul olmayacaktır. Ticarileştirilmiş iletişim sistemi içinde kontrol mekanizmalarını elinde bulunduranların güttüğü bellek politikalarının temelinde, üretilen görüntülerin herhangi bir şeyle bağdaştırılabilme özelliklerinin çok belirgin olmaması, herhangi bir hatırlama eylemine yol açmaması yatar. Üretilen görüntüler yalnızca gözden uzaklaştırabilme yetisini geliştirmeli, unutkanlığı yoğunlaştıran görüntülerin seri halinde üretimine yol açmalıdır. Bu, kültürel açıdan önemlidir, çünkü bir kişinin herhangi bir şeyi kesin olarak "hatırladığı" söylenebildiğinde, hatırlanan şey, hatırlama eylemiyle meşgul olan kişiye gönderme yapar. Hatırlanan kişiler, yerler, fikirler, nesneler – açıktan açığa olmasa da dolaylı olarak – hatırlama eylemini gerçekleştiren kişiyle ilgilidir. Çağdaş medya, hatırlanan şeyin hatırlayan kişiyle olan bu özgül ilgisinin yarattığı tehdidi zayıflatır, böylece kişisel belleğin kültürel değerini azaltır.

On dokuzuncu yüzyıl şehirlerinde yaşayan proletaryanın iş ve konaklama konusundaki belirsiz durumu, şehirde birçok insanı yerinden ederek insanlar ile mekânlar arasında büyük bir kopuşa neden oldu; bu uzun süreli yer değiştirme sürecine daha sonraları hızın üretilişi etki etmeye başladı. Mesafenin tahakkümüne karşı kazanılan zafer ve

yerleşim alanlarının belirli bir amaç doğrultusunda dönüştürülmesi süreci beraberinde hem anlık olayların yaşattığı sarhoşluğu, hem de belirli bir mekânda yerleşik olma durumunun unutuluşunu getirdi. Makineleşme, hareketlerimizi hızlandırmaya başladığında, görülebilir olanın durağan olduğu varsayımını da zayıflattı; görülebilir olan artık yavaş yavaş gözden kayboluyordu. Bu da hem kişisel anıları, hem de alışkanlıkları daha da unutulabilir kılıyordu, çünkü artık kültürel olarak çökelebilmek için daha az zamanları vardı.

Tüm bunlar kabul edilse bile geliştirmeye çalıştığım iddiaya şöyle bir itiraz getirilebilir: yoğun arşivleme süreci kültürel unutkanlığa değil, kültürel bellek *fazlalığına* yol açar. Yeni "veri" taşıyıcıları, her zamankinden daha etkin ve ayrıntılı bir düzeyde idare edilen "enformasyon"un peşinde koşmayı ve onu tasnif edebilmeyi mümkün kıldı. Fotoğraflar, ses kayıtları ve videolar basılı yayınlarla kıyaslandığında zamana göğüs germe konusunda daha zayıf olsalar da sürekli olarak arşivlenmeye devam ediyorlar. Ne ki, şimdilerde "aşırı bilgi" içeren bir kültürde yaşıyoruz; böyle bir kültürde akıllılığın göstergesi daha fazla enformasyon sahibi olmak değil, – çünkü bunu internet başındaki bir çocuk kolayca halledebilir – enformasyonu reddetmektir. Sanat, piyasa ve kitle iletişim araçları ayrılamaz bir biçimde birbirine karışmış vaziyette; bu, "kayıtsız" kalabilecek kadar yaratıcı olan insanları gittikçe daha zor bir duruma sokuyor. Radyo, basın ve televizyon sürekli olarak kapsamlı bir arşiv birikiminin kaotik tekrarını üretiyor.

Bu bir paradoks izlenimi veriyor. Kültürel bellek üzerine yazılmış sayısız kitap ve makalenin kronolojik bir grafiği çıkarıldığında, son yirmi beş yılın istikrarlı yükselişi bize bu konu etrafında gelişen hararetli bir meşguliyet olduğunu gösterir; söz konusu grafiğin, hastanede durumu kayıt altında alınan bir hastanın yükselen ateşinin grafiğine benzediğini söyleyebiliriz. Bu bakımdan, günümüzde yaygın olan bu arşivleme uğraşı nedeniyle aslında bir hipermnezi (aşırı hafıza aktivitesi) kültüründe yaşıyoruz.

Çağdaş politik-ekonomiyi sistematik olarak şekillendiren zaman yapılarını (tüketimin, kariyer yapılarının, enformasyon üretiminin ve modernite mekânları üretiminin zamansallıklarını) incelersek, tam

tersi bir sonuca ulaşmış oluyoruz: aslında post-mnemonik, bellek sonrası, unutkan bir kültürde yaşıyoruz.

Her iki sonuç da doğrudur. Hem hipermnezi semptomları gösteren, hem de post-mnemonik olan bir kültürün barındırdığı paradoks, bu iki durumun arasındaki tesadüfî ilişkiyi görebildiğimiz an çözülebilir hale gelir. İçinde yaşadığımız dünya birçok kültürel göstergesi bakımından hipermnezik, politik ekonomi yapıları bakımından ise post-mnemoniktir. Kültürel hipermnezi belirtilerinin ortaya çıkmasının nedeni, sistematik olarak post-mnemonik bir kültür, yani unutkan bir modernite üreten politik-ekonomik sistemdir.

NOTLAR

1 Giriş

1 F. Jameson, 'Postmodernism and consumer society', *Postmodern Culture,* Pluto Press, (haz. H. Foster).

2 E. Hobsbawn, *Aşırılıklar Çağı: Yirminci Yüzyıl,* Everest Yayınları, (çev. Yavuz Aloğan).

3 A. Huyssen, *Alacakaranlık Anıları: Bellek Yitimi Kültüründe Zamanı Belirlemek,* Metis Yayınları, (çev. Kemal Atakay).

4 J. Le Goff, *History and Memory,* Columbia University Press.

5 T. Judt, 'The past is another country: myth and memory in postwar Europe', *The Politics of Retribution in Europe: World War 2 and its Aftermath,* Princeton University Press (haz. I. Deak, J. T. Gross ve T. Judt).

6 R. Terdiman, *Present Past: Modernity and the Memory Crisis,* Cornell University Press.

7 U. Beck, *Risk Toplumu: Başka Bir Modernliğe Doğru,* İthaki Yayınları, (çev. Bülent Doğan, Kazım Özdoğan).

8 A. Compagnon, *The 5 Paradoxes of Modernity,* Columbia University Press.

9 Bkz. F. A. Yates, *The Art of Memory,* Routledge; M. Carruthers, *The Book of Memory: A Study of Memory in Medieval Culture,* Cambridge University Press; P. H. Hutton, *History as an Art of Memory,* UPNE.

2 Mekân Belleğinin İki Türü

1 C. B. Bardenstein, 'Trees, forests, and the shaping of Palestinian and Israeli collective memory', *Acts of Memory,* UPNE, (haz. M. Bal, J. Crewe and L. Spitzer); A. de Swaan, 'The politics of agoraphobia', *The Management of Normality,* Routledge.

2 K. Basso, ' "Speaking with names": language and landscape among the Western Apache', *Cultural Anthropology,* Blackwell Publishing; 'Wisdom sits in places: notes on a Western Apache landscape', *Senses of Place,* SAR Press, (haz. S. Feld, K. H. Basso).

3 W. G. Hoskins, *The Making of the English Landscape,* Hodder and Stoughton.

4 C. O. Frake, 'Pleasant places, past times, and sheltered identity in rural East Anglia', *Senses of Place,* SAR Press, (haz. S. Feld, K. H. Basso)

5 B. Anderson, 'Bellek ve Unutma', *Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması,* Metis Yayınları, (çev. İskender Savaşır).

6 H. Morphy, 'Colonialism, history and the construction of place: the politics of landscape in northern Australia', *Landscape: Politics and Perspectives,* Berg Publishers, (haz. B. Bender).

7 D. Milo, 'Sokak İsimleri', *Hafıza Mekânları,* (haz. P. Nora), Dost Kitabevi Yayınları, (çev. Mehmet Emin Özcan).

8 S. Feld, 'Waterfalls of song: an acoustemology of place resounding in Bosavi, Papua New Guinea', *Senses of Place,* SAR Press, (haz. S. Feld, K. H. Basso); M. Kahn, 'Your place and mine: sharing emotional landscapes in Wamira, Papua New Guinea', *Senses of Place,* SAR Press, (haz. S. Feld, K. H. Basso).

9 A. van Gennep, *The Rites of Passage,* Routledge.

10 V. Turner, *Process, Performance, and Pilgrimage,* Concept.

11 N. D. Munn, 'Excluded spaces: the figure in the Australian Aboriginal landscape', *Critical Inquiry,* Blackwell Publishing.

12 Turner, *Process, Performance, and Pilgrimage,* Concept.

13 Munn, 'Excluded spaces: the figure in the Australian Aboriginal landscape', *Critical Inquiry,* Blackwell Publishing.

14 H. Lefebvre, *The Production of Space,* Wiley-Blackwell

15 K. Harries, *The Ethical Function of Architecture,* MIT Press.

16 M. Douglas, 'The idea of a house: a kind of space', *Social Research,* 58: 1.

17 *About the House – Lévi-Strauss and Beyond,* Cambridge University Press, (haz. J. Carsten, S. Hugh-Jones); P. Bourdieu, *Outline of a Theory of Practice,* Cambridge University Press, (çev. Richard Nice).

18 C. Cunningham, 'Order in the Atoni house', *Bijdragen tot de Taal-, Landen Volkenkunde,* 120.

19 P. Wilson, *The Domestication of the Human Species,* Yale University Press.

20 H. Moore, *Space, Text and Gender,* Cambridge University Press.

21 C. Hugh-Jones, *From the Milk River: Spatial and Temporal Processes in Northwest Amazonia,* Cambridge University Press.

22 M. Sahlins, *Culture and Practical Reason,* University of Chicago Press.

23 'Introduction', *About the House – Lévi-Strauss and Beyond,* Cambridge University Press, (haz. J. Carsten, S. Hugh-Jones)

24 E. Rochberg-Halton, *Meaning and Modernity: Social Theory in the Pragmatic Attitude,* University of Chicago Press.

25 M. Bloch, 'The resurrection of the house amongst the Zafimaniry of Madagascar', *About the House* (haz. J. Carsten, S. Hugh-Jones).

26 W. Benjamin, *Charles Baudelaire: A Lyric Poet in the Era of High Capitalism,* Verso.

27 M. Berman, *Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor,* İletişim Yayınevi, (çev. Bülent Peker, Ümit Altuğ).

28 K. Marx, *Marx-Engels Selected Works,* Progress Publishers; H. Mayhew, *London Labour and the London Poor,* Penguin Classics. Ayrıca bkz. P. Stallybrass, A. White, 'The city: the sewer, the gaze and the contaminating touch', *The Politics and Poetics of Transgression,* Taylor & Francis.

29 Kadını flâneur olarak görebilmenin imkânsızlığı üzerine bkz. J. Wolff, *Feminine Sentences: Essays on Women and Culture,* Polity Press.
30 A. B. Jacobs, *Great Streets,* MIT Press.
31 A. B. Jacobs, *Great Streets,* MIT Press.
32 A. Rossi, *Şehrin Mimarisi,* Kanat Kitap, (çev. Nurdan Gürbilek).
33 M. Conzen, 'Zur Morphologie der englischen Staat im Industriezeitalter', *Probleme des Städtewesens im industriellen Zeitalte,* Böhlau, (haz. H. Jäger).
34 P. Lavedan, *Histoire de l'urbanisme,* Henri Laurens.
35 M. Poète, *Une vie de cité. Paris de sa naissance à nos jours,* Picard.
36 D. H. Pinkney, *Napoleon III and the Rebuilding of Paris,* Princeton University Press.
37 M. C. Boyer, *The City of Collective Memory,* The MIT Press.
38 A. Huyssen, 'Bellek Yitiminden Kaçış: Kitle İletişim Aracı Olarak Müze', *Alacakaranlık Anıları: Bellek Yitimi Kültüründe Zamanı Belirlemek,* Metis Yayınları, (çev. Kemal Atakay).
39 Haz. P. Nora, *Hafıza Mekânları,* Dost Kitabevi Yayınları, (çev. Mehmet Emin Özcan).
40 T. Cooper, 'Forgetting Rome and the voice of Piranesi's "Speaking Ruins" ', *The Art of Forgetting,* Berg Publishers, (haz. A. Forty, S. Küchler).
41 S. Küchler, 'The place of memory', *The Art of Forgetting,* Berg Publishers, (haz. A. Forty, S. Küchler).
42 J. Semprun, *Literature and Life,* Penguin.
43 J. Winter, *Sites of Memory, Sites of Mourning,* Cambridge University Press.
44 W. Braunfels, *Urban Design in Western Europe: Regime and Architecture 900–1900,* University of Chicago Press.
45 A.g.e.
46 A.g.e.
47 U. Eco, 'Functionalism and sign: the semiotics of architecture', *The City and the Sign,* Columbia University Press, (haz. M. Gottdiener, A. Lagopoulos).
48 S. Feld, 'Waterfalls of song: an acoustemology of place resounding in Bosavi, Papua New Guinea', *Senses of Place,* SAR Press, (haz. S. Feld, K. H. Basso).
49 "Erken Hıristiyanlık döneminin en büyük kilisesi, günümüz Roma'sında bulunan Rönesans yapısının önceli Aziz Petrus Bazilikasıydı. Bu, taş sütunların ayırdığı beş koridoru olan kocaman bir yapıydı. (...) Böyle bir kilisenin akustik düzenlemesi, doğası gereği, belirli bir tür müziğin oluşmasına neden oluyordu. Papaz cemaate seslenmek istediğinde olağan konuşma sesini kullanamıyordu. Papazın sesi bütün kilisede duyulabilecek kadar güçlü olursa, her bir hece öylesine uzun yankılanırdı ki tüm kelimeler üst üste biner, vaaz anlaşılmaz ve manasız bir karmaşaya dönerdi. Bu yüzden daha ritmik bir şekilde ezberden ya da makamlı konuşmak zorunluydu. Belirgin bir yankılanmanın olduğu büyük kiliselerde genellikle "sempatik nota" denilen, "ses aralığının görünür bir şekilde güçlendirildiği ses bölgesi" bulunur. Vaaz veren papazın notası, kilisenin "sempatik nota"sına yakınsa (...) dolgun çıkan Latince ünlü harfler tüm cemaat tarafından tam perdeden duyulurdu. Latince bir dua ya da Kitab-ı Mukaddes'teki mezmur-

lardan biri, yankılanma zamanına dikkatle uydurulduğunda yavaş ve ağırbaşlı bir ritimde okunabilirdi. Papaz vaaz notasıyla başlar, daha sonra sesi ahenkli bir biçimde iner, çıkardı. Böylece ana heceler net bir şekilde duyuluktan sonra gittikçe duyulmaz olur, tam da bu sırada diğer heceler onları takip edip yerine geçerdi. Bu şekilde, yankılanmadan kaynaklanan karışıklık giderilirdi. Metin, kilisede yaşayan bir şarkı olur, koca bir yapıyı ruhları titreten müzikal bir deneyime dönüştürürdü. Örneğin, özellikle Roma'daki eski Aziz Petrus Bazilikası için bestelenmiş Gregoryen ilahileri de böyleydi. (...) Bu yüzden önceki kiliselerin duvarları, eskilerin çalmayı öğrendiği etkili bir enstrümandı." S. E. Rasmussen, *Experiencing Architecture*, MIT Press.

50 "[Mahkûmların] ıslahı konusundaki beklentiler, onların gerekli iç gözlemi yapıp, düşüncelere dalmalarını sağlayabilmek için her hücrede tam bir sessizlik ortamı yaratmayı gerektiriyordu. Bu yüzden Örnek Hapishane çalışmalarına başlamadan önce yapılması gereken ilk iş tamamen ses geçirmez bir hücre inşa etmekti. Bu düşünceler yalnızca farklı bir hapishane planlamasını değil; yeni inşa teknikleri ve bina tesisleri konusunda araştırma yapmayı da gerektiriyordu. Millbank Hapishanesi'ni çevreleyen duvarların içinde deneylere başlandı. Denetmenler öncelikle aralarında 13 cm boşluk olan 33 cm'lik tırtıklı iki duvardan yapılmış 79 cm kalınlığındaki hücre duvarlarını test ettiler. Bu duvarlar tamamen ses geçirmez olmadığından, 13 cm'lik boş alana iki kat yelken bezi kondu. Fakat bunun yapılması zordu; dahası, yelken bezi nemli havada çürüyordu. Denetmenler o zaman da 23 cm genişliğinde iki adet tuğla duvar örmeyi denediler. Bu duvarlarda, 12cm'lik tuğla bir duvarın ortadan ikiye böldüğü 10 cm'lik iki boş alan oluşmuştu. Bu, anlaşılır bir şekilde iletişim kurmayı engelliyordu; fakat yan duvarlara vurulduğunda hatırı sayılır bir ölçüde yankılanmaya sebep oluyordu. Bu yüzden 10 cm'lik iki boşluk kumla doldurduldu. Kum titreşimi azaltmışsa da duvarların ses geçirmezlik özelliğini azalttı. Aynı deney tuğla yerine bir de "Bath Taşı" (Güney İngiltere'de bulunan Bath şehrine özgü bir oolitli kireçtaşı) ile yapıldı. Sonuç olarak, denetmenler anlaşılır herhangi bir sesin hücrelere sızmaması için 46 cm'lik duvarlar, çift kapı, kemerli tavan ve beton zeminde karar kıldı." H. Tomlinson, 'Design and reform: the "separate system" in the nineteenth-century English prison', *Buildings and Society*, Routledge, (haz. A. D. King).

3 Unutkanlığın Zamansallıkları

1 Çalışma zamanı için bkz. E. P. Thompson, 'Time, work-discipline, and industrial capitalism', *Past and Present*, Oxford Journals.

2 K. Marx, *Grundrisse: Ekonomi Politiğin Eleştirisi İçin Ön Çalışma*, Birikim Yayınları, (çev. Sevan Nişanyan).

3 'Genel insan imzası' konusunda bkz: E. Scarry, *The Body in Pain*, Oxford Paperbacks.

4 G. Lukács, *Tarih ve Sınıf Bilinci*, Belge Yayınları, (çev. Yılmaz Öner). Emek sürecinin artzamanlılığının değişim değerinin yanıltıcı eşzamanlılığına dönüşmesi konusunda bkz. G. Cohen, *Karl Marx'ın Tarih Teorisi*, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, (çev. Ahmet Fethi).

5 Bkz. C. Ginzburg, 'Clues: roots of an evidential paradigm', *Myths, Emblems, Clues,* Radius.

6 F. Moretti, 'Clues', *Mucizevi Göstergeler: Edebi Biçimlerinin Sosyolojisi Üzerine,* Metis Yayınları, (çev. Zeynep Altok).

7 W. Cronon, *Nature's Metropolis: Chicago and the Great West,* W. W. Norton & Company.

8 R. Williams, *The Country and the City,* Oxford University Press.

9 E. Weber, *Peasants into Frenchmen: The Modernization of Rural France 1870–1914,* Stanford University Press.

10 E. Renan, *Qu'est-ce qu'une nation?,* Calmann Lévy.

11 D. Harvey, *Justice, Nature and the Geography of Difference,* Wiley-Blackwell.

12 S. Toulmin, *The Philosophy of Science,* Hutchinson's University Library

13 M. de Certeau, *Gündelik Hayatın Keşfi 1-2,* Dost Kitabevi Yayınları, (çev. Lale Arslan Özcan).

14 H. Jonas, 'The nobility of sight: a study in the phenomenology of the senses', *The Phenomenon of Life: Toward a Philosophical Biology,* Northwestern University Press; R. Rorty, *Philosophy and the Mirror of Nature,* Princeton University Press.

15 M. Horkheimer, T.W. Adorno, *Aydınlanmanın Diyalektiği,* Kabalcı Yayınevi, (çev. Elif Öztarhan, Nihat Ülner).

16 G. Debord, *Gösteri Toplumu,* Ayrıntı Yayınları, (çev. Ayşen Ekmekçi, Okşan Taşkent). [Türkçe baskısından aynen alınmıştır, çn.]

17 R. Brain, *Going to the Fair: Readings in the Culture of Nineteenth-Century Exhibitions,* The Whipple Museum of the History of Science.

18 A.g.e.

19 T. Richards, *The Commodity Culture of Victorian England. Advertising and Spectacle 1851–1914,* Stanford University Press.

20 U. Eco, 'A theory of expositions', R. Brain'ın *Going to the Fair: Readings in the Culture of Nineteenth-Century Exhibitions*'ında alıntılanır, The Whipple Museum of the History of Science.

21 On dokuzuncu yüzyıldaki fuarların katlanarak artan boyutları konusunda bkz. R. Brain, *Going to the Fair: Readings in the Culture of Nineteenth-Century Exhibitions,* The Whipple Museum of the History of Science.

22 19. Yüzyıl sergileri konusundaki çalışmalar için bkz. R. W. Rydell, *The Books of the Fairs: A Guide to World Fair Historiography,* American Library Association; B. Schroeder-Gudehus and A. Rasmussen, *Les fastes du progrès: le guide des expositions universelles 1851–1992,* Flammarion; J. Allwood, *The Great Expositions,* Studio Vista; *Historical Dictionary of World's Fairs and Expositions, 1851–1983,* Greenwood Press, (haz. J. Findling); P. Greenhalgh, *Ephemeral Vistas: The Expositions Universelles, Great Exhibitions, and World's Fairs 1851–1939,* Manchester University; R. D. Mandell, *Paris 1900: The Great World's Fair,* University of Toronto Press; R. Mainardi, *Art and Politics of the Second Empire: The Universal Exposition of 1855 and 1867,* Yale University Press; P. Ory, *Les expositions universelles de Paris,* Editions du Patrimoine Centre des

monuments nationaux; R. Williams, *Dream Worlds: Mass Consumption in Late Nineteenth- Century France,* University of California Press.

23 H. Lefebvre, *Modern Dünyada Gündelik Hayat,* Metis Yayınları, (çev. Işın Gürbüz).

24 Debord, *Gösteri Toplumu.*

25 *The Social Life of Things: Commodities in Cultural Perspective,* Cambridge University Press, (haz. A. Appadurai); tüketim yasaları için bkz. s. 21, 22, 25, 31–3, 38–9, 57.

26 G. Simmel, 'Die Mode', *Philosophische Kultur,* Wagenbach.

27 'Yeni' kategorisinin özellikleri için bkz. A. Compagnon, *The 5 Paradoxes of Modernity,* Columbia University Press.

28 bkz. A.g.e.

29 A.g.e.

30 Sermayenin devredilme süresindeki hızlanma için bkz. D. Harvey, *Postmodernliğin Durumu,* Metis Yayınları, (çev. Sungur Savran).

31 J. Attali, *Noise: The Political Economy of Music,* University of Minnesota Press

32 E. Luttwak, *Turbo-Capitalism: Winners and Losers in the Global Economy,* HarperCollins Canada.

33 Attali, *Noise,*

34 A.g.e.,

35 Luttwak, *Turbo-Capitalism,*

36 A. Toffler, *Şok Gelecek Korkusu,* Koridor Yayıncılık, (çev. Selami Sargut).

37 A. Huyssen, *Alacakaranlık Anıları: Bellek Yitimi Kültüründe Zamanı Belirlemek,* Metis Yayınları, (çev. Kemal Atakay).

38 W. Benjamin, *Gesammelte Schriften,* Intl Book Import Service, (haz. R. Tiedemann, H. Schweppenhäuser)

39 A. Huyssen, *Alacakaranlık Anıları: Bellek Yitimi Kültüründe Zamanı Belirlemek,* Metis Yayınları, (çev. Kemal Atakay).

40 A. Leroi-Gourhan, *Le geste et la parole,* vol. ii: *La mémoire et les rythmes,* Albin Michel.

41 Zamanın standartlaştırılması için bkz: H. Nowotny, *Time: The Modern and Postmodern Experience,* Polity. s. 18, 22, 24–5, 37.

42 Sanayileşme ve aile konusunda bkz. U. Beck, *Risk Toplumu: Başka Bir Modernliğe Doğru,* İthaki Yayınları, (çev. Bülent Doğan, Kazım Özdoğan).

43 İki Dünya Savaşı arası dönemde işsizlik için bkz. E. Hobsbawm, *Aşırılıklar Çağı: Yirminci Yüzyıl,* Everest Yayınları, (çev. Yavuz Aloğan).

44 M. Castells, *Ağ Toplumunun Yükselişi,* Bilgi Üniversitesi Yayınları, (çev. Ebru Kılıç).

45 Çalışmanın düzensizleştirilmesi için bkz. S. Sassen, *The Global City: NewYork, London, Tokyo,* Princeton University Press, s. 33, 238–43, 249, 280, 282,300, 306, 314–15, 317–19, 337. Bilişim kapitalizminden kaynaklanan kitlesel işsizlik içi bkz. U. Beck, *Risk Toplumu: Başka Bir Modernliğe Doğru,* İthaki Yayınları, (çev. Bülent Doğan, Kazım Özdoğan);
Hobsbawm, *Aşırılıklar Çağı.*

46 P. Kennedy, *Yirmi Birinci Yüzyıla Hazırlanırken,* İş Bankası Kültür Yayınları, (çev. Fikret Üçcan).

47 'Geçici işler, gerçekten yüksek maaşlı da olsa, uzun süreli kariyer işleriyle nitelik açısından aynı değildir; geçici işler hayat kurabilmeyi değil, yalnızca acil tüketim ihtiyaçlarını karşılayabilmeyi sağlar.' Luttwak, *Turbo-Capitalism*.
48 N. Luhmann, *Trust and Power,* Wiley.
49 Çalışma kariyerinin ölçüsüzleştirilmesi için bkz. U. Beck, *Risk Toplumu: Başka Bir Modernliğe Doğru,* İthaki Yayınları, (çev. Bülent Doğan, Kazım Özdoğan).
50 Geçici ve standart dışı işlerin artmasının sebep olabileceği ahlaki etkiler için bkz. R. Sennett, *The Corrosion of Character,* W. W. Norton & Co.
51 Bkz. W. Benjamin, 'The storyteller', *Parıltılar,* Belge Yayınları, (çev. Yılmaz Öner).
52 H. Pieron, *L'évolution de la mémoire,* Flammarion.
53 E. L. Eisenstein, 'Some conjectures about the impact of printing on western society and thought: a preliminary report', *Journal of Modern History*, The University of Chicago Press.
54 Benjamin, *Gesammelte Schriften,* cilt. 5. Haberlerin on dokuzuncu yüzyıldaki aktarılma hızı hakkında bkz. G. Storey, *Reuter's Century, 1851–195,* Parrish.
55 J. Romein, *The Watershed of Two Eras: Europe in 1900,* Wesleyan University Press.
56 B. Anderson, *Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması,* Metis Yayınları, (çev. İskender Savaşır).
57 Benjamin, *Parıltılar.*
58 M. Castells, *Ağ Toplumunun Yükselişi.*
59 A.g.e.
60 M. K. Matsuda, *The Memory of the Modern,* Oxford University Press.
61 Kennedy, *Yirmi Birinci Yüzyıla Hazırlanırken.*
62 A.g.e.
63 A.g.e.
64 T. Kidder, *The Soul of a New Machine,* Back Bay Books.
65 Pieron, *L'évolution de la mémoire,* Flammarion.
66 Nowotny, *Time.*
67 S. Turkle, *Life on the Screen: Identity in the Age of the Internet,* Simon & Schuster.
68 R. Barglow, *The Crisis of the Self in the Age of Information,* Routledge.
69 W. Benjamin, *Charles Baudelaire: A Lyric Poet in the Era of High Capitalism,* Verso.
70 Attali, *Noise,*
71 A.g.e.
72 Benjamin, *Charles Baudelaire.*
73 Brain, *Going to the Fair.*
74 M. Proust, *Remembrance of Things Past,* Vintage.
75 J. Crary, 'Spectacle, attention, counter-memory', *October,* 50, MIT Press. J-L. Comolli, 'Machines of the visible', *The Cinematic Apparatus*, Macmillan, (haz. T. de Laurentis, S. Heath).

4 Unutkanlığın Topografileri

1 R. S. Lopez, 'The crossroad within the wall', *The Historian and the City*, Cambridge University Press, (haz. O. Handlin, J. Burchard).

2 P. Hohenberg, L. H. Lees, *The Making of Urban Europe, 1000–1950*, Harvard University Press; N. J. G. Pounds, *An Historical Geography of Europe, 450BC–AD1330*, Cambridge University Press. "Birçok İngiliz şehri 5000'den az bir nüfusa sahipken, Floransa ile Milano'nun 50.000'i aşkın nüfusu vardı. (...) İngiltere'deki küçük pazar şehirleri, imparatorluk şehri olan İstanbul'un zirve noktasında olduğu Akdeniz liman şehirlerine neredeyse hiç benzemiyordu. Bu bir dizi büyüleyici mekânı 'Orta Çağ şehirleri'nin uysal homojenliğine indirgemek hata olur." Hohenberg, Lees, *The Making of Urban Europe*.

3 A.g.e.

4 A.g.e.

5 W. Braunfels, *Urban Design in Western Europe: Regime and Architecture, 900–1900*, University of Chicago Press.

6 J. de Vries, *Economy in Europe in an Age of Crisis, 1600–1750*, Cambridge University Press.

7 Yeni Barok başkentler üzerine bkz. J. de Vries, *European Urbanization, 1500–1800*, Taylor & Francis.

8 M. Girouard, *Cities and People: A Social and Architectural History*, Yale University Press.

9 Hieronymus Münzer'in Flandre, özellikle de Brugge ve Gent tasvirleri için bkz. *Itinerarion sive Peregrinatio excellentissimi viri*; *Voyage aux Pays-Bas*, 'Introduction', M. Delcourt

10 Braunfels, *Urban Design in Western Europe*, University of Chicago Press.

11 A.g.e.

12 A.g.e.

13 Hohenberg, Lees, *The Making of Urban Europe*.

14 E. Hobsbawm, 'Labour in the great city', *New Left Review*, 166.

15 I. Katznelson, *Marxism and the City*, Clarendon Press.

16 R. M. Pritchard, *Housing and the Spatial Structure of the City*, Cambridge University Press.

17 J. E. Vance, Jr, 'Housing the worker: determinative and contingent ties in nineteenth century Birmingham', *Economic Geography*, 43, Clark University.

18 J. Prest, *The Industrial Revolution in Coventry*, Oxford University Press.

19 F. Trowell, 'Speculative housing development in the suburbs of Headingley, Leeds, 1838–1914', *Publications of the Thoresby Society*, 59, Thoresby Society.

20 D. J. Olsen, 'Victorian London: specialization, segregation, and privacy', *Victorian Studies*, 17, Indiana University Press; A. S. Wohl, 'The housing of the working classes in London', *The History of Working Class Housing: A Symposium*, David & Charles, (haz. S. D. Chapman)

21 Katznelson, *Marxism and the City*.

22 R. Sennett, *The Conscience of the Eye: The Design and Social Life of Cities,* W. W. Norton, Bölüm 2.

23 Genel olarak bu konu üstüne bkz. Hobsbawm, 'Labour in the great city', *New Left Review,* 166.

24 P. Joyce, *Work, Society, and Politics: The Culture of the Factory in Late Victorian England,* Taylor & Francis, on dokuzuncu yüzyıldaki fabrika şehirlerinin "şehir özellikleri taşımaktan ziyade, köy özelliklerini muhafaza ettiklerini" vurgular. " 'Yürüyen şehir' olarak algılanabilecek fabrika şehirleri, adeta hücre bölünmesi yoluyla büyüyerek yakınlarındaki fabrika şehirlerini de kendine kattı." Tramvay ve bisiklet yaygınlaşana kadar, "ev ile iş yeri arasındaki bağ sıkı kaldı."

25 Katznelson, *Marxism and the City;* P. H. J. H. Gosden, *The Friendly Societies in England,* Manchester University Press. On dokuzuncu yüzyıl şehirlerindeki yaşanılan yerlerin yerel "haritalandırmaları"nın inşası için bkz. J. A. Agnew, *Place and Politics: The Geographical Mediation of State and Society,* Allen & Unwin.

26 R. Aminzade, *Class, Politics, and Early Industrial Capitalism: A Study of Mid-Nineteenth Century Toulouse,* SUNY Press.

27 M. Gottdiener, *The Social Production of Urban Space,* University of Teksas Press.

28 Çağdaş yerleşimin bu özelliği için bkz. S. Sassen, *The Mobility of Labor and Capital: A Study of International Investment and Labor Flow,* Cambridge University Press; D. Massey, *Spatial Division of Labor,* Routledge; A. J. Scott, 'Flexible production systems and regional development: the rise of new industrial spaces in North America and Western Europe', *International Journal of Urban and Regional Research,* 12, Wiley; *Silicon Landscapes,* Taylor & Francis (haz. P. Hall, A. Markusen); N. S. Dorfman, 'Route 128: the development of a regional high technology economy', *Research Policy;* M. Piore, C. Sabel, *The Second Industrial Divide,* Basic Books; J. Urry, 'Class, space and disorganised capitalism', *Politics, Geography and Social Stratification,* Routledge, (haz. K. Hoggart, E. Kofman)

29 R. Rogers, *Cities for a Small Planet,* Basic Books.

30 M. Castells, *Ağ Toplumunun Yükselişi,* Bilgi Üniversitesi Yayınları, (çev. Ebru Kılıç).

31 A.g.e. "Megakentlerin en önemli özelliği, hem küresel iletişim ağlarıyla, hem kendi ülkelerinin diğer kesimleriyle bağlantı içinde olmaları; bir yandan da işlevsiz görülen ya da sosyal yönden rahatsızlık yaratan yerel nüfusla bağlantılarını kesmeleridir (...) bu durum, New York'ta geçerli olduğu kadar Meksiko ya da Cakarta'da da geçerlidir. Megakenti yeni bir kentsel form yapan şey, küresel düzeyde bağlantılara sahipken, yerelle olan hem sosyal, hem de fiziksel bağlantılarını koparmasıdır." A.g.e.

32 K. Lynch, *The Image of the City,* MIT Press.

33 Frank Lloyd Wright, 'The Industrial Revolution runs away', *The Disappearing City,* William Farquhar Payson, K. Frampton'ın *Modern Architecture*'ında atıfta bulunulur, Thames & Hudson Ltd.

34 Bkz. P. Virilio, *Speed and Politics,* Semiotext(e).

35 A. Friedberg, *Window Shopping: Cinema and the Post-Modern,* University of California Press.
36 A.g.e.
37 E. Dimendberg, 'The will to motorization: cinema, highways, and modernity', *October*, 73, MIT Press.
38 A.g.e.,
39 A.g.e. Bkz. D. E. Nye, *American Technological Sublime,* MIT Press.
40 J. R. Griffith, 'The complete highway: modern transportation in the light of ancient philosophy', *Landscape Architecture*, 47.
41 E. Dimendberg, 'The will to motorization', *October*, 73
42 R. Musil, *Niteliksiz Adam*, YKY, s. 107, (çev. Ahmet Cemal) [Türkçe baskısından aynen alınmıştır, çn.]
43 A.g.e.'de alıntılanır.
44 Castells, *Ağ Toplumunun Yükselişi.*
45 Çağdaş Paris'te meydana gelen yer değişimleri için bkz. N. Evenson, *Paris: A Century of Change, 1878–1978,* Yale University Press; Fransa'da yerel bir idare biçimi olan *arrondissement*'ların dağılışının yarattığı etki ve buraların kültürel bellekleri için bkz. R. Cobb, 'The assassination of Paris', *New York Review of Books* (Şubat 1980).
46 P. Virilio, S. Lotringer, *Pure War,* Semiotext(e)
47 Mekânsal uzam ile akış uzamı arasındaki karşıtlık için bkz: M. Castells,'High technology, economic restructuring, and urban-regional process in the United States', *High Technology, Space and Society,* Sage Publications, (haz. M. Castells). R. Williams ise *New Left Review*, 140'daki 'Problems of the coming period' adlı yazısında, bu olguyu "hareketli özelleştirme" dediği kendine özgü bakış açısından inceler.
48 R. Banham, *Los Angeles: The Architecture of Four Ecologies,* University of California Press
49 D D. Appleyard, K. Lynch, J. R. Myer, *The View from the Road,* The MIT Press
50 U. Eco, *Travels in Hyperreality,* Mariner Books
51 R. Rogers, *Cities for a Small Planet*, Basic Books
52 A.g.e.
53 J. Rykwert, 'Learning from the street', *The Necessity of Artifice,* Rizzoli. Edebi bir topografya olarak yol için bkz. M. M. Bakhtin, 'Forms of time and chronotope in the novel', *The Dialogic Imagination,* University of Texas Press.
54 P. Virilio, *Hız ve Politika: Dromoloji Üzerine Bir Deneme*, Metis Yayınları, (çev. Meltem Cansever)
55 A.g.e.
56 A.g.e.
57 R. Barthes, *Architecture d'aujourd'hui,* 153 (Aralık 1970 – Ocak 1971)
58 M. de Certeau, 'Practices of space', *On Signs, (*haz. M. Blonsky*)*
59 E. Husserl, 'The world of the living present and the constitution of the surrounding world external to the organism', *Husserl: Shorter Works*, (haz. F. A. Elliston, P.McCormick)

60 A.g.e. Yürüyüş konusunda Husserl'in dedikleri için bkz. E. Casey, *The Fate of Place: A Philosophical History,* University of California Press.
61 W. Schivelbusch'un *The Railway Journey*'inde alıntılanır, The University of California Press.
62 K. Lynch, *What Time Is This Place?* The MIT Press. "Amerika'daki şehirlerde, eski binalar bulundukları arsaların daha etkili kullanılmasına olanak tanımaları için yıkıldıkça, başarısız olmuş ofis ile dükkanlar yerlerini başarılı yeni girişimcilere bıraktıkça, restoran ile kafeler bir kapanıp bir açıldıkça, kentsel görünüm sürekli olarak değişir. Yeni girişimleri bastırarak eski işletmeleri korumayı amaçlayan ve Avrupa ile Japonya'da hâlâ yaygınlığını sürdüren kısıtlayıcı lisanslama Amerika'da olmadığından, inşaat ruhsatları kolayca alınabildiğinden, piyasa güçlerinden azade yalnızca birkaç kamu kuruluşu olduğundan ve neredeyse hiçbir bina mimari yapıların korunmasına yönelik düzenlemelerle himaye altına alınmadığından, Amerikan şehirleri hem küçük ölçekli, hem büyük ölçekli değişken ekonomik baskılara zorlanmadan uyum sağlar. Tüm bunlar, Amerikan şehirlerini Avrupa şehirlerinden çok daha etkili birer çalışma ve işletme yeri haline getirir; fakat şehirlerin şehir sakinlerine yuva olabilme özellikleri de böylelikle kaybolur. Turbo-kapitalizmde eski binalara, kitapçılara, mahallelere, mekânlara ya da buna benzer şeylere duygusal olarak bağlanmanın yeri yoktur. Dolayısıyla, Amerikalıların ekonomik şartlara New York, Chicago ya da Los Angeles'tan daha az uyum sağlayan, bu konuda daha az etkin ama insan yaşamına daha elverişli olan Paris, Roma ve Kyoto gibi şehirlerin çekimine kapılmaları şaşırtıcı değildir. Parislilerin, Romalıların, hatta Kyoto'nun gelenekçiliğiye ün salmış yurttaşlarının bile didiklenmemiş bir huzur içinde yaşadıkları söylenemez; öte yandan bu şehirlerdeki insanların mutluluğunda, yaşadıkları yere duydukları güçlü aidiyet hissinin harcanabilir gelir miktarlarından daha fazla payı olduğunu hissetmemek imkânsızdır." Luttwak, *Turbo-Capitalism.*
63 D. Harvey'in *Consciousness and the Urban Experience*'inda alıntılanır.
64 R. Sennett, *Gözün Vicdanı Kentin Tasarımı ve Toplumsal Yaşam,* Ayrıntı Yayınları, (çev. Can Kurultay, Süha Sertabiboğlu)
65 A. Toffler, *Şok Gelecek Korkusu,* Koridor Yayıncılık, (çev. Selami Sargut)
66 S. Kracauer, Pariser Beobachtungen, *Frankfurter Zeitung,* 13 Şubat 1927.
67 S. Kracauer, Ein Paar Tagen Paris, *Frankfurter Zeitung,* 5 Nisan 1932.
68 S. Kracauer, Strasse ohne Erinnerung, *Frankfurter Zeitung,* 16 Aralık 1932
69 A.g.e.
70 S. Kracauer, Wiederholung, *Frankfurter Zeitung,* 29 Mayıs 1932
71 A.g.e.
72 D. Harvey, *Consciousness and the Urban Experience,* Wiley-Blackwell
73 K. Marx, *Grundrisse: Ekonomi Politiğin Eleştirisi İçin Ön Çalışma,* Birikim Yayınları, (çev. Sevan Nişanyan).
74 bkz. C. Norberg-Schulz, *Existence, Space and Architecture,* Praeger Publishers
75 J. Rykwert, *The Necessity of Artifice,* Rizzoli
76 M. Webber, *Explorations in Urban Structure',* University of Pennsylvania Press

77 R. Venturi, *Complexity and Contradiction in Architecture,* Museum of Modern Art

78 bkz. J. Rykwert, *The Necessity of Artifice,* Rizzoli

79 bkz. H. Lefebvre, *The Production of Space,* Wiley-Blackwell

80 bkz. J. Baudrillard, *Selected Writings*, Stanford University Press, (haz. M. Poster); A. Toffler, *Şok Gelecek Korkusu,* Koridor Yayıncılık, (çev. Selami Sargut)

81 R. Venturi, D. Scott-Brown, *Las Vegas'ın Öğrettikleri,* Şevki Vanlı Mimarlık Vakfı Yayınları, (çev. Serpil Merzi Özaloğlu). Baudrillard ayrıca Las Vegas ile Los Angeles'ın kentsel formun Amerika'da erişilmiş doruk noktası ve geç kapitalizmin paradigmatik mekânları olarak görülmesini gerektiğini iddia eder. Bkz. Baudrillard, 'Hyperreal America', *Economy and Society*, 22.

82 R. Venturi, D. Scott-Brown, *Las Vegas'ın Öğrettikleri,* Şevki Vanlı Mimarlık Vakfı Yayınları, (çev. Serpil Merzi Özaloğlu)

83 V. Flusser, *The Shape of Things: A Philosophy of Design,* Reaktion Books

84 Susanne Küchler'in de ileri sürdüğü gibi, belki de artık deneyimlerimizi nesneler ve maddi kalıntılar yoluyla bilinçli bir şekilde idrak etme, kavrama anlamına gelen bellek fikri ömrünü tüketmektedir; bir güç olarak bellek bizim uzun süredir sırtımızı dayadığımız maddi süslemelerinden arınıyor olabilir. S. Küchler, 'The place of memory', *The Art of Forgetting,* Berg, (haz. A. Forty and S. Küchler).

5 Sonuç

1 V. S. Naipaul, *The Enigma of Arrival,* Vintage.

2 A.g.e.

3 A.g.e.

4 A.g.e.

5 A.g.e.

6 A.g.e.

7 A.g.e.

8 Walter Pickles, *Our Grimy Heritage,* Centaur Press.

DİZİN

Anderson, Benedict 85
Anımsatıcı bir sistem olarak ev 29
Anıtmekânlar 20
  Anıtlar ve unutma 39
Anlık olayların yarattığı sarhoşluk 96
Atget, Eugène 131

Barrell, John 53
Beck, Ulrich 13
Bellek
alışkanlık belleği 134-135
  bilişsel bellek 133
  iradi bellek 97
  kişisel bellek 133-134
  mekân belleği 17-45
Bellek sanatı 14-15
Bilişim teknolojileri ve bellek 90-91

Chicago'nun gelişimi 51-52
Compagnon, Antoine 13
Cronon, William 51

Çevre 117–124

de Certeau, Michel 57, 115
Debord, Guy 62, 66, 93
Dikkat aralığı 97

El yapımı dünya 40-41
Enformasyon 124, 136-137
Eşzamanlılık 86
Ev 28–32

Fetişizm 49, 58, 63

Gazeteler 85–87
Geçici sözleşme 77-78
Gösterge 123
Gottdiener, Mark 106
Gürültü 95-96
Güzergâh 57

Hareketlilik 94
  Hizmet üretimi 69, 136
  Hız üretimi 113-124
Harita 57
Harvey, David 58,
Hatırlama eylemleri 17–19
Haussmann, Georges-Eugène 37, 113-114
Hediye takası 59-61
Hegemonik grup 126
Hipermnezi 139
Hobsbawm, Eric 12
Huyssen, Andreas 12

Jameson, Fredric 12
Judt, Tony 13

Kırsal 54-55
Kracauer, Siegfried 118
Kültür mirası sanayisi 131-132
Kurulu çevrenin belirli aralıklarla kasti olarak yıkılması 127
Kutsal yolculuk 24–28
Kültürel amnezi 11, 38, 50, 99, 120, 124, 129

Le Goff, Jacques 12

Madun grup 126-127
Mahal 28-37
Marx, Karl 8, 58, 63, 119
Mauss, Marcel 59-60, 120

Mekânın kodlama gücü 41
Mekanik yeniden üretim çağı 38, 40
Meta değişimi 59, 62
Metaların estetikleştirilmesi 62-63
Moda 67-73
Modernite 14

On dokuzuncu yüzyıldaki fuarlar 63-65

Polisiye 50-51
Post-mnemonik kültür 140

Renan, Ernst 55

Simmel, Georg 67
Siyasi mülteciler 126-127
Smith, Adam 60, 62
Sokak 18-23, 33-37, 98, 113
Sokak kavşakları 35

Şeyleşme 49-50, 59

Tarih üstanlatısı 83
Televizyondaki görüntüler 87-90
Terdiman, Richard 13
Toplu göç 127
Toplumsal güven 80
Topografyayı bilmek 42-44
Topografyayı tanımak 42
Tüketim yasaları 67

Ulus devlet 94-95
Unutkanlığa karşı direniş 129-132
Uzamsal hükümler 26
Uzamsal yasaklar 26-27

Ürün yaşam döngüsü 69

Weber, Eugen 55
Williams, Raymond 53

Yeni kategorisi 69
Yer isimleri 21-25
Yerlerin haritalandırılması 57-58
Yerleşiklik 94
Yerleşimin ölçeği 99-108
Yürüyüş 115-116

Zaman
emek sürecinde zaman 47-59
kapitalizm öncesi toplumlar 73-74
kariyer yapılarında zaman 73-84
medyanın zaman ölçeği 84-93
tüketim sürecinde zaman 59-73
Sanayiye dayalı kapitalist toplumsal formasyonlarda zaman 74-83

PAUL CONNERTON

Modernite Nasıl Unutturur

Türkçesi: Kübra Kelebekoğlu

Olayları, yerleri ve şeyleri neden unuturuz? Modernite hatırlama yetimizi nasıl etkiler? Connerton, modern toplumun belleğimizi nasıl aşındırdığını ele alıyor: İnsanüstü hız, öğrenilemeyecek denli büyük megakentler, emek süreciyle bağı kopmuş tüketicilik, nasıl ve kimin ürettiğini bilmediğimiz nesneler, kent mimarisinin kısa ömrü, geçici işler, sürekli maruz kalınan görüntü bombardımanı, toplumsal ilişkilerin bulanıklaşması... Söz konusu olan bellek yitimi değil kişisel anı ve alışkanlık bile edinememek. Sherlock Holmes'un Watson'a sürekli olarak dediği gibi: "Görüyorsun ama gözlemlemiyorsun."

Aşina olduğumuz toplumsal ilişkilerle örülmüş bir yaşam ve çalışma deneyiminin mümkün olmadığı modern dünyada hayatın ölçüsü insan değildir. Bu bellek yitiminin yol açtığı tedirginliğe, geçmiş zaman modalarına ya da anıtlara duyulan tuhaf bir ilgi eşlik ediyor ve bu ilgi nostalji tacirleri tarafından sömürülüyor. Belleğimizi, çağımızı kuşatan kolektif amneziden kurtarmanın yolu ise nostalji aşkı ya da an'ı yaşama sarhoşluğundan değil, modern kapitalizmin unutturduğunu hatırlamaktan geçiyor.

12 TL

www.selyayincilik.com

ISBN 978-975-570-560-0

9 789755 705606

SEL